

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

Наукові записки

СЕРІЯ: ФІЛОЛОГІЯ

5 2003

ВІННИЦЯ 2003

ББК 81.2 Ук – 923

УДК 80 (477.44)

В 48

“Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2003. Випуск 5/
Відп. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2003. – 185 с.

Затверджено як фахове видання постановою президії ВАК України від 09.06.1999 р. № 1 — 05/7

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Іваницька Ніна Лаврентіївна – доктор філологічних наук, професор (головний редактор);

Дудик Петро Семенович – доктор філологічних наук, професор;

Городенська Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор;

Шульжук Каленик Федорович – доктор філологічних наук, професор;

Дацюк Іван Ілліч – кандидат філологічних наук, професор;

Бевз Тамара Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент;

Костюк Алла Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Павликівська Наталя Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Павлушенко Ольга Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент;

Слободинська Тамара Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Супрун Людмила Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент.

Україна, м. Вінниця, вул. Острозького, 31

26-51-32 (2-60)

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 9 від 14. 01.2003 р.)

За точність і грамотність публікацій відповідають автори

ISBN 5-8278-0049-5

©Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

СТУДІЇ КОМПОЗИТІВ У РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Питанню про складання як одному із способів словотвору приділяли чимало уваги російські лінгвісти ще у ХІХ столітті. Це праці М.І.Павського, М.І.Греча, І.О.Давидова, О.Х.Востокова. Пізніше проблема словоскладання також цікавила багатьох лінгвістів, а саме: Ф.І.Буслаєва, О.О.Потебню, Л.В.Щербу, О.О.Шахматова, В.О.Богородицького, В.В.Виноградова, Л.А.Булаховського, М.М.Шанського. Упродовж останніх десятиліть немало вчених працювало над проблемою словоскладання. Це, зокрема, засвідчують праці таких відомих російських лінгвістів, як Г.О.Винокура, О.А.Земської, В.В.Лопатіна, І.С.Улуханова та ін. [Винокур, 1959; Земская, 1973; Русская грамматика, 1980]. Метою даної статті є огляд і аналіз студій композитів у російському мовознавстві протягом останніх десятиліть.

О.А.Земська вважає, що утворення складних іменників відбувається кількома способами. Вони звичайно складаються з двох основ, хоч можуть об'єднувати й більшу кількість компонентів. За способом поєднання компонентів дослідниця розрізняє дві групи складних іменників: 1) складні іменники, компоненти яких пов'язуються за допомогою інтерфікса; 2) складні іменники, компоненти яких поєднуються без інтерфікса [Земская, 1973: 177].

Серед способів утворення складних іменників першої групи О.А.Земська виділила: 1. Чисте складання, коли остання (опорна) частина є самостійним іменником, у функції окремого компонента може також використовуватися основа прикметників, рідше – іменників, числівників та займенників: *сухофрукты, лесопромышленность, первоисточник, самокритик*. Перший компонент складання слугує конкретизатором значень композитів.

2. Складання спільно із суфіксацією (матеріально вираженою і нульовою). Другим компонентом у них виступає основа дієслова або іменника: *орденоносец, железнодорожник* і под.

3. Складання в сполученні з нульовою суфіксацією, у межах якого розрізняють складання з другим дієслівним чи іменним компонентом – залежно від того, словом якої частини мови виражено останню частину складного слова: *зверолов, книголюб, вездеход, тяжеловес, пустоцвет*.

4. Складання з опорним іменним компонентом, які мають значення "носій відношення до предмета, названого опорним компонентом складання та конкретизованого першим компонентом складання": *носорог, утконос*.

Складні слова, що утворюються без допомоги інтерфікса – це рідко вживаний тип слів на зразок *Ленинград, меч-рыба* [Земская, 1973: 56].

В.В.Лопатін і І.С.Улуханов в "Русской грамматике 1980 р." поставили за мету подати опис сучасного стану словотворення. Велику увагу приділено складанню з опорним компонентом, який дорівнює самостійному слову. Одним із способів творення складних іменників слугує спосіб чистого складання. В.В.Лопатін зазначає: "Способом чистого складання утворюються іменники з інтерфіксом (навіть з нульовим), словотвірне значення яких полягає в об'єднанні значень основ мотивуючих слів в одне складне значення" [Русская грамматика, 1980: 415]. За семантичним співвідношенням мотивуючих основ В.В.Лопатін поділив слова на два підтипи: складні слова із сурядним (рівноправним) відношенням основ (*лесостепь, железобетон*) і складні слова з підрядним (нерівноправним) відношенням основ (*птицефабрика, нефтепромышленность*). Особливе місце серед складних іменників, на його думку, посідають складання зі зв'язаними опорними (останніми) компонентами переважно інтернаціонального характеру. Такі компоненти використовуються тільки як зв'язані корені [Русская грамматика, 1980: 417]. У суфіксально-складних іменниках розрізняють складання з опорним компонентом: воно має дієслівну основу (*мореплаватель, паросборник, землепроходец*); складання з опорним компонентом, який представлений основою іменника

(*дальневосточник, фальшивомонетчик, пустословие, одноглазка*); складання зі зв'язаними опорними компонентами (*секундометрия, полифония, фототипия, полиграфия*). Серед складних іменників з нульовим суфіксом виділено складання з опорним компонентом – дієслівною основою (*книголюб, зверолов, скороход*) та складання з опорним компонентом – основою іменника (*острослов, пустоцвет, тяжеловес*).

І.С. Улуханов у "Русской грамматике 1980 р." складання визначив як "спосіб утворення слів, при якому опорний (останній) компонент дорівнює цілому слову, а попередній компонент являє собою чисту основу" [Русская грамматика, 1980: 150]. До складу словоутворювального форманта при чистому складанні входять: а) інтерфікс, який вказує на зв'язок компонентів складного слова й сигналізує про втрату морфологічного значення попереднього компонента; б) закріплений порядок компонентів; в) єдиний основний наголос, переважно на опорному компоненті: *лесостель, первоисточник*. Специфічним словоутворювальним значенням, яке характерне для чистого складання, виступає єднальне значення, суть якого полягає в поєднанні значень, які становлять складну основу мотивувальних основ з одним цілісним складним значенням. Особливе місце серед складань посідають утворення зі зв'язаним опорним компонентом.

Визнають складання як один із способів творення нових слів (не розчленовуючи його на осново- і словоскладання) й такі російські мовознавці, як С.А. Гонцова та Ф.К. Гужва.

С.А. Гонцова твердить, що складання – це "поєднання двох або кількох основ чи слів" [Гонцова, 1990: 27].

Таке ж визначення пропонує й Ф.К. Гужва [Гужва, 1978: 221], хоч і трактує складні слова як такі, що утворилися основоскладанням; складені ж (рос. составные) слова – це такі, які виникли на основі двох чи більше окремих слів. Складні слова поєднують у собі дві або більше основ самостійних слів за допомогою сполучних голосних (рос. *о, е*). Складання може супроводжуватися одночасною суфіксацією опорної основи (рос. *путеобходчик*). Ф.К. Гужва розглядав також випадки поєднання основ в одну лексичну одиницю без сполучних голосних, зазначаючи, що воно буває: а) у складаннях, першим компонентом яких виступає числівник у формі родового відмінка: *пятiletка*; б) в утвореннях типу "наказовий спосіб + іменник": *сорвиголова* [Гужва, 1978: 221]; в) у словах типу *Новгород, Ленинград*.

Спосіб творення складних слів Г.А. Молочко називає "чистим складанням, при якому слово утворюється з двох чи більше мотивувальних основ. Основним виступає останній компонент, який часто рівноцінний цілому слову і слугує для морфологічного оформлення складного слова (вказує на частиномовну належність слова, на його рід, число, відмінок)" [Молочко, Фомина, 1984: 92]. Тому чисте складання в багатьох випадках має таку схему: складне слово = основа + слово.

У складанні Г.А. Молочко виділяє такі засоби творення композитів:

1) складносуфіксальний: рос. *железнодорожный*; 2) складання з нульовою суфіксацією: *ледоход*; 3) складнопрефіксальний: рос. *о + плодотворить, у + миротворить*; 4) складнопрефіксально-суфіксальний: рос. *в + полголос + а, в + тридорог + а* [Молочко, Фомина, 1984: 94].

Термін "чисте складання" у викладеному значенні використовується й у "Современном русском языке" за редакцією Д.Е. Розенталя [Розенталь, 1991] і в "Современном русском языке. Словообразование" О.А. Земської [Земская, 1973].

Основоскладання як засіб творення складних слів шляхом поєднання двох і більше основ розглядають Л.О. Бикова [Бикова, 1974], Г.П. Циганенко [Циганенко, 1978] та ін.

Л.О. Бикова виділяє основоскладання в чистому вигляді і основоскладання, яке ускладнене суфіксацією, зокрема й нульовою [Бикова, 1974: 79]. Основоскладання в чистому вигляді як різновид складання трактує й Г.А. Молочко.

Г.П. Циганенко розрізняє складання повних й усічених основ. Складання повних основ залежно від способу поєднання в ньому елементів композита поділяється на таке, яке

утворюється без участі сполучних фонем /o/, /e/, і на утворюване за допомогою сполучної фонемі: 1) *Ленинград, Калининград*; 2) *сталевар, волкодав* [Цыганенко, 1978: 135].

Цей тип основоскладання, як зазначає Г.П.Циганенко, може супроводжуватися суфіксацією: *мясорубка, лесозаготовка, местонахождение*.

С.І. Абакумов у роботі "О сложных словах в русском языке" стисло накреслив схему класифікації складних слів, з'ясував синтаксичні зв'язки між компонентами складень [Абакумов, 1946: 18].

Останнім часом у російському мовознавстві досліджено цілу низку актуальних проблем словоскладання. У кандидатській дисертації І.Г.Галенко "Сложные слова в русском языке II пол. 19 в.", крім загальних питань, уточнено й способи утворення складних слів у російській мові [Галенко, 1953].

М.І. Привалова, спираючись на основні структурно-семантичні властивості складного слова, вказує на такі найхарактерніші його риси: 1) збереження в сучасній мові лексичних значень кожним із компонентів цілого, їх співвідносність з певними частинами мови; 2) наявність між компонентами більш чи менш виразних синтаксичних зв'язків; 3) наявність тільки одного наголосу в слові; 4) належність складних слів – як структурно замкнених лексичних одиниць – до певної частини мови [Привалова, 1953: 18].

Отже, складне слово, – робить висновок М.І. Привалова, – це "єдине лексичне утворення, що, маючи самостійне значення, складається з двох (або більше) співвідносних з повнозначними частинами мови основ, які не втратили в цей історичний момент своїх речових значень і перебувають через це в певних синтаксичних відношеннях, а результативно (як ціле) належить до однієї з частин мови з притаманними їй граматичними та словоутворювальними категоріями" [Привалова, 1953: 19]. Таке визначення композитів охоплює все те типове, що властиве вже сформованим складним словам, однак лише частково воно може бути поширене на неусталені явища (складання з напівстертими компонентами).

Дехто з російських мовознавців, зокрема В.М.Немченко [Немченко, 1984], укладачі "Лингвистического энциклопедического словаря" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990], ототожнює словоскладання з основоскладанням, зауважуючи, що композити утворюються в обох випадках.

Отже, у російській лінгвістиці склалося п'ять основних напрямків у трактуванні композитних утворень: 1. Основоскладання як різновид складання (М.М. Шанський, О.І. Моїсєєв та ін.); 2. Складання – основний спосіб творення складних слів (С. А. Гонцова, Ф.К. Гужва); 3. Чисте складання має схему: складне слово = основа + слово (Г.А.Молочко, О.А. Земська); 4. Основоскладання – це поєднання двох і більше основ в одне лексичне ціле (Л.О. Бикова, Г.П. Циганенко); 5. Словоскладання – тотожне основоскладанню (В.Н. Немченко та ін.).

Загалом усталилося розрізнення таких підвидів основоскладання: а) з нульовою суфіксацією (О.І. Моїсєєв, Г.А. Молочко, Л.О. Бикова); б) складносуфіксальний (М.М. Шанський, О.І. Моїсєєв, Ф.К. Гужва, Г.А.Молочко, Л.О. Бикова); в) флексацією (О.І. Моїсєєв); г) осново-словоскладання (О.І. Моїсєєв).

Отже, російські мовознавці у вивченні складання досягли значних успіхів. М.В. Ломоносов уперше вжив термін "складання", І.О. Давидов і Ф.І.Буслаєв виділили власне й невласне складання. П.Фортунатов запропонував терміни "словоскладання" й "основоскладання". О.О. Шахматов називав складними словами ті слова, що складаються з двох основ. У російській лінгвістичній літературі дорядянського часу поступово розширювалася й поглиблювалася проблема складних слів. Встановлення основних ознак складного слова (порівняно із простим), поділ складних слів на дві групи – з єднальним голосним і без нього, визначення структури й засад утворення складних слів, опис різноманітних словотвірних груп за відношенням їхніх основ, оформлення цих основ, синтаксичні відношення між компонентами складних слів, класифікація складних слів

залежно від сенсових і граматичних відношень між компонентами, визначення способів і засобів творення складних слів – ці та інші питання більшою чи меншою мірою були висвітлені в розглянутих вище працях лінгвістів.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена трактуванню композитів у російському мовознавстві упродовж останніх десятиліть. Проаналізовано погляди російських мовознавців на проблему складання як одного із способів словотвору. Визначено перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

The article is devoted to the compound concept in russian language during the last period. The russian linguist's means to the word-compound problem as one of word-compounding ways are analyzed. Perspectives of further investigations by this way are determined.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные труды по русскому языку. – М.: Просвещение. 1959. – 228 с.
2. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение. 1973. – 304 с.
3. Русская грамматика. – М.: АН СССР. 1980. – Т.1. – 652 с.
4. Гонцова С.А. Словообразование в научно-технической терминологии. –Алма-Ата. 1990. – 232 с.
5. Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык. – К.: Рад. школа. 1978. – 189 с.
6. Молочко Г.А., Фомина А.П., Хмелевская Е.С. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Наука. 1984. – 253 с.
7. Розенталь Д.Э. Современный русский язык.–М.:Высшая школа.1991. – 559 с.
8. Быкова Л.О. Современный русский литературный язык. – Харьков: Изд-во Харьков. гос. ун-та. 1974. – 198 с.
9. Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К.: Рад. школа. 1978. – 152 с.
10. Абакумов С.И. О сложных словах в русском языке // Русский язык в школе. – 1946. – №3 – 4. – С.18-25.
11. Галенко И.Г. Сложные слова в русском языке II пол. 19 в.: Автореф. дис. ... канд.филол. наук: 10.02.01 / Киевск. гос. пед. ин-т. – К., 1953. – 21 с.
12. Привалова М.И. Сложные слова и их функции в художественных произведениях Салтыкова-Щедрина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Ленинград. пед. ин-т. – Л., 1953. – 28 с.
13. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Наука, 1984. – 255 с.
14. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1990. – 438 с.

Олена Білзор (Вінниця)

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ІНТОНАЦІЇ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Дослідження речень та їхніх еквівалентів (замінників) як мовленнєво-комунікативних одиниць усе більше привертає до себе увагу лінгвістів, переважно синтаксистів. Це й природно, бо синтаксичну будову кожної мови не можна всебічно збагнути без знання своєрідності інтонаційного (ритмомелодійного) оформлення кожної окремої синтаксичної конструкції, комунікативної форми вислову.

Пропонований аналіз інтонації питальних речень варто, мабуть, розпочати хоча б загальним трактуванням самого поняття *інтонація*. Вдамося з цією метою до найбільш авторитетних лінгвістичних джерел.

У "Лингвистическом энциклопедическом словаре" читаємо: "Інтонація... – єдність взаємозумовлених компонентів: мелодики, інтенсивності, тривалості, темпу мовлення і тембру вимови" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 197].

За словником "Русский язык". Энциклопедия" *інтонація* (від лат. *intono* – голосно вимовляю) являє собою певну своєрідну цілість таких явищ, мовленнєвих реалій, як тон – найрізніше оформлення висоти вимовлюваного; інтонація – це також інтенсивність, тембр,

тривалість говореного, наголос – звичайний, складовий і логічний [Русский язык. Энциклопедия, 1979: 96-97].

Загалом адекватно, синонімічно до цитованого вище характеризується інтонація і в "Українській мові". Енциклопедії": "Інтонація... – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця" [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 210].

З деякими елементами нового визначається інтонація в одинадцятитомному "Словнику української мови": Інтонація – це "1) ритміко-мелодійний лад мови, послідовна зміна висоти тону, сили й часу звучання голосу, що відбиває інтелектуальний та емоційно-вольовий зміст мовлення,.. 2) тон, манера або відтінок вимови, які виражають яке-небудь почуття мовця, його ставлення до об'єкта мовлення,.. 3) точність, рівність звучання кожного тону музичного інструмента або звуку пісні щодо висоти, тембру та сили" [Словник української мови, 1973: 40]. Переконливі й приклади-ілюстрації всіх трьох значень слова-терміна *інтонація*.

Глибокий знавець фонетики, інтонації Л.Р.Зиндер пише: "Всяке висловлювання від паузи до паузи, незалежно від його довжини (протяжності) повинно бути оформлене фонетично як певне ціле; таке оформлення називають *інтонацією висловлювання або речення*. На запитання вчителя: *Яку букву написано на дощці?* – учень може відповісти по-різному: *На дошці написано букву "а", Буква "а" або просто – А*. Сміслова завершеність кожної з цих відповідей визначається тим, що всі вони будуть оформлені відповідною інтонацією" [Зиндер, 1979: 267].

У посібнику "Сучасна українська літературна мова" інтонація визначається "як сукупність кількох фонетичних компонентів: фразового наголосу, пауз, ритміки, мелодики, тембру і темпу" [Сучасна українська літературна мова, 2002: 73].

Надалі зосередимо свою спеціальну увагу на такому мовленнєвому явищі, як *питальна інтонація*, без якої не буває *питального речення*. За особливим характером, сутністю інтонації певні речення й називають *питальними*. Своєю синтаксичною будовою питальне речення не відрізняється від найбільш поширених структур речення – *розповідних: Іде дощ. – Іде дощ?; Дощ іде? Принеси води! (спонукальне речення, імперативне) і Принеси води? Ти про це просиш?*

Ще М.В.Ломоносов писав про те, що наші думки знаходять своє мовне відображення не тільки за допомогою лексики і формальної граматики, для повного розуміння висловлювання необхідне також і його звукове оформлення. При цьому кожна "фігура мовлення" з її багаточисленними варіантами отримує своє, тільки їй властиве звукове оформлення [Ломоносов, 1952: 78].

Тільки окремі синтаксисти залишали поза увагою *питальні речення*. З огляду на тему цієї статті торкнемося в ній тільки найголовнішого з розглядуваної проблеми. З нашого погляду, на окремий аналіз найбільше заслуговує написане О.М.Пешковським про питальні речення, зокрема, й про властиву їм ритмомелодіку, інтонацію. Питальними реченнями "ми можемо спонукати слухача повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання" [Пешковский, 1956: 392]. О.М.Пешковський вирізняє чотири своєрідні ознаки питальних речень: 1) у них нерідко наявна питальна частка, якою вноситься в речення тільки питальний зміст: *хіба, невже, чи*; 2) у них часто наявний питальний займенник (*що, що за*) або прислівникове слово *як, де, коли, звідки, чому, скільки* і под.; 3) у них може особливим бути порядок слів: речення може починатись тим словом, яке логічно акцентується, виділяється: *Ти прийдеши сьогодні?* пор.: *Ти прийдеши сьогодні? Ти прийдеши сьогодні?*; або ці ж структури з питальною часткою, наприклад, *чи: Чи ти прийдеши сьогодні* і т. д.; 4) питальним реченням властива особлива інтонація – *питальна*. О.М.Пешковський хоча й

стисло, але переконливо описав інтонаційно-стилістичні варіанти питальних конструкцій [Пешковский, 1956: 393-394].

Питальними реченнями з властивою їм *своєрідною* інтонацією, посиленою в багатьох випадках спеціальним питальним словом чи сполученням слів, мовець найчастіше виражає своє бажання про що-небудь дізнатися від співрозмовника. Своєрідний і досить виразний *власне-синтаксичний і стилістичний* різновид питальних структур становлять *питальні риторичні речення* з властивою їм особливою питальною інтонацією; ними виражається приховане твердження; такі речення відповіді не вимагають [Грамматика русского языка, 1954: 356-364], напр.: *Хто може випити Дніпро? Хто властен виплескати море?* (=Ніхто не може...; Ніхто не властен...); або питальне риторичне речення з дещо іншою питальною модальністю: *Чи ти ще вільна, Україно, Чи вже під владою хахла своє державне Боже віно за жменю злата віддала?* (Д.Павличко). Інтонація цієї розгорнутої складносурядної конструкції тільки загальною риторичною: нею ж бо читач (слухач) не стимулюється до прямої відповіді, нею скорше по-особливому виражається приховане твердження: *Ти вже не вільна, Україно...*

В українському мовознавстві набуває поширення погляд, згідно з яким інтонація риторичних питань-речень є окличною і спричиняється вона яскравим емоційним забарвленням названих конструкцій. "Риторичне питання використовується як стилістичний засіб емоційно виразного літературного мовлення" [Грамматика русского языка, 1954: 357].

П.С. Попов вважає, що "риторичне питання рівноцінне категоричному судженню плюс окличність" [Попов, 1950: 22].

Питальні речення більшою чи меншою мірою, але майже в усіх випадках містять у собі відтінок спонукальності (спонукання) співрозмовника до певної фізичної дії або ж певного способу мислення. Тому здебільшого питальні речення становлять питально-спонукальні конструкції: *Що це з тобою сталося таке – допитується Колісник* (П.Мирний); пор *Скажи, що це з тобою сталося?* "Найпростіше запитання... *Ви прийдете?* може означати *Я хочу, щоб ви прийшли!*; при цьому воно вимовляється з наказовою інтонацією, з чого випливає, що знак питання втрачає свій сенс...; запитання *Що ж робити?* часто виражає упокорення долі" [Балли, 1955: 309].

Все ж у риторичному питанні, незважаючи на зміст висловлювання, інтонація залишається питальною – саме там, де форма запитання вимагає такої інтонації" [Гальперин, 1958: 218].

"Істинні та риторичні питання у процесі спілкування можуть бути однаково навантажені у смисловому та емоційно-модальному відношеннях... вони, власне, за своїми інтонаційними даними можуть збігатися" [Хаскина, 1964: 9]. Мовці розрізняють такі речення за тими ситуаціями, в яких кожне з таких питальних речень використовується.

Компактно і з помітною синтаксичною та інтонаційною інновацією питальні речення схарактеризовано і в україністиці: Л.О.Кадомцева в розділі "Зовнішньо-синтаксична структура речення", підрозділ "Речення питальної модальності" [Сучасна українська літературна мова, 1972: 128-134], С.Т.Шабат [Шабат, 2000: 1-179], Н.В.Кондратенко [Кондратенко, 2001]. Досить об'ємні наукові розвідки про питальні речення належать, зокрема, таким дослідникам українського синтаксису: І.В.Борисюк [Борисюк, 1975], Л.А.Булаховському, І.Р.Вихованцю, А.П.Грищенку, П.С.Дудику, М.У.Каранській, О.С.Мельничуку, Г.П.Олійник [Олійник, 1974; 1977; 1971], І.І.Слинько та ін.

Значно повніше питальні речення вивчені русистами – дослідниками синтаксису російської та деяких інших мов (Д.М.Ахундов, М.О.Баранов, С.А.Бах, Л.Ф.Бердник, П.А.Бернштейн, Н.С.Валгіна, Г.В.Валімова, Л.Л.Дроботова, М.І.Жинкін, С.І.Журавльова, І.Ю.Зуєв, Г.Є.Крейдлін, Є.В.Павел, В.А.Портянников, О.Г.Почепцов, П.А.Рестан, Р.Я.Саак'ян, Е.М.Смелтіна, Л.З.Терошкіна, Л.Г.Фрідман, О.М.Хачіпуридзе, Л.М.Шердакова та ін.).

З огляду на обмежений обсяг цієї статті зупинимось тільки на деяких аспектах вивчення інтонації питальних речень, частково вдавшись при цьому до окремих лінгвістичних джерел, публікацій.

Комунікативна потужність інтонації незаперечна. В усіх літературних мовах за властивою реченням комунікативною сутністю вони (речення) членуються на *розповідні, питальні й спонукальні*; кожен з цих різновидів речення може вимовлятися з очевидною інтенсивністю, загостреністю, почуттєвістю, передаваних особливою інтонацією; внаслідок цього формуються такі комунікативні різновиди речень – *розповідно-окличні, питально-окличні й спонукально-окличні*.

Також і всій системі питальних речень властива щонайрізніша інтонація. Наприклад, В.М.Всеволодський-Гернгрос вичленував і загалом схарактеризував 16 інтонаційних різновидів питальних речень, взявши до уваги характерну для них тональність, висоту, силу і темп вимови. "Інтонацій можна виявити стільки, скільки й душевних рухів" [Всеволодський-Гернгрос, 1922: 49].

М.М.Петерсон вирізняє такі найважливіші функції інтонації: 1) інтонацією об'єднуються слова й сполучення слів, якими утворюються речення; 2) інтонацією розмежовуються розповідні, питальні й окличні (=спонукальні) речення: в розповідних реченнях кінцева інтонація знижується; в питальних – підвищується на слові, яке містить питання; 3) інтонацією користуються як засобом вираження смислових зв'язків між усіма компонентами питального речення [Петерсон, 1941: 143].

На думку Л.В.Щерби, інтонація – один з могутніх засобів вираження зв'язку між словами та групами слів певного значення; знання інтонації конче потрібне для експериментального дослідження фонетичної структури кожної мови [Щерба, 1957].

Саме інтонацією немалою мірою визначається комунікативна спрямованість мовлення, а в ньому, звісно, також і питальних речень, виділяється змістовий центр у них, логічна основа висловлювання в межах окремого речення й ширшого контексту, його розповідність, питальність і спонукальність з усіма властивими їм семантико-структурними й стилістичними варіантами.

Інтонацію належить розглядати як один із засобів цілісності речення, його своєрідність у системі мовних одиниць. Інтонація завжди присутня в усіх тих випадках, ситуаціях нашого життя, коли ми спілкуємось з іншими, розмірковуємо в усній чи й у писемній формі. Бо коли ми пишемо чи вимовляємо окреме слово (саме як слово, а не речення чи якусь його окрему словесну єдність), завжди все ж таки присутня інтонація, певне інтонаційне оформлення висловлюваного. Інакше кажучи: інтонація – постійна складова всього сказаного чи написаного. Інтонація, отже, властива й окремому вимовлюваному слову (не реченню), однак ця інтонація особлива – тільки *номінативна*, тоді як навіть однослівне речення зреалізовується в *номінативно-комунікативній* інтонації.

Питальні речення репрезентують собою велике розмаїття форм висловлювання. Це одиниці живого усного мовлення, у формах якого і здійснюється обмін думками. Цей обмін можливий тільки за умови певного емоційного забарвлення висловлюваного. Навіть пишучи (будь-що!) або читаючи (тільки для себе, не для інших!), ми орієнтуємось на певний інтонаційний вияв писаного або ж на внутрішньо-мисленнєве прочитування писаного чи вже написаного. Кожне зі слів, що ними утворюються речення, – це тільки "скелет", комунікативна потенція, можливість. Тільки поєднавшись у реченні, тільки утворивши речення, слово оживає, діє на повну міць, стає нерозривною частиною інтонації всього речення. Інтонація не накладається механічно на граматичну структуру і лексичний склад речення, а взаємодіє з усіма складниками речення.

Інтонація питання по-особливому реалізується в усіх різновидах питальних речень, як-от: у *власне-питальних реченнях* (у реченнях прямої питальності, або прямо-питальних), у *питально-з'ясовуючих* і *питально-уточнюючих* конструкціях, у *перетитувальних* і *риторичних* структурах тощо.

Питальні речення характеризуються особливою висхідною інтонацією. Інтонація в питальних реченнях спочатку різко або поступово підвищується, а потім поступово знижується. У питальних реченнях незайменникового походження інтонація слугує єдиним засобом вираження питальності. В займенникових питальних реченнях таким засобом слугує передусім займенникове слово. В певних різновидах питальної інтонації знаходять свій вияв реально-ірреальні, гіпотетичні та інші якості висловлюваного, його своєрідна модальність, якою по-особливому доповнюється власне-мовний матеріал (фонемний, лексико-фразеологічний, граматичний) і яка слугує обов'язковим елементом, складником мовлення. Інтонацією суттєво розрізняються не тільки основні комунікативні типи висловлювання – розповідні, питальні й спонукальні, але й комунікативна градація кожного з них на менші мовленнєво-реченнєві групи. Разом із власне-мовними одиницями інтонація бере участь в оформленні й вираженні всіх усвідомлюваних сфер розумово-мовленнєвої діяльності людини; інтонацією будь-яке висловлювання оформлюється в певне єдине й своєрідне ціле; інтонацією також виражається те, що прийнято називати *підтекстом* висловлювання. Зокрема, таким елементом інтонації, як логічний наголос, завжди виділяється комунікативно найбільш важливий елемент висловлюваної думки. Інтонація – активний фактор і засіб емоційно-естетичного впливу на слухача (слухачів).

РЕЗЮМЕ

У статті стисло викладено складові інтонації питальних речень особливості її мовленнєвого оформлення.

The article deals with a short summary of component parts of interrogative sentences' intonation, peculiarities of its communicative registration.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. 1990.
2. Русский язык. Энциклопедия. М.: Изд-во "Советская энциклопедия", 1979.
3. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана", 2000.
4. Словник української мови. – К.: Наукова думка. 1973. – Т. IV.
5. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа. 1979.
6. Сучасна українська літературна мова // За ред. А.П.Грищенко. – Вид. 3-тє. – К.: Вища школа, 2002.
7. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. – М.-Л., 1952. – Т.2.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. седьмое. – М., 1956.
9. Грамматика русского языка. – Т. II. – Синтаксис. – ч. I. – М.: Вид-во АН СРСР. 1954.
10. Попов П.С. Суждение и предложение // Вопросы синтаксиса русского языка. – М., 1950.
11. Балли Шарль. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. литературы. 1955.
12. Гальперин И.Р. Очерки о стилистике английского языка. – М., 1958. – 218 с.
13. Хаскина Р.М. Интонация сложноподчиненного вопросительного предложения в современном немецком языке. – Автореферат канд. дисс. – М., 1964.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка. 1972.
15. Шабат С.Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові. – Канд. дисертація. – Чернівці. 2000.
16. Кондратенко Н.В. Питальні речення в українському поетичному мовленні. – Автореферат канд. дис. – Одеса. 2001.
17. Борисюк І.В. Інтонація українського питального речення. – К.: Наукова думка, 1975.
18. Олійник Г.П. Інтонація питання вибору. – К.: Наукова думка, 1974.
19. Олійник Г.П. Комунікативна спрямованість питальних речень. – Типологія інтонації мовлення. – К.: Наукова думка, 1977.
20. Олійник Г.П. Синтаксична структура питання вибору в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1971. – №2.
21. Всеволодский-Гернгросс В.Н. Теория русской речевой интонации. – Пг.-Гиз., 1922.
22. Петерсон М.Н. Лекции по современному русскому литературному языку // Пособие для студентов. – М., 1941.
23. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957.

ЕЛІПТИЧНІ РЕЧЕННЯ ЯК РІЗНОВИД НЕПОВНИХ СТРУКТУР

На позначення багатьох типових, водночас і своєрідних ситуацій мовлення, переважно мовлення розмовно-побутового й художнього, дещо меншою мірою – публіцистичного, щонайширше використовуються майже всі структурні різновиди неповних речень – *контекстуальних* і *ситуативних*. Найбільш функціонально активні з-поміж них – це – неповні контекстуальні й ситуативні двоскладні речення з еліпсованим (пропущеним, неназваним) присудком.

Неповні й відповідні їм речення базові, тобто синтаксично *повні*, – це дві граматичні *варіативні* форми висловлення того ж самого змісту, це в усіх випадках стилістично, функціонально паралельні форми, які не збігаються експресивно, а також і емоційно. Тому кожна з цих форм має певною мірою свою сферу застосування в різних стилях мови. Відбір того чи іншого варіанту вислову – синтаксично повного чи неповного – повсюдно зумовлюється комунікативною метою мовця, його ставленням до повідомлюваного. Варіантність реченневих форм може виявлятися на всіх рівнях організації вислову: у виборі граматичної форми предикатів, актантів, певного порядку слів тощо. Безумовно, відбір певної форми вираження денотативного змісту є важливим для мовця, бо “форма мовного вираження може значно розширити зміст висловлення” [Гальперин, 1980: 6]. Саме наявність у мові різних семантичних варіантів, які об’єднані одним інваріантом з його найбільш загальним значенням, на думку С.Я.Єрмоленко, зумовлює використання стилістичних відтінків синтаксичних конструкцій [Єрмоленко, 1969: 29]. Отже, повний стилістичний опис синтаксичних одиниць можливий лише за умови врахування їх семантичної організації у порівнянні з варіантними одиницями, а також з урахуванням комунікативних особливостей вислову. Тобто йдеться про цілісний вислів як одиницю мовлення – найменшу комунікативну одиницю, відносно закінчену й своєрідну з погляду змісту та інтонації, яким властива певна граматична і смислова структура [Леонтьєв, 1979: 30]. Стилiстично важливою ознакою неповних речень слугує насамперед відмінність у формах вираження інваріантного змісту з огляду на комунікативне спрямування вислову.

У публіцистичних текстах знаходимо майже всі ті синтаксичні побудови української мови, без яких неможливе існування всіх інших мовних стилів. Як і в інших стилях мовлення, у публіцистиці переважають речення розповідної модальності і двоскладної структури, хоча залежно від жанру публіцистичного матеріалу простежуються й питальні, спонукальні вислови, окличні речення. Переважання простих двоскладних речень над односкладними, значна частотність простих ускладнених речень і невеликих за обсягом складних конструкцій зумовлюється інформативним спрямуванням публіцистичних матеріалів. За словами Г.О.Винокура, “мова газети позбавлена художньої, поетичної функції і виконує завдання строго й елементарно комунікативні” [Винокур, 1929: 191]. Домінування простих речень можна пояснити також загальним прагненням творців публіцистики до простоти висловлювання, яка немалою мірою знаходить свій вияв у синтаксичній компресії, “збільшенні кількості інформації на одну одиницю плану вираження” [Митрофанова, 1973: 133]. Реалізація принципу лаконічності у публіцистиці забезпечує точність і ясність, а також повноту викладу “без розжовування очевидних істин, без надмірностей і надлишковості” [Реунова, 2000: 421]. Лаконічність у газеті – це протидія багатослів’ю, велемовності, туманній яскравості, відходу від чіткого формулювання проблем і питань, що стають об’єктом публіцистичного мовлення.

Як виразно експресивні у публіцистичному тексті сприймаються неповні речення різних видів, в яких виявляються явища синтаксичної конденсації. Неповні конструкції досить активно використовуються у мові публіцистики, в якій вони представлені різними синтаксичними формами. Їх витлумачення завжди спирається не тільки на лінгвістичні, а й

на певні психологічні засади, тому теорія синтаксичної неповноти речення різнобічна, різновимірною. Такі речення, як і всі інші, повинні досліджуватися всебічно – на структурному, семантичному, комунікативному рівнях з розглядом психологічних особливостей їх породження і сприйняття. Водночас на особливу увагу заслуговують такі конструкції, умови їх функціонування у тексті, активні мовленнєві тенденції в їх сфері у зв'язку з лінгвостилістичним описом функціональних стилів мовлення. Такий опис публіцистичного стилю мовлення можливий лише за умови комплексного аналізу вислову як багатоаспектної одиниці, зокрема, тих речень, які традиційно поєднуються за ознакою структурної неповноти і стосуються сфери емоційно-експресивного синтаксису.

Мовні різновиди публіцистики також неоднорідні за частотністю вживання у них неповних речень різних типів. У різних газетно-публіцистичних жанрах простежуються спільні тенденції розвитку синтаксичної системи, в тому числі і з погляду вживання у цих реченнях структурно неповних моделей, які "у багатьох випадках виявляються безвідносно до жанру, не є тим, що роз'єднує ці матеріали і дозволяє нам вивчати їхню синтаксичну будову комплексно – як певне ціле" [Шведова, 1966: 10].

Структурно-семантичною ознакою неповноти речення вважається наявність слова, яке прогнозує незаміщену валентну позицію або само залежить від імпліцитного компонента вислову. Отже, показником неповноти речення виступає пряма й зворотна валентність слів. Носієм прямої валентності слугує головне (підпорядковуюче) слово з еліпсованим залежним. Зворотна залежність властива підпорядкованому (залежному) члену, який своєю лексичною семантикою й граматичним значенням вказує на наявність невербалізованого керуючого слова [Дзюба, 1999: 24; Чередниченко, 1954: 15]. Усунення формальної і смислової незавершеності неповного речення здійснюється не механічно, а творчо і супроводжується зміною граматичної форми цього слова, відповідно до вимог структури неповного речення [Шевцова, 1967: 26]. Хоч ці процеси й не усвідомлюються носіями мови, розуміння неповної конструкції не породжує труднощів у її сприйманні.

Загалом за незаміщеністю синтаксичної позиції розрізняють три різні семантичні явища: 1) очевидна визначеність суб'єкта чи об'єкта; 2) його узагальненість; 3) невизначеність, тобто "відстороненість", перебування "за кадром" [Белошапкина, 1986: 14]. У контекстуальних і ситуативних неповних реченнях випущена синтаксична одиниця традиційно розуміється як точно визначена, така, що не потребує повторення. Однак, на думку А.Л.Факторовича, розуміння контекстуально неповного речення не завжди таке прямолінійне, кореляція між словесними й несловесними засобами вираження дозволяє припустити в еліптизованих структурах розгорнуту систему референтних функціональних можливостей [Факторович, 1991: 26]. Отже, повне речення не завжди семантично тотожне неповному, імпліцитність синтаксичного компонента виступає засобом вираження певної семантики. Вербальність-невербальність вираження може бути пов'язана з певною семантичною опозицією, наприклад: *У неї є сиве волосся – У неї сиве волосся.* У першому випадку констатується наявність певної, можливо, й невеликої кількості сивого волосся, у другому – описується загальний колір волосся, в якому переважає сивина. А.Л.Факторович описує випадки вираження за допомогою еліпсису значення контрасту – коли досліджує еліптичне вираження підмета [Факторович, 1991: 47]. Простежується відмінність між семантикою експліцитного й імпліцитного вираження одиниці речення. Така відмінність виявляється не є тільки на семантичному, скільки на стилістичному рівні.

Для контекстуально неповних речень, на думку А.П.Сковородникова, властиві такі визначальні, категоріальні ознаки, а на цій основі й такі основні структурні й стилістичні різновиди:

1) неповні речення з безпосередньою, прямою лексичною компенсацією неповноти з макротексту (еліпсис являє собою неповторення антецедента в певній його граматичній формі);

2) неповні речення з непрямим, асоціативним відновленням з макроконтексту (незаміщена позиція не співвідноситься з певним антецедентом; у макроконтексті є тільки непрямі вказівки на лексичне значення опущеної форми) [Сковородников, 1978: 11].

Контекстуальні та ситуативні неповні речення виявляються семантично незавершеними, однак значення пропущеного члена чітко встановлюється з контексту чи ситуації, контексту різнотипного – з погляду змісту і стилістичної функції.

Отже, серед неповних речень, яким властива формально синтаксична і семантична неповнота, можна виокремити *власне-неповні конструкції (ситуативні та контекстуальні) з незаміщеною позицією підмета, присудка, односкладні речення з нульовою позицією головного члена, двоскладні й односкладні речення з нульовою позицією другорядних членів*. Для таких власне-неповних речень поширеним є явище випущення підмета як елемента синтаксичної структури, комунікативної мовної й мовленнєвої одиниці.

Оскільки значення еліпсованого присудка точно встановлюється з контексту – в таких неповних реченнях випущеними можуть бути присудки будь-якої структури й семантики: прості й предикативні частини складного речення, наприклад: *Головне завдання змін полягало в тому, що міністри за своїм статусом мали стати політиками. А держсекретарі – професійними державними службовцями, радниками й аналітиками для урядовців* (Газ. "Голос України", 14.02.02); *Часто-густо неякісними виявляються спиртні напої, овочі, фрукти, рибна продукція, кондитерські вироби. Але найчастіше – м'ясна та молочна продукція* (ВК, 15.03.02). Встановлення всіх компонентів складеного присудка не викликає труднощів, водночас його повторення викликало б перевантаження висловлюваного зайвою інформацією, створило б громіздку структуру, в якій рема вислову не мала б чіткого окреслення, вияву.

Контекстуальні неповні речення, в яких названо спосіб, а також місце реалізації дії, часто вживаються як заголовки газетних статей. У такому разі встановлення пропущених членів речення, зокрема, присудка відбувається з наступного контексту – тексту статті. Наприклад, у статті "Поza строем" (Газ. "День", 1.03.02) йдеться про альтернативну службу для військовозобов'язаних громадян.

Заголовок може мати непряме, більш чи менш переносне значення і, отже, прямо не вказувати на тему статті. Зіставити заголовок зі змістом тексту інколи можна тільки після певного роз'яснення автора. Наприклад, стаття "Через двері зручніше" має підзаголовок *Про 9 березня після 9 березня*; стаття присвячена зображенню конфлікту між різними політичними силами під час покладання квітів до пам'ятника Т.Шевченкові 9 березня 2001 року. Зі змістом статті прямо співвідноситься не заголовок, а підзаголовок. Образне значення заголовка автор з'ясовує лише наприкінці тексту: *Напевно... ходити через двері надійніше, ніж через вікно не тільки в побуті, а й у політиці. Дарма що двері до влади одні, а бажаних багато. Все одно через вікно вже ніхто не пхається* (Газ. "День", 12.03.02).

Отже, контекстуально-неповні речення виконують функцію економії вислову; ними усувається немотивована тавтологія в усному й писемному мовленні, вони сприяють лаконізму оповіді, зберігають його точність, посилюють експресивність тексту. Функція економії в текстах інформативного характеру – домінуюча, супроводжується виділенням, акцентуванням рематичного компонента вислову. Імплицитне вираження повних компонентів висловлювання в структурі неповних речень сприяє увиразненню різноманітних семантичних відношень, підкресленню контрасту між значенням вербалізованих членів у реченні, створенню виразних градаційних рядів у мовленнєвому контексті.

РЕЗЮМЕ

Після викладу окремих питань теорії еліптичних речень у статті на публіцистичному матеріалі характеризується семантико-синтаксична сутність цих конструкцій.

In the article after the account of some aspects of the elliptical sentence theory the semantic-syntactical essence of these structures is characterized through the publicistic material.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошаткова В.А. О семантическом изоморфизме нулевых позиций субъекта и объекта в русском предложении // Проблемы семантики предложения: Выраженный и невыраженный смысл. – Красноярск: КГУ, 1986. – С. 4 – 14.
2. Винокур О.Г. Культура языка. – М.: Федерация, 1929.
3. Гальперин И. Р. Проблемы лингвостилистики // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1980. – С. 5 – 34.
4. Дзюбак Н.М. Структурно-комунікативні ознаки неповноти речення: Дис... канд. філол. наук. – К., 1999. – 203 с.
5. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.
6. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 18 – 36.
7. Митрофанова О.Д. Язык научно-технической литературы. – М.: Изд-во ЛГУ, 1973. – 147 с.
8. Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление. – Пятигорск: Пятиг. гос. лингв. ун-т, 2000. – 229 с.
9. Сковородников А.П. Эллипсис как стилистическое явление современного русского литературного языка (Пособие для спецкурса). – Красноярск: КГПИ, 1978. – 94 с.
10. Факторович А.Л. Выражение смысловых различий посредством эллипсиса. – Х.: Око, 1991. – 88 с.
11. Чередниченко Г.Г. Граматична структура неповних речень та основи їх класифікації // Українська мова і література в школі. – 1954. – № 3. – С. 14 – 20.
12. Шведова Н. Ю. Активные процессы в современном русском языке (Словосочетание). – М.: Просвещение, 1966. – 156 с.
13. Шевцова Г.О. Еліпсний різновид інфінітивних речень в сучасній українській мові // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 235 – 242.

Галина Вокальчук (Рівне)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ЛЕКСИЧНИХ НОВОТВОРІВ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

В історії дослідження okazіональних лексичних новотворів в українському мовознавстві умовно можна виділити чотири етапи.

1 На першому етапі (20-30-і роки ХХ ст.) здійснюється переважно літературознавчий аналіз мовновиражальних засобів, включаючи okazіональні новотвори, якими послуговувалися письменники різних літературно-художніх шкіл, напрямів, угруповань (цьому присвячені праці І.Огієнка, М.Йогансена, П.Филиповича, І.Капустянського, М. Гладкого та ін., що публікувалися переважно у тогочасній періодиці).

“Словник – це поле правдивої творчості поетів, і ступінь багатства словника – то ступінь сили й зросту поета”, – писав І.Огієнко, досліджуючи мову поетичних творів одного з найяскравіших майстрів українського слова Б.-І.Антонича [Огієнко 1935:259]. Втім, наукове системне вивчення лексичного багатства творчості провідних українських поетів у цей час здійснюється епізодично, не кажучи вже про регулярне цілеспрямоване дослідження якогось конкретного аспекту поетичного лексикону того чи іншого письменника. Так, okazіональні новотвори кваліфікуються дослідниками передусім як характерні для літератури тих років лексичні елементи, а їхнє активне конструювання розглядається швидше як проблема соціальна і світоглядна, а не суто лінгвістична.

Самі автори активно відстоювали власні права на збагачення українського поетичного словника лексичними новотворами, підтверджуючи при цьому свої заяви власною словотворчою практикою. П.Тичина, наприклад, писав: “...Мова – це живий організм! А як живий організм, він весь час мусить оновлятися. /.../ Та як же, справді, може розвиватись і

посуватись мистецтво без неологізмів? Та неологізми потрібні навіть у політиці..." [Тичина, 1971:30,31]. Погляди поета на проблему мовного новаторства співзвучні з переконаннями інших українських майстрів слова: "Я дам свіже,/ од теплої груді природи/ одірване слово – /слово моєї коханки – / поезії" (В.Поліщук); "Я хочу кожен день/ все слів нових/ Нових пісень/ ідей нових" (М.Семенко); "Я обдумано і нарочито/ в систему слів/ пропхнув неологізм" (І.Маловічко); "Щоб не лише мене, а й вас – / ніколи не відвідував чорний біль:/ будьмо уважними – до найціннішого в людині – слова" (А. Чужий). Навіть неокласики, які зберегли вірність класичним традиціям у поезії, теж експериментували зі словом. Втім, теоретики літератури застерігали авторів, особливо молодих, від надмірного і невиправданого захоплення філологічними експериментами [Йогансен, 1928: 22].

2. Протягом другого етапу дослідження оказіональних лексичних новотворів (40-60-і роки) з'являються праці, головна увага в яких звертається на аналіз індивідуального словотвору провідних українських поетів – П. Тичини (В.Шадура), М.Рильського (І.Білодід, О.Давидова), М.Бажана (В.Карпова), А.Малишка (І.Білодід). Визначаються основні завдання вивчення мови письменників, досліджується відповідність/ невідповідність індивідуальних новотворів системі українського словотвору, аргументується доцільність кваліфікувати індивідуально-авторські новотвори передусім як характерні мовновиражальні засоби художнього твору (Л.Булаховський, І.Білодід).

Крім того, здійснюються спроби наукової класифікації нової лексики, визначення її категоріальних ознак. Ю.Шерех, приміром, пропонує розрізнити три типи індивідуально-авторських новотворів: 1) "яскраво-образні" номінації типу *плодоспад* (І.Вирган) у значенні "урожай"; 2) такі, у яких автор "тільки оновляє звичну форму слова, щоб це слово сприймалося свіжіше, не так заяложено", напр., *літяний* (П.Грабовський) замість *літній*; 3) неологізми контекстуальні – "ті, що виникають виключно з потреб контексту і поза ним немислимі", такі новотвори нерідко є засобом словесної гри, напр.: *Занало в хапиці, хатиня по тці*" [Шерех, 1951: 33-34].

Окремі наукові дослідження присвячені виявленню характерних тенденцій творення неологічної лексики протягом певних періодів розвитку українського поетичного мовлення, визначенню перспектив функціонування оказіональних лексичних новотворів у складі національної мови (праці М.Рильського, М.Майданського, З.Франко).

Аналізуючи наукові праці 40-60-х років, необхідно зауважити, що майже всі вони відзначаються політичною заангажованістю (досліджуючи особливості епітета у творах М.Рильського, І.Білодід пише: "Його [епітета. -Г.В.] характерними рисами є: партійна, комуністична чіткість соціально-естетичних оцінок політичних, суспільних, історичних явищ, подій радянської дійсності при допомозі складного, піднесеного, урочистого слова: *ясномудра і велична Партія Комуністична..; погляд Партії орлиний..; у Жовтня бурі живодаїні*" і т.п. [Білодід, 1965:111]), нерідко – невиправданою категоричністю тверджень, що особливо стосується оцінки творчого доробку поетів-модерністів, напр.: "В цілому мовна творчість поетів модерністичних течій.., дарма що в ній натрапляємо подекуди на нові для поезії лексичні матеріали.., нічого не дала для удосконалення української літературної мови в жанрі поезії, для збагачення її стилістичних засобів. Всі ці словесні викрутаси були раз і назавжди відкинуті радянською поезією. Мовна практика поетів-модерністів, без сумніву, у розвитку літературної мови радянського періоду відіграла негативну роль" [Курс ІУЛМ, 1961:47]. Іноді звинувачення такого характеру висловлювали визнані метри української поезії, що мало вагомий вплив на формування громадської думки і культурний розвиток тогочасного суспільства: "Шкідливу, руїницьку роботу провадили в нашій мові лихої пам'яті футуристи, конструктивісти та інші "істи", всіх зусиль докладаючи, щоб відірвати мову від живого народного коріння..." [Рильський, 1951:1]. Відповідно, одним з актуальних завдань сучасного мовознавства є критичний перегляд і об'єктивна оцінка мовотворчості (зокрема – фактів індивідуального словотворення) провідних письменників 20-30-х років

XX ст. Останнім часом ця проблема успішно розв'язується вітчизняними і зарубіжними мовознавцями.

3. У 70 – 80-і роки (третій етап) з'являються праці, присвячені аналізу місця і ролі неологізмів у лексичній системі мови, уточненню їхніх характеристик, з'ясуванню специфіки т.зв. потенційних слів, які є нереалізованими структурними можливостями мови, виявленню загальних тенденцій розвитку словеснозображальних засобів (В.Русанівський), дослідженню причин появи авторських неологізмів та особливостей їхнього функціонування у художньому творі, словотвірній будові та способам okazіональної номінації (Т.Черторизька, І.Принцевський, В.Ковальов, Л.Павленко, А.Мойсієнко та ін.).

В окремих працях досліджується семантична і словотвірна специфіка неологічної лексики не лише в українській, а й у інших слов'янських мовах (В.Коломієць), вивчаються функціональні процеси в українському поетичному мовленні, активізація лексичного оновлення якого зумовлена передусім широким використанням новотворів різного характеру (В.Маремпольський).

Дослідники роблять спроби уточнити дефініцію поняття "авторський неологізм". Зокрема, пропонується таке визначення цього мовленнєвого явища: "Під авторським новотвором ми розуміємо будь-яку лексичну інновацію – чисто структурну, структурно-семантичну, чисто семантичну" [Принцевський, 1976:151]. Відповідно, вказані ознаки лексичних новотворів кладуться в основу їх класифікації. Пропонується і такий розподіл okazіоналізмів: 1) дериваційні (типу *високовольтовий*, *летятить*), 2) семантичні (*рожевоаврорний*, *славуття*), 3) стилеві (*зореходці*) [Маремпольський, 1979: 10].

У 70-і роки здійснюються перші спроби лексикографічного опису індивідуально-авторських новотворів: укладено словник авторських неологізмів П.Тичини, до якого було включено понад 600 одиниць [Колесник, 1971]. Втім, після виходу останнього академічного видання творів П. Тичини лексикографам потрібно уточнити і доповнити склад індивідуально-авторських новотворів поета. Так, приміром, до реєстру вказаного словника не входять контаміновані утворення *мучень* (*мучні*), яке автор використав для номінації осіб у поезії "На Аскольдовій могилі", *сеструнк*, що не фігурує у реєстрі як заголовне слово, та ін.

4. Інтенсивне різноаспектне дослідження лексичних новотворів розпочинається з 90-х років XX ст. (четвертий етап). Поглиблюється вивчення інноваційних процесів у сучасній українській літературній мові, зумовлених кардинальними змінами суспільно-політичного, економічного та культурного життя, вивчаються шляхи і джерела оновлення лексичного складу мови, здійснюються спроби уточнення класифікації лексичних новотворів [Русанівський, 1997; Кочерган, 2001; Януш, 1997]. Okazіональні слова досліджуються з урахуванням таких вихідних положень: будь-який новотвір, перш ніж набути статусу узуальної одиниці, проходить стадію okazіональності; вирішальна роль у введенні новотвору до лексичної системи мови належить суспільству; авторські інновації разом з іншими позасистемними мовленнєвими утвореннями поповнюють резервний склад слів; словами лексичні новотвори називаються умовно, оскільки їм не властива відтворюваність; авторські інновації, які починають регулярно відтворюватись у процесі мовлення, набувають статусу узуальних одиниць; словотворчі особливості okazіональних слів не перешкоджають засвоєнню їх лексичною системою мови; поява авторських інновацій у літературному творі повинна бути художньо виправданою та ін.

Виокремлюється спеціальний погляд на проблему вивчення індивідуального словотворення – лінгвостилістичний. Посилена увага приділяється дослідженню мовотворчих систем письменників, чия творчість протягом тривалого часу була штучно вилучена з літературного процесу і, відповідно, не становила об'єкт лінгвістичних студій, через що вивчення художньої мови XX ст. не можна було вважати повним і об'єктивним. Так, інтенсивно досліджується мовотворчість (зокрема, словотворча практика) письменників 20-30-х років (С.Єрмоленко, Н.Дужик, М.Кудряшова, Л.Мялковська, Л.Зіневич, Г.Вокальчук,

І Браїлко), поетів-шістдесятників (В.Герман, А.Бондаренко), поетів Нью-Йоркської групи (Г.Сюта), поетів-вісімдесятників (І.Олійник), провідних українських прозаїків – О.Гончара (Л.Пашко, Н.Сологуб, В.Галич), П.Загребельного (Т.Юрченко), М.Стельмаха (Л.Козловська), І.Багряного (М.Братусь, А.Ярова) та ін.

Об'єктом наукових досліджень стають оказіональні лексичні новотвори-відфраземи (типу *кінецьсвіття*, *легкорукій*), які складають своєрідну підсистему сучасної української літературної мови, що сформувалася й інтенсивно вдосконалилась протягом останніх десятиріч ХХ ст. [Стишов 1991:16]. Досліджуються і т.зв. надскладні оказіоналізми (типу *студентко-викладачко-доценти*), стилістичні функції яких зумовлені передусім зовнішньо-графічною формою [Юрченко, 2003: 12]; визначається місце індивідуально-авторських новотворів серед інших типів неолексем національної мови (В. Чабаненко, О.Стишов, Д.Мазурик).

Отож, в останні десятиріччя у вітчизняному мовознавстві активно опрацьовуються проблеми індивідуально-авторського словотворення. Перспективними щодо розвитку української неології є дослідження насамперед таких питань: взаємодія узуальних та неuzuальних лексичних новотворів у складі національної мови; вплив неологічної лексики на розвиток лексичної і словотвірної системи мови; виявлення характерних словотвірних тенденцій у національній мові певного хронологічного періоду, безпосереднім проявом яких є конструювання оказіональних лексичних одиниць, дослідження факторів, що впливають на появу індивідуально-авторських новотворів; функціонування авторських неологізмів у художніх текстах різних жанрів і в поетичній системі окремих майстрів слова; оказіональні лексичні новотвори як номінативні одиниці, що відображають специфіку національно-мовної картини світу; еволюційні процеси у сфері оказіональної номінації.

Для успішного розв'язання зазначених проблем на сучасному етапі необхідним є теоретичне узагальнення досліджень інноваційних процесів, що відбуваються в українській національній мові, а також аналіз результатів індивідуального словотворення як окремих письменників, так і груп авторів певних хронологічних зрізів. Актуальним є і порівняльно-зіставне дослідження специфіки оказіональної номінації у різних стилях сучасної української літературної мови, передусім у публіцистичному і розмовному, де це явище відображається найбільшою мірою.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена описові історії дослідження оказіональних лексичних новотворів в українському мовознавстві. Звертається увага на актуальну проблематику наукових досліджень, що здійснювалися протягом певних хронологічних етапів – 20-30-х років ХХ ст., 40-60-х, 70-80-х та 90-х.

The article is devoted to description of the history of the new lexical occasional names in Ukrainian linguistics. The main attention is paid to the present-day problems of scientific investigations of innovation processes that took place during certain chronological stages of 20-30-ies, 40-60-ies, 70-80-ies and 90-ies of the XX century.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Поетична мова Максима Рильського. – К.: Наук.думка, 1965. – 174 с.
2. Йогансен М. Як будується оповідання: Аналіза прозових зразків. – Х.: Книгоспілка, 1928.-145 с.
3. Колесник Г.М. "З'являються нові слова у мові"// Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – К.,1971. – С.196-200.
4. Кочерган М.П.Лексико-семантичні процеси в українській мові на сучасному етапі// *Ukrainistika na Prahu Noveho Stoleti Tisicleti. Problemy Jazyka, Literatury a Kultury. – Sbornik Prispěvků.-Olomouc, 2001. – S. 19-23.*
5. Курс історії сучасної української літературної мови. – К.: Вид-во авторський неологізм УРСР, 1961. – Т.2. – 416с.

6. Маремпольский В.Ф. Функциональные лексико-стилистические процессы в языке украинской советской поэзии 60-70-х годов: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1979. – 21 с.
7. Огієнко І. Мова Богдана Ігоря Антонича // Рідна мова. – 1935. – Ч.6. – С. 255-262.
8. Принцевський І.Т. Авторські новотвори в українському поетичному мовленні // Проблеми словообразования русского и украинского языков. – К.-Донецк, 1976. – С. 156-165.
9. Рильський М.Т. Робота Й.В.Сталіна "Марксизм і питання мовознавства" та її роль у розвитку радянської літератури// Літературна газета. – 04.01.1951. – С. 1.
10. Русанівський В. Проблема інновацій в сучасній українській мові // Innowacje w językach wschodniostowianskich/Red. B.Tichoniuk. – Zielona Góra, 1997. – S.7-12.
11. Стишов А.А. Отфраземные образования в современном украинском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – К., 1991. – 18 с.
12. Тичина П. Слово-зброя// Тичина П. Квітни. мово наша рідна! – К., 1971. – С. 28-33.
13. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя. 1951. – 402 с.
14. Юрченко Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: Автореф. дис. ...канд.філол.наук. – К., 2003. – 18 с.
15. Януш Я. Роль інновацій у розвитку лексичної системи української мови // Innowacje w językach wschodniostowianskich/ Red. B.Tichoniuk. – Zielona Góra, 1997. – S. 115-121.

Лариса Грущенко (Вінниця)

ЖАРГОН, АРГО, СЛЕНГ: ДЕЯКІ КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ

Таке безбережне море як *лексика* сучасного українського мовлення- літературного й діалектного – вже на сьогодні досліджено досить повно, майже в усіх її семантичних, структурних і функціонально важливих складниках і на сучасному науковому рівні. І все ж *деякі шари словникового складу сучасної української літературної мови* й дотепер *монографічно* не вивчено ні в плані власне лінгвістичному, ні в лінгводидактичному. Неповно осмисленими, науково витлумаченими продовжують, зокрема, залишатись ті три шари української лексики, які традиційно іменуються *лексикою жаргонною, лексикою арго ("арготичною") і сленговою лексикою*. У цій лінгвістичній сфері й дотепер немало мовних явищ витлумачуються у власне-науковій та в методично зорієнтованій літературі і неповно, і *суперечливо*. Щоб переконатись у цьому, достатньо, крім іншого (крім зовсім обмеженої лінгвістичної літератури з цієї проблеми – навіть статей), звернути увагу на те, як витлумачується жаргонна, арготична й сленгова лексика в найбільш науково зрілих працях, у працях дослідно-узагальнюючих, до яких належать передусім енциклопедичні лінгвістичні словники.

Усі три поняття-терміни витлумачуються в "Лингвистическом энциклопедическом словаре", але, з нашого погляду, дещо суперечливо: "*жаргон*... – різновид мовлення, використовуваний переважно в усному мовленні окремою відносно стійкою соціальною групою..." [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 151]; "арго ж... – особлива мова деякої обмеженої професійної соціальної групи..." [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990:43], вважати арго мовою навіть певної чи певних верств населення – явне, мабуть, перебільшення. "Інколи термін *жаргон* застосовують для позначення спотвореного, неправильного мовлення, ... його часто замінюють словосполученнями типу "мова студентства" або термінами *арго, сленг* [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 151]; *сленг* (його перше лексичне значення) – "... те ж саме, що жаргон (...стосовно англomовних країн" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 461].

Досить просторо коментується така мовленнева реалія, як *жаргон*, у "Русском языке. Энциклопедия": *жаргон* – це "соціальний різновид мовлення, що його характеризує професійна (нерідко експресивно переосмислена) лексика, фразеологія всенародної мови" [Русский язык. Энциклопедия, 1977: 82]; жаргон характеризують деякі своєрідні професійні особливості мовлення спортсменів, моряків, мисливців, студентів, школярів та ін. Зрештою,

особливим соціальним різновидом мовлення вважається й *арго*, з тією, однак, відміною, що *арго* охоплює "вузькоспеціальну або своєрідно засвоєну (в смисловому і словотвірному відношеннях) загальноповсякденну лексику, нерідко з елементами умовності, штучності й утасмиченості" [Русский язык. Энциклопедия, 1977: 23]. Варто, мабуть, зауважити, що поняття – термін *сленг* у "Русском языке. Энциклопедии" обійдений увагою її авторів.

В "Українській мові. Енциклопедії" *жаргон* – "один із різновидів соціальних діалектів" [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 167], *арго* – також – "один із різновидів соціальних діалектів"... [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 31]; на наш погляд, усе ж у цій винятково важливій праці належало б наголосити на тому, що *жаргонізм* – мовленнєві одиниці *жаргону* – хоча й функціонально своєрідні лексеми [зрідка сполучення слів, а також і нелексеми: рос. *Да-с, Нет-с* та ін.], усе ж належать здебільшого до літературно-нормативної лексики, тоді як *арготизми* (мовленнєві елементи *арго*) перебувають усі без винятку – поза межами літературності, нормативності. (Термін *сленг* обійдено увагою в українській лінгвістичній енциклопедії.

З помітною відміною трактуються поняття–терміни *жаргон*, *арго*, *сленг* і в інших українських лексикографічних працях, а саме:

1) у "Словнику української мови" (11-томному) (надалі СУМ): "жаргон – мова якоїсь соціальної чи професійної групи, що відрізняється від загальнонародної наявністю специфічних слів і виразів, властивих цій групі" [СУМ, т. II, с. 509]; *арго* – "умовна говірка якого-небудь соціального середовища (групи, гуртка і т.д.), в якій є специфічні слова й вислови, незрозумілі для сторонніх; жаргон" [СУМ, т. I, с. 57]; *сленг* – "1) Розмовний варіант професійного мовлення; жаргон, 2) Жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків, які, проникаючи в літературну мову, набувають помітного емоційно-експресивного забарвлення" [СУМ, т. IX, 350]. Отож, *арго* – це також *жаргон*, хоча й особливий. Майже адекватно всі три поняття–терміни розглядаються у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови" (ВТССУМ). Жаргон – "мова (явне, з нашого погляду, перебільшення!) якоїсь соціальної чи професійної групи"... [крім цього: будь-яка професійна група осіб є водночас і особливою соціальною групою; сполучник *чи* в цьому випадку використано невдало]; і далі: жаргон – "умовна, штучна говірка, зрозуміла лише в певному середовищі; арго [ВТССУМ, 2001: 272]; *арго* – також "умовна говірка якого-небудь соціального середовища (групи, гуртка і т.д.), в якій є специфічні слова й вислови, незрозумілі для сторонніх; жаргон" [ВТССУМ, 2001: 23]; *сленг* – 1) "Розмовний варіант професійного мовлення; жаргон" [ВТССУМ, 2001: 1147]; 2) [повне повторення вже сказаного в СУМ: 4, т. IX, 350].

Звернемось і до такої авторитетної праці, як: Д.Э. Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов": *жаргон* – те саме, що *арго*, але з відтінком приниження" [Розенталь, 1976: 104], *арго* – "мова (підкреслення наше – Л.Г.) окремих соціальних груп, спілок, штучно створювана з метою мовного відокремлення, інколи утасмичення, яка відрізняється головним чином наявністю слів, незрозумілих людям непосвяченим (необізнаним із чимось). Шкільне *арго*. Студентське *арго*. Спортивне *арго*. *Арго картярів*. Злодійське *арго*" [Розенталь, 1976: 28-29]; *Сленг* – "слова і вирази, вживані особами певних професій або соціальних прошарків. *Сленг художників*. *Сленг моряків*; пор.: *арго*, *жаргон*" [Розенталь, 1976: 394].

Помітні елементи нового в трактування таких мовленнєвих реалій і лінгвістичних понять як *жаргон* (і *жаргонізм*), *арго* (і *арготизм*), та *сленг*, внесла Л.О.Ставицька – авторка, зокрема, окремих статей про жаргонну, арготичну і сленгову лексику [Ставицька, 2000]. Цій же проблематиці присвячені: двотомне видання "Язык блатных. Язык мафиози" Олега Хоменка, [Хоменко, 1998] "Перший словник українського молодіжного сленгу", укладений Світланою Пиркало за редакцією Юрія Мосенкіса [Пиркало, 1998], стаття Тараса Друми "Сленг: погляд зсередини"[Друм, 1998].

І ще одна (з багатьох) публікацій, одне із спостережень, зауважень. Звернемося і до "Словника іншомовних слів : " *жаргон* ... – 1) мова певної соціальної чи професійної групи"; це слова і вислови, "які відображають спеціальні потреби та смаки цієї групи і включаються в жаргон, щоб зробити його незрозумілим для інших; 2) спотворена, вульгарна, неправильна мова" [Словник іншомовних слів, 2000: 442]: зауважимо, що далеко не всі жаргонізми семантично й граматично спотворені, а тим більше вульгарні, неправильні; це скоріше стосується арготизмів; *арго* – це "спеціальний умовний жаргон вузької соціальної групи, набір незрозумілих для сторонніх людей слів і висловів, який уживається з метою ізолюватися від них" [Словник іншомовних слів, 2000: 107], тобто від тих, хто не володіє певним арго; зовсім невизначено характеризується *сленг* у цьому ж словнику: Це "*жаргонні* [? – Л.Г.] слова або вирази, характерні для мовлення людей деяких професій або соціальних прошарків і які, проникаючи в літературну мову, набувають певного емоційно-експресивного забарвлення" [Словник іншомовних слів, 2000: 845].

Отож, якого-небудь чіткого розмежування таких особливих мовленнєвих явищ, котрі прийнято поіменовувати лінгвістичними термінами *жаргон* (*жаргонізми*), *арго* (*арготизми*), *сленг* (*сленгізми*), поки що немає. Термін *сленгізм* нам видається таким, котрий відповідає нормам української вимови, а тому й повинен використовуватись. Одне із завдань подальших лінгвістичних пошуків полягає в тому, щоб кожен з цих термінів позначав щонебудь окреме і чітко усвідомлюване серед усіх інших мовленнєвих реалій. Тому надалі хоча б у найзагальніших вимірах ми й торкнемося змісту названих термінів, вдамося до порівняльної характеристики позначуваного ними.

За радянських часів усі три мовленнєві реалії – жаргонізми, арготизми і, значно меншою мірою, сленгізми – кваліфікувалися як соціальні, навіть "класові" діалектизми, що чинилось небезпідставно, з певних політичних причин. Тепер же таке поіменування відійшло в минуле, стало лінгвістичним історизмом.

У своєму подальшому викладі теми цієї статті ми виходимо з того, що з огляду на деяку незаперечну спільність мовленнєвих явищ, позначуваних термінами *жаргон*, *арго* і *сленг*, навряд чи кому-небудь вдасться провести чіткі мовленнєві грані між семантикою кожного з них. Тому вдамося до їхньої розмежувальної характеристики, яка нам поки що уявляється і яка впливає в загальних обрисах з уже дослідженого й науково осмисленого в цій сфері. Уже, наприклад, усталилось певне розуміння розглядуваних понять-термінів, а саме:

Жаргон і жаргонізми. *Жаргон* – це сукупність певних *жаргонізмів*, слів і сполучень слів, також і певних фонетичних мовленнєвих одиниць, які зазвичай не мають всенародного літературного статусу, нормативності, але використовується в усіх стилях мовлення, крім хіба що офіційно-ділового стилю; у найбільш масовому вияві *жаргонізми* – це певні своєрідні соціально-"професійні" особливості в мовленні переважно таких верств населення минулого (щонайбільше), частково й сучасного, теперішнього, які прийнято позначати такими термінами, як *дворянський жаргон*. це деяка сукупність вишуканих, особливих виразів на зразок *вимагаю сатисфакції*, рос. *требую сатисфакции*, тобто *викликаю на дуель*; *журфікс* – приймальний день у дворян для близьких; О.І.Герцен: "Простий смертний носить *рубашку*, а пан (рос. *барин*) *сорочку*, один *стит*, а інший *почивает*, один *пьет чай*, а інший *изволит его кушать*"; *жаргон купецтва*: *без інтересу* (без вигоди, прибутку), *могорич*, *неспроможний* (рос. *несостоятельный*), *боржник*, *вилетіти в трубу*; *студентський і учнівський жаргон*: *зрізатись* (*засипатись*, *плавати*) *на екзамені*, *одержати кіл* (*нару*) і под.; наприклад в "Енеїді" І.Котляревського натрапляємо на такі бурсацькі жаргонізми:

Посли к Латину приступились,

Три рази низько поклонились,

А старший *рацію* сказав:

Енеус ностер магнус панус

І славний *троянорум* князь

Шмигляв по морю, як *циганус*,
 Ад те, о рекс, прислав нунк нас
 (До тебе, о царю, прислав тепер нас).

Своєрідними жаргонізмами можна також вважати певні колишні фонетико-морфологічні доповнення до повнозначних слів: рос. *да-с, господа-с, прощу-с*; теперішнє українське *театер, семестер, етер (ефір), катедра (кафедра), спеціальний (спеціальний), радості (радості)* і под.

Жаргонізми (як і арготизми) не прикріплені до якоїсь певної території, за особливих мовленнєво-комунікативних ситуацій вони можуть використовуватись багатьма мовцями, особливо дорослими, а ще більшою мірою не досить освіченою і вихованою молоддю.

Арго й арготизми. *Арго*, становлячи сукупність усіх арготизмів, – це винятково своєрідне – лексичне й фразеологічне, подекуди й фонетично-граматичне відгалуження від загальнонародної літературної мовної системи, відгалуження некорисне, навіть потворне; *арготизми* щонайбільше характерні для усного (й писемного) мовлення правопорушників, карних злочинців (убивць, злодіїв, жебраків, бомжів, тобто здебільшого осіб без певного місця проживання і праці). *Арготизми* – слова і сполучення слів – зрозумілі для вузького кола людей, тільки для осіб втаємничених у що-небудь. Арготизми використовуються з метою конспірації, втаємничення чогось від когось. Тому лексичне значення арготизмів умовне, спеціальне, зрозуміле лише небагатьом зацікавленим особам, наприклад: *блат* від польського *blat* – *мати блат*, тобто “мати особисте знайомство в офіційних установах, прихильне ставлення до себе інших”; *ракло* (“злодій”), *ширмач* (“кишеньковий злодій”), *буза* (“дурниця”), *фараон* (“поліцейський”), *карточка* (“обличчя”), *галстук* (“шибениця”), *сільва* (“малі діти”): від лат. *silva* (“ліс”), *лазити* (“красти”), *марати* (“вбивати”), *пахан* (“батько”), *паханиа* (“мати”), *бан* (“вокзал”) і т.д.

Вдамося й до інших прикладів арготичної лексики, виявлених нами в деяких художніх текстах: *Зле чувати, пане начальнику. Тут у нас вчора кукурудза [поліцейський] хотів нас вести до села* (І.Франко); *Є різні кваліфікації. Воздушник – це малишка, що з воза тягне; Альоша, друх [друг], на бану [вокзалі] фраєр дохне [спить]... Треба розписати [порізати] скулу [бокову кишеню] й помити [обікрасти] фраєра; Сашиа помітив, як один штими [пристойно одягнений чоловік] у чорному кліфі [піджаці] виймає на квиток і кладе кожу [гаманець] в скулу [бокову кишеню]; Крапціо хазухи [хати], як у мене, все одню не знайдеш. Будеш там із сьвяками в боржсомі [нічліжці] гнити* (І.Микитенко); або з повісті “Бригантина” О.Гончара:

- Ану відступись від крана, **робот!**
- А то що?
- По ісклах хочеш? Як уріжу, то майстер не збере!
- Двоє малюків теж завелися, як півники:
- Не бризкайся, бо так дзигну.
- Ану, дзигни!
- І дзигну;

І тут же Бугор та його підлабузники, оточивши, влаштували новачкові екзамен.

- Урок як по нашому буде?

Не знає Порфир, тільки плечима знизує. Самі йому й підказують.

- Ходіння по муках.
- Школяр на екзамені?

Знов знизує плечем і знов чує.

- **Живий труп!**

Арго – це, звісно, не мова і навіть не різновид мови (мовлення), а тільки більш чи менш об’ємний набір особливих слів і сполучень слів, які входять до системи всієї мови – всенародної, основа якої формується загальнонародною лексикою з властивою їй фонетико-граматичною будовою. Одними тільки арготизмами спілкуватися не можна, бо вони – лиш

певний комплекс своєрідних і нелітературних, ненормативних мовних одиниць. Щоб опанувати певними спеціалізованими арготизмами, цьому, звісно, повинно передувати особливе попереднє "навчання", набуття внаслідок цього деякого життєвого досвіду, засвоєння певної кількості слів з умовним значенням, тобто із значенням особливим, таким, якого ці слова чи сполучення слів не мають у всенародній мові. Мабуть, в усіх чи майже в усіх випадках *арготизми* – це лексеми не нейтральні з погляду емоційного, а чуттєво, експресивно забарвлені, отожд, і стилістично своєрідні. Різноманітні вияви почуттєвої сфери кожного з носіїв і користувачів арготизмами знаходять у них своє відтворення, вияв. У них криється неабиякий потенціал для вияву насмішки й презирства, іронії, гумору тощо. Арготизми несумісні із всенародними цінностями, гуманністю, моральністю, вихованістю, порядністю.

Сленг і сленгізми. Із значно меншою однозначністю (порівняно із жаргонами й арго) характеризується в мовознавстві, в лексикології *сленг* із специфічними для нього елементами – *сленгізмами*, теорію й практику цих мовних одиниць уже досить повно зреалізовано в англійській лінгвістиці; у нас, в українській, зроблено тільки перші кроки в цьому напрямку, сфері [див.: 8,9,10, 11, 12]. Л.Ставицька, наприклад, виділяє кілька функціональних груп сленгізмів. З огляду на обсяг цієї статті наведемо (за авторкою) лише кілька лексично-функціональних (частково й фонетико-граматичних) груп сленгізмів (попередньо зауваживши, що джерелом сленгу в українській мові здебільшого слугує російська мова): 1) *бомж* (рос. аббревіатура – "без определенного места жительства"), *біч* (рос. " бывший интеллигентный человек") *хахаль* ("кавалер", наречений"), *криса* ("той, хто краде у своїх"), *чорнило* (" червоний портвейн"), *стріляти* ("просити"); або синонімічний ряд дієслів із загальним значенням "*туди стиртне*", напр.: *нажлуктатися*, *влупити*, *накотити*, *банячити*, *вгаситися* та ін.; 2) словотвірні омонімічні сленгізми: *водяра* – *водяник*, *мажор* ("добре, успішно, нормально") – *мажор* ("грошовита молода людина, яка вдає з себе аристократа") та ін.; 3) метафоричні сленгізми: *башляти* ("платити"), *башльовий* ("платний"), *безбашльовий* ("безплатний"), *небашльовий* ("недорогий") та ін.; 4) одиниці молодіжного сленгу, які утворились із певних фразеологічних чи фразеологізованих елементів: *біла*, *біленька* ("горілка") утворились із фраземи *біла головка*: ще в довоєнний час головку пляшки з горілкою закривали справжнім корком і запечатували білим сургучем" [8, 7].

Немало самостійно дібраних лексем-сленгізмів, знаходимо в статті Т. Друми: *герла* – ("дівчина"), рос. *герла* (від англ. *girl*); *фацет* або ж *фуцан* – ("чоловік, хлопець") – від польськ. *facet* – тип, екземпляр, розм. *франт*).

Отожд, навіть в оцінці найсуттєвішого в розглядуваній проблемі простежується неузгодженість оцінних думок, поглядів. Це особливо стосується розмежування багатьох арготизмів і сленгізмів, частково й власне жаргонізмів. Намагання чітко вкласти й розчленувати такі лексеми в три поіменовані рубрики й категорії – *жаргонізми*, *арготизми* й *сленгізми* – поки що не вдається і, з нашого погляду, ця мета ніколи не зможе бути досягнута вичерпно.

Водночас чим об'ємніше лінгвісти будуть просуватися у цьому напрямі, тим усе більше збагачуватиметься україністика; внаслідок цього вагомо й позитивно зростатиме рівень всезагальної української мовленнєвої культури.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено спробу розмежувати такі поняття-терміни/ як жаргон (жаргонізми), арго (арготизми) і сленг (сленгізми).

The article has made an attempt to separate such notions as jargon(s)/ argo(s), slang(s).

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачий словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.

2. Друм Т. Сленг: погляд зсередини // Дивослово. – 1998. – № 12. – С. 59-60.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Пиркало С. Перший словник українського молодіжного сленгу / За ред. Ю.Мосенкіса. – К., 1998.
5. Розенталь Д.Э., М.А.Телепкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: "Просвещение". 1972. – 495 с.
6. "Русский язык". Энциклопедия. – М.: "Советская энциклопедия", 1977.
7. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
8. Словник української мови / В 11-ти т.т. – К., 1970-1980.
9. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики (на матеріалі сучасної української літератури) // Слово і час. – 2000. – № 4. – С. 54-58.
10. Ставицька Л. Про взаємодію жаргону і сленгу // Українська мова та література. – 2000. – № 15. – С. 7-8.
11. "Українська мова". Енциклопедія. – К.: "Укр.енцикл.", 2000. – 752 с.
12. Хоменко О. Язык блатных. Язык мафии / У 2-х т. – К., 1998.

Любов Дубиковська (Херсон)

УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ ЗНАЧЕННЯ ФОРМ ОСОБОВОЇ ПАРАДИГМИ

Термін "особа" використовується у граматиці у двох основних значеннях. По-перше, особа — це лексико-граматичне поняття, яке виникло внаслідок простого узагальнення і абстрагування від конкретного лексичного значення слів (іменників), у яких закріпились розуміння реальних діючих осіб. По-друге, протиставлення людини, свідомого діяча, усім іншим істотам та предметам об'єктивної дійсності відображено в граматиці як протиставлення особи і неособи, що становить зміст категорії особи/неособи іменників [Юдин, 1976: 125].

Дієслова традиційно передають відношення до граматичної особи в узагальнених, абстрагованих від свого конкретного лексичного значення граматичних формах I, II та III осіб однини й множини.

Грамматичне значення віднесеності дії до діяча виражене в дієсловах системою протиставлених граматичних форм одного слова, тому категорію особи дієслова кваліфікують як морфологічну словозмінну категорію [Буланін, 1976: 13].

Категорія особи дієслова, відображаючи реальні відношення об'єктивної дійсності, характеризується найбільшою незалежністю від лексичного значення слів і виражається морфологічними засобами. Вона належить до категорій з найвищим ступенем граматичної абстракції, як і категорія часу та способу.

Категорія особи є визначальною категорією дієслова, що відрізняє його від інших частин мови [Щерба, 1957: 76]. Деякі дослідники вважають, що категорія особи є тим граматичним центром, який підпорядковує собі інші граматичні категорії особових дієслів — часу, способу та стану [Русанівський, 1971: 237].

Дія виявляється у віднесеності її до діяча і до реальності виконання, а тому категорія особи семантично і граматично безпосередньо пов'язана з категоріями часу й способу.

Форма першої особи однини пов'язує зміст дієслова з мовцем, у множині — з групою осіб, до яких мовець зараховує і себе. Форма другої особи вказує на зв'язок змісту дієслова із співбесідником. Форма третьої особи співвідносить зміст дієслова з якою-небудь особою чи предметом, які мовець не ототожнює ні з першою, ні з другою особами.

Форми особи так само, як і інші граматичні форми дієслова, мають ще цілу низку варіантних значень

При узагальнено-особовому значенні, яке може бути виражене будь-якою особовою формою, дія відноситься до будь-якої граматичної особи, тому що форми особи не диференціюють носіїв дії за їхньою участю у комунікативному акті. Актуально-інтерпретативний характер категорії особи виявляється в її структурі та послідовності

виконуваних функцій. Поза реалізацією речення не має значення особи. Особа належить до загальнономовних категорій, і її репрезентації підпорядковані спеціальні маркери — *я/ми, ти/ви; він, вона, воно//вони*.

Названі різновиди протиставлення взаємопов'язані між собою і визначаються структурою мовленнєвої комунікації, в якій кожен із них функціонує відносно самотійно, прогнозуючи вибір тієї чи іншої особо-числової форми. Про функціональну самотійність різновидів протиставлення свідчить вторинне вживання кожного його компонента, що спирається на власний семантичний план. Пор.: *узагальнено-особові значення форм першої, другої та третьої особи: **Ложкою моря не вичерпаєш**; Два плюс три — **пишемо п'ять**; Кого **кохаєш**, за тим і **зітхаєш***

Транспозиція зумовлює нейтралізацію семантики часових форм, в яких втрачається актуалізаційно-інтерпретативний план, а залишається тільки формальна маркованість часу, що підпорядкована реалізації завдань узагальнення.

Форма першої особи може розширювати своє значення і вказувати не тільки на конкретного діяча, а й на кого-небудь іншого, кого мовець може поставити чи уявити на своєму місці. Його називають значенням узагальненого мовця [Русанівський, 1971: 195]. Воно є типовим для афористичних висловів, прислів'їв та приказок. Напр.: ***Не радю з багатства; Хоч і відрізу поли, рукава не пришию; Худій кобилі солі не даю, за дурного доньки не віддаю*** (Нар.тв.).

У такому випадку втрачається прямий стосунок дії до особи мовця, але зберігається вказівка на те, що породжувач дії сприймається як перша особа. Власне, це звернення до другої особи, але у формі першої особи.

Дослідники констатують, що форма першої особи однини однозначна, бо у всіх випадках уживання зберігає прямий стосунок до мовця і не виходить за межі свого власного функціонування. Але при конкретному застосуванні прислів'їв можливе переносне вживання форми першої особи однини. Напр.: ***Забув, що недужий, та й біжу — витер шапкою з чола піт. Тихіш Ви нам без надобності. Давайте ключі і лежіть собі*** (Ю.Мушкетик). Форма першої особи однини **біжу** у цьому реченні має узагальнено-особове значення, але мовна ситуація та контекст конкретизують його так само, як і дієслово **забув**, відносячи дію до адресата і не передбачають участі мовця.

Отже, форма першої особи однини при переносному вживанні у мовних умовах, характерних для форм другої особи однини, виступає конкретним морфологічним синонімом до форми другої особи однини.

Форма другої особи набуває узагальнено-особового значення, коли дія відноситься не до співбесідника, а до кого-небудь іншого, хто виявиться на його місці, може, навіть і сам мовець. Така форма є типовою для прислів'їв, афоризмів, для всіх висловлювань, у яких узагальнюється досвід людського життя. Напр.: ***Удосвіта встанеш — більше діла зробиш; У чужу душу не влізеш; Шилом моря не нагрієш*** (Нар.тв.).

Форма другої особи однини виступає замість першої особи для вираження повторюваної дії, типової й для інших осіб, інколи в поєднанні зі словами модального значення **було, бувало**. Ця форма набуває значення узагальненості. Напр.: ***Бувало ти йдеши, а всі дивляться й переживають*** (І.Нечуй-Левицький); ***Як станеш отак було на шляху та як глянеш на схід*** (Остап Вишня).

Форма третьої особи має неозначено-особове значення, коли дія стосується неозначених осіб і увага зосереджується на самій дії, а виконавець відступає на другий план. Часто такою формою користується мовець для визначення своєї власної дії. Напр.: ***А ви подумали, що вас запідозрюють у чомусь поганому*** (Д.Бедзик).

Форма третьої особи однини набуває значення другої особи однини для вираження як доброзичливого ставлення, так і недоброзичливого насміхання. Напр.: ***Лови, лови... фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують*** (М.Коцюбинський).

Форма третьої особи однини виконує функцію першої особи однини в офіційних документах, ситуаціях або в інших стосунках. Напр.: *Репортує голова ради дружини; Розповідає вам учасник подій, я сам брав участь в них і достеменно знаю про все* (В.Козаченко).

Значення кожної особи дієслова може виражатися у формі множини. Форма першої особи множини передає дію мовця, яка є результатом сумісної дії всіх тих, кого мовець об'єднує з собою і від імені такого об'єднання виступає. Напр.: *Ми йдемо походом гідним, всім пригнобленим і бідним руку подаєм* (П.Тичина).

Як і форма однини, форма першої особи множини може мати узагальнене значення, причому воно обов'язково супроводжується редукцією особового займенника. Напр.: *Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачем* (Нар.тв.).

Форма першої особи множини часто набуває значення другої особи однини або множини. Це простежується тоді, коли мовець, тобто той, хто говорить, звертаючись до співбесідника, ніби перевтілюється в нього, уявляє себе співучасником дії чи стану. Дуже часто таке звертання виражає своє позитивне чи негативне ставлення, а також доброзичливу іронію. Напр.: *Здоров. От уже що ми вміємо* (Остап Вишня); *Ну що, колеги, можемо ми виконати це завдання?* У першому реченні дієслово **вміємо** вжито в значенні другої особи однини, а в другому реченні дієслово **можемо** — у значенні другої особи множини, якщо таке речення належить тому, хто дає завдання якійсь групі людей. Або лікар може звертатися до хворого, чи вчитель — до своїх вихованців. Напр.: *Як ти себе почуваш?* / *Як ми себе почувасмо?* / *Як ми себе будемо вести?*

Форма другої особи множини у звертанні до людей може передавати граматичне значення другої особи однини. Її називають формою пошанної множини. Напр.: *Скажіть, товаришу, куди веде цей шлях?*

Пошанна множина в третій особі вживається зрідка і є ознакою народно-розмовної мови. Напр.: *Мати кажуть, що сьогодні буде чудова погода.*

Отже, форми особової парадигми мають великий потенціал вторинних (транспозиційних) значень. Основним з-поміж них є узагальнено-особове значення, типовим виразником якого виступає форма другої особи однини. Ці значення передають також форми першої та другої особи однини й множини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юдин А. А. Место категории лица глагола в грамматическом строе современного русского языка. — М., 1976.
2. Буланін Л. Л. Трудные вопросы морфологии. — М., 1976.
3. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке. — М., 1957.
4. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971.

Максим Дудик (Вінниця)

ПАСИВНА ЛЕКСИКА, ЇЇ СКЛАДОВІ

Термін *пасивна лексика* належить до активно вживаних у лінгвістиці, також і в україністиці. Водночас цей термін і дотепер неповно й суперечливо осмислений теоретично, що слугує певною перепоною практичному використанню його в науковому, власне-лінгвістичному і в навчально-практичному вимірах. У статті й зроблено спробу внести бодай окремі суттєві доповнення й уточнення до визначення поняття-терміна *пасивна лексика* з погляду лінгвального, власне-мовного

Розвиток сучасної української літературної мови в незалежній Україні щонайбільше позначений змінами в її лексиці, динамікою співвідношень між активними й пасивними шарами української нормативної лексичної системи, зокрема, такої, як *мова засобів масової*

інформації (МЗМІ). Значний динамізм у цій сфері публіцистичного мовлення чи не найбільше зумовлений відкритістю й оперативністю сучасних мас-медіа, їхньою зорієнтованістю на актуальні й щоденні потреби суспільства в царині мови й мовлення.

Одне із завдань нашого аналізу в цій статті полягає в тому, щоб, послуговуючись нинішніми набутками сучасної лексикології й використовуючи здебільшого новий чи оновлений мовно-публіцистичний матеріал, внести деякі інноваційні елементи до змісту лінгвістичного поняття *пасивна лексика*, до проблеми її внутрішньої градації на *власне-архаїчну* лексику, а в її межах і на такі поняттєво-семантичні мовні одиниці, які традиційно поіменовуються *історизмами*. Друге (й головне) завдання цієї статті полягає в тому, щоб поза межами власне-архаїчної лексики – в її традиційному розумінні – проілюструвати і хоча б у найбільш загальних параметрах прокоментувати ту частину *пасивної лексики*, яка у вимірах сучасного сприймання щонайчастіше продовжує залишатись пасивною, але водночас і різною мірою інноваційною, новою, оновленою, поверненою з минулого, проте все об'ємніше використовуюваною тепер, за нових мовленнєвих ситуацій у незалежній Україні. Отож, об'єктом цієї дослідної розвідки слугують *власне-архаїзми* та *історизми*, а найбільше – своєрідні *неологізми* і неоднаковою мірою *неологізовані лексеми*.

У найбільш стислому й загальному осмисленні *власне-архаїзми* – це переважно слова, що використовуються для поіменування певних реалій минулого; це мовні одиниці, які на даному етапі є застарілими в мові або зовсім вийшли із загального вжитку [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 32]. Кожен *власне-архаїзм* як особлива лексична одиниця виступає в синонімічній парі із сучасною лексемою: *ланіти* = щоки, *десниця* = права рука, *ректи* = говорити, *вої* = воїн, *велій* = великий, *падає* = падає, *вольний* = вільний, *глас* = голос, *злато* = золото, *піит* = поет, *серебро* = срібло та ін.

Натомість *історизм*, на відміну від *власне-архаїзму*, існує тільки в *одному* варіанті й вияві, не має синонімічної пари; це застарілі слова, які виступають найменуваннями таких понять, явищ, речей, які опинились поза межами сучасного всенародного вжитку, припинили своє, скільки-небудь активне функціонування, через що увійшли до пасивного словника мови – у зв'язку з певними конкретними соціально-побутовими, політичними змінами, які відбулися в житті. На стало *царів, імператорів, князів, феодалів, боярів, поміщиків, кріпаків*, а ще до цього канули в минуле *раби й рабовласники, патриції і плебей, становий, десятицький, соцький, сотник, тисяцький, волосний, писар* і т.п.; усе більше забуваються найменування старовинної зброї (*меч, лук, рогатник, сагайдак*), не стало (крім особливих випадків) такого одягу, як *жупани, намітки, очіпки*; майже забулись чи забуваються такі реалії радянської історії, як *продрозверстка, червоноармієць, неп, непмани, куркулі, продподаток*; усе більше відходять у минуле, втрачають колишню функціональну змогу й такі лексеми, як *колгосп, радгосп, піонер* (у його відомому значенні), *жовтеня, партієць, червоноармієць, комуніст, Радянський Союз, Червона Армія, Радянська Армія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), УРСР, обком, райком* і багато інших.

Особлива група архаїзмів – це *старослов'янізми (церковнослов'янізми)*. Нимим *отверзуться уста* (Т.Шевченко); *Фашизм звирячий ввергніть у безодню* (П.Тичина).

Удамося до оцінного висловлювання О.П. Довженка, якщо словам-термінам *старе і старовинне* [за своєю сутністю – *пасивне*. – М.Дудик] надає такого змісту: "Старе те, що давно було новим. А старовинне те, що, будучи в свій час новим, визначало якусь головну частину синтезу своєї доби, що знаменує характер минулої давнини, її вищий прояв" [Довженко, 1966: 149].

Власне-архаїзми та історизми тепер здебільшого використовують з певною стилістичною метою: без них не обійтись тоді, коли мовиться про минуле; вони надають сказаному чи написаному певної експресії, іронії, жартівливої гумористичності або ж і врочистості, справжньої чи кепкуючої поваги.

Другий об'ємний шар пасивної лексики, яка, на відміну від власне-архаїзмів та історизмів, позбавлена старовинності, колориту минулого, віджитого, того, що поступово чи

досить прискорено забувається, – це слова і сполучення слів, які виступають найменуваннями чогось нового, оновленого, чогось незвичного чи не зовсім звичного з погляду сучасного сприймання, усвідомлення й мовленнєвого використання. Це своєрідні неологізми чи напівнеологізми, використання яких своєрідне, але більш чи менш обмежене в сучасному українському літературно-нормативному мовленні, наприклад: *мапа* (=географічна карта), *наклад* (=тираж), *збірка* (=зібрання), *чужомовний* (=іншомовний), *красне тисьменство* (=художня література); це також об'ємна множність інших лексем: *лазня* (=баня), *книгозбірня* (=бібліотека), *потяг* (=поїзд), *часопис* (=журнал), *поступ*, *достойник*; *Йому дали невідь за що Героя України* (газ. "Сільські вісті", 21.ІІІ.03); *Той, хто свідомо кривдить мій народ, приводить до згуби українство...* (газ. "За вільну Україну" (ЗВУ), 28.ІІІ.03); *... триб* (=спосіб) *життя* (ЗВУ, 28.ІІІ.03); *Юрій Шахович належить до активантів високої проби* (ЗВУ, 28.ІІІ.03); *репрезентант, тимчасовець, зверхник-олігарх, радіоактивний послід, правотлумач, оточенець, підписант, неперебутність, уродини, вірянин, перемовини, перекинчик, запасник, світлина, ровер, осоння* (...в кожного своє осоння), *устійнення, чительник, летовище, віниувати, кільчитись, російство, польщина, настановлення, словництво, наївняк, денник, отаманство, давнизна, хліборіз, безум, винародовлення, тяглість, синтакса, осяг, борінь, нещасник, зрізничкований, сутісний, самоврядний, найпровідніший, нещасник, невдовзі* та ін.: *...Наріччями він [Михальчук] зве... те, що звичайно звать мовами* (Ю.Шевельов); *У центрі стоять праці, що насвітлюють центральне питання української історичної фонетики – перехід о, е в і в нових закритих складах* (Ю.Шевельов); *На одденках села зоставалися або невдахи, або лінтюхи* (П. Мовчан); *Сказане звучить незлецько* (Газ. "Час", 16.Х.02); *притишяться розмови* ("Українське слово", 5.ІХ.02); *... передрік* *настання сучасного науково-технічного перевороту* ("Україна молода", 18.ІІІ.03); *... як Саддам не упокорився...* (МУ, 27.ІІІ.03); *Йдеться про уточнення засадничих постулатів* (ЗВУ, 28.ІІІ.03); *...Кожна людина зосібна виконує якусь місію; Болячки, котрі зусібіч обсіли мене* (СВ, 27.ІІІ.03); *Цьогоріч найбільше оскарів зібрали фільми "Чикаго"...* (УМ, 25.ІІІ.03) та ін.

Для позначення й лінгвістичної характеристики інновацій у сучасному лексичному складі української (в цьому випадку) мови використовуються, зокрема, такі поняття-терміни, як: *активізація* (*активізація*) і *пасивізація* елементів народно-української лексики, *деактивізація* (вилучення з певних соціальних причин якоїсь частини лексем або службових слів з ужитку (їх можна поіменувати *деактемами*); і *реактивізація* (поповнення лексичної системи української мови забутими, призабутими, але раніше вживаними словами; їх усе частіше називають *реактемами*).

Отже, у сфері *пасивної лексики* виділяються лексикомовні процеси таких трьох основних планів: *власне-архаїзми*, *архаїзми-історизми* й *реактеми* як взаємозумовлені і, зрештою, історично ті ж самі мовні одиниці, але такі, що потрапили спершу до забуття, нефункціонування в загальній мовній системі, а згодом – за інших соціально-мовленнєвих умов – повернулись до здебільшого пасивного, а подекуди й активного вжитку.

Варто, мабуть, поняття-термін *пасивна лексика* визначити повніше, спеціально, вдавшись з цією метою хоча б до найбільш науково вагомих лінгвістичних джерел, праць.

Як про це мовиться в енциклопедії "Українська мова", так званий "пасивний словник" – частина лексики, що мало або зовсім не вживається в повсякденному мовному спілкуванні, але зрозуміла носіям певної мови. Це слова, що виходять чи вже вийшли з активного вжитку..." [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 426].

Під такою ж назвою – *пасивний словник* – майже адекватно ця лексика витлумачується і в "Русском языке. Энциклопедии" [Русский язык. Энциклопедия, 1979: 199] – це лексеми-поняття, які зрозумілі усім, хто володіє певною мовою, але рідковживані "в живому повсякденному спілкуванні" [Русский язык. Энциклопедия, 1979: 199]. Використовуються в усіх стилях мови, але якнайменше в офіційно-діловому стилі.

У "Лингвистическом энциклопедическом словаре" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990] до словникової статті "пасивний словник" подано, зокрема, такий коментар: уживання цієї лексики "обмежене особливостями позначуваних ними явищ (найменування рідкісних реалій, історизми, терміни, власні імена або лексичних одиниць, які відомі тільки частині носіїв" [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 369].

Пасивний у житті – це хто-небудь "неенергійний, бездіяльний, байдужий до оточуючої дійсності"; пор. також: *пасивне виборче право, пасивний баланс, пасивний стан* та ін. [Словник української мови, т. VI: 85]. Зовсім так само витлумачується ця лексема й у ВТССУМ [Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2001: 709].

Об'ємно, але з незначними відмінами розглядаються теоретичні питання *пасивності* слів і сполучень слів у дисертаційних працях, які присвячені галузевим групам лексики, термінології; навіть наприкінці ХХ століття їх з'явилося немало. Здебільшого вони представлені кандидатськими дисертаціями, рідше докторськими. Наведемо приклади хоча б деякі з таких праць тільки за один, 1997-й рік. Вони присвячені: зоологічним назвам (Карабута О.П.), військовій лексиці (Мурашко Л.В.), мінералогічній (Овчаренко Н.І.), науково-технічній (Непийвода Н.Ф. (докторська дисертація)).

Для нас немало важить те, як, зокрема, у вимірах окремого параграфу пасивна лексика розглядається в такій авторитетній науково-навчальній праці, як "Сучасна українська літературна мова" (її редактор і автор §58 "*Пасивна лексика*" – А.П. Грищенко) [Сучасна українська літературна мова, 2002]. Пасивна лексика – це "лексичні одиниці, обмежене вживання яких зумовлюється особливостями позначуваних ними явищ, ... рідкісних реалій" [Сучасна українська літературна мова, 2002: 193]. Це архаїзми, а в їхній системі й історизми, власні імена, а також рідковживані з різних причин *неологізми* (див. там же, §59). Саме лексика неологічного змісту, яка останнім часом тільки з'являється або ж, будучи свого часу вилученою (з ідеологічно-політичних причин) з усенародного чи обмеженого вжитку, а пізніше з цих же причин поверненою до мовної системи, до використання, – саме ця частина лексики сучасної української мови перебуває в стані все активнішого руху, все частіше вилучається з пасивного фонду української лексики.

Як уже зауважувалось, характеристика різних шарів такої лексики все частіше зреалізовується з допомогою використання уже названих понять-термінів – *активізація пасивізація, деактивація, реактивація, деактеми і реактеми*.

Звісно, пасивність певної частини лексики щонайповніше може бути збагнена лише на тлі порівняння її з активною лексикою. Ця антитеза, антиномія двох мовленнєвих явищ на основі їхньої протиставності досить чітко сприймається за умови хоча б щонайстислішої характеристики *активної лексики*, її диференційних ознак. Активна лексика "постійно й вільно функціонує в різних сферах суспільного життя і складається насамперед із загальноновживаної лексики та нейтральної лексики, а також з одиниць обмеженішого вживання (термінів, професіоналізмів, неологізмів, відроджуваних застарілих слів та ін.), наявних у повсякденному спілкуванні" [Русский язык. Энциклопедия, 1979: 15]. Це лексика загальноновживана, вільного, необмеженого спілкування, вона характерна для всіх стилів мови. репрезентує собою основу всього словникового складу мови. Активна лексика охоплює найбільш звичайні й зрозумілі для всіх носіїв мови лексеми: *земля, вода, батько, мати, працювати, білий, весело*, також і службові слова: *а, з, чи, на, і, до, не, то, що* та ін. Активна лексика – це лексика міжстильова, загальномовна, стилістично щонайбільшою мірою нейтральна. Вона "об'єднує в своєму складі відносно обмежену кількість лексичних одиниць, особливо часто використовуваних у мовленні у зв'язку з найістотнішими для сучасного суспільства реаліями, поняттями і ситуаціями" [Сучасна українська літературна мова, 2002: 192]. У цій же праці натрапляємо на такі статистичні мовні показники: слова із загальним значенням "природа" на кожні 1000 лексем мають таку функціональну частотність у текстах художньої прози: слово *земля* вжито 116 разів, *вода* – 85, *світ* – 70, *берег* – 57, *небо*

– 56, ... сонце – 45, ліс – 45, річка – 43, поле – 37, вогонь – 30, місяць – 29, вітер – 29, дерево – 29, камінь – 29, квітка – 29, море – 29 ..." [Сучасна українська літературна мова, 2002: 193]. Активна лексика використовується щоденно і за найрізноманітніших мовленнєвих ситуацій; вона зрозуміла всім мовцям конкретного етносу.

Пасивна лексика – дуже розгалужена складова, окрема частина словникового складу мови. Пасивних лексем незрівнянно більше в кожній мові (особливо розвиненій), ніж лексики активної, що в усякій сучасній літературній мові представлена лише кількома тисячами одиниць – слів, сполучень слів – термінів і нетермінів; ознакою останніх, як уже зауважувалось, слугує їхня всенародна вживаність, використання в усіх стилях мови, в щоденному непрофесійному й професійному спілкуванні.

Тепер у світі налічується понад 22 тисячі різних наук, розділів наук, професій, спеціальностей. І кожна з цих сфер уселюдської пізнавальної діяльності тільки зовсім частково, малочисельно представлена активною лексикою. У межах індивідуального словника це найбільш уживані слова і сполучення слів. Вони однаково чи майже однаково використовуються всіма носіями мови – по суті незалежно від їхньої освіти, професійності. Це, зокрема (крім уже наведених), також лексеми широкоживані, загальнонаукові терміни, як-от: *класифікація, класифікувати, аналіз, синтез, індукція, дедукція, система, систематизація, структура, експеримент, національний і націоналізм, інтернаціоналізм, процент, абстракція* і т.д. і т.п.

Пасивною лексикою, на відміну від активної, поіменовується безбережна кількість щонайрізніших реалій у Всесвіті. Пасивна лексика найбільш масова частина слів і сполучень слів у кожній мові, нею наповнюється кожен стильовий різновид мови, передусім науковий і розмовно-побутовий.

РЕЗЮМЕ

У статті йдеться про ту частину пасивної лексики сучасної української літературної мови, яка тепер реанімується повертається до все активнішого використання.

The article deals with that part of passive vocabulary of modern Ukrainian literary language which is getting revived and is more actively used nowadays.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана. 2000.
2. Довженко О. Про архітектуру // Твори: У 5 т. – К., 1966. – Т.5.
3. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
5. Словник української мови (в 11 томах). – К.: Наукова думка, 1970-1980.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.-Ірпінь. 2001.
7. Сучасна українська літературна мова // За ред. А.П. Грищенка. – Вид. 3-є. – К.: Вища школа, 2002.

Петро Дудик (Вінниця)

СТИЛІСТИКА МОВИ (МОВЛЕННЯ) І КУЛЬТУРА МОВИ (МОВЛЕННЯ)

Усі чотири поняття-терміни щонайтісніше взаємопов'язані, синонімічні. Все ж потрібно розмежовувати їх, бо розмежовуються й такі два всезагальні поняття-терміни й відповідні їм реалії, як *мова* й *мовлення*.

Перші наукові підвалини для розмежування названих лінгвальних явищ і відповідних їм понять-термінів заклав В. фон Гумбольдт (1767-1835) – широко відомий німецький

лінгвіст, основоположник теорії загального мовознавства. Кожне мовлення, за В. Гумбольдтом, суб'єктивне, але передусім об'єктивне і тому всім зрозуміле.

Подальше обґрунтування понять *мова* й *мовлення* належить такому винятково новаторському швейцарсько-французькому лінгвістові, як Фердинанд де Сосюр (1857-1913), авторові лінгвістичної праці "Курс загальної лінгвістики" (1916 р.); рос. переклад 1933 року, український – 1998 [Сосюр, 1998]. Учений навіть вважав, що для глибшого збагнення сутності мови й мовлення їх потрібно розглядати у двох окремих лінгвістиках (мовознавствах) – у *лінгвістиці мови* і в *лінгвістиці мовлення*, що начебто це "дві зовсім інші речі", що "у мовленні немає нічого колективного: його прояви індивідуальні та миттєві" (с.32). Насправді ж в індивідуальних мовленнях усіх, хто належить до будь-якого народу, колективно усвідомлюване і вживане (лексика, граматики, фонетика і т. д.) по-особливому переважає над індивідуальним, під яким треба розуміти всю сукупність своєрідних словесних та інтонаційних засобів, навичок, що ними характеризується мовлення окремої особи.

В україністиці терміни *мова* і *мовлення* широко усталились тільки у вісімдесяті роки ХХ століття. Цьому чи не найбільше сприяла праця О.О.Леонтьєва [Леонтьев, 1963] і праця методичного спрямування нашого мовознавця-психолога І. О. Синиці – автора, зокрема, такої книги, як "Психологія усного мовлення учнів" (К., 1984); зауважимо, ще в 1965 році цей же автор видав книгу "Психологія писемної мови учнів" (мало б бути: не *мови*, а *мовлення*). Звісно, теорія *мови* й *мовлення* дуже об'ємна, навіть її стислий виклад не є метою цієї статті. Все ж кілька міркувань з цього приводу, мабуть, не стануть зайвими.

Мова й *мовлення* – не протиставні одне одному явища, але й не тотожні. Вже згадуваний Ф. де Сосюр писав: "...Мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і завдяки цьому результативним; проте мовлення необхідне, аби сформувалася мова; в історичному плані факт мовлення переважає, завжди передує мові" [Сосюр, 1998: 32].

Співвідношення між мовою і мовленням – це співвідношення загального (*мови*) і часткового (*мовлення*). В цьому співвідношенні мова виступає як провідне і регулююче начало, бо мовлення індивіда витворюється під впливом мовлення колективу, бере свій початок від уже наявної мови і тому є вторинним явищем. Уже згадуваний В. фон Гумбольдт писав: "У мовленні ніхто не сприймає слів у зовсім однаковому значенні; незначні відтінки значення переливаються по всьому обширу мови, як кола по воді при падінні каменя"; "Людина надає мовленню особливого характеру в силу своєї індивідуальності". Особиста творчість "безперервно прагне внести в мову що-небудь нове"; "Мова не є щось замкнене в собі: жива хвиля б'є по ній вічним прибоєм із невичерпних джерел індивідуального мовлення".

У розрізненні понять *мова* й *мовлення* цілком очевидна не тільки теоретична, але також і практична потреба. Цілком очевидно, що в медицині лікують не дефекти *мови* (таких дефектів немає!), а дефекти *мовлення*, що вчителі формують культуру *мовлення* учнів, що потрібно вести мову про логічність та емоційність мовлення дикторів радіо, телебачення, артистів, учителів тощо. Мовлення – це говоріння і писання кожного і всіх; тільки мовлення буває логічним, точним або ж алогічним, неточним, зрозумілим чи незрозумілим, образним, доречним, тихим, напівтихим, голосним, дуже голосним, стислим, тривалим і т. д. Скільки мовців – стільки ж індивідуальних, певною мірою неповторних мовлень...

Мова – одна для всіх українців чи росіян; це сотні тисяч, навіть мільйони слів, їхні лексичні значення, морфологічні форми, всі фонемні і т. д. і т. п. Зі смертю людини припиняється існування її мовлення (воно частково й своєрідно може зберегтися тільки в писемній формі, в книгах, статтях, у звукозаписах мовлення померлого), але зберігається мова, бо вона – явище всенародне. Мовлення, крім іншого, – це своєрідний психо-фізичний процес, явище індивідуальне, особистісне, але також і соціальне, бо, зрештою, всі, хто належить до певного народу, загалом однаково користуються тією ж самою мовою – її фонемами, словами з їхнім усталеним і колективно усвідомлюваним значенням; усі носії

певної окремої мови за однаковими нормами, правилами формують зі слів щонайрізніші словосполучення, речення, однотипно наголошують слова і т. д. і т. п.

Отож, *стилістика мови* — далеко не те саме, що *стилістика мовлення*. Наприклад, *стилістика сучасної української літературної мови*: цим терміном засвідчується високий рівень виражальних і зображувальних засобів – лексичних, фонетичних, граматичних, а на цій основі також і її стилістичних ресурсів, функціональних можливостей, відшліфованість, усталеність усіх мовних форм, їхня обов'язковість для всіх носіїв української літературної мови; стилістика мови – це сам по собі *стилістичний матеріал* мови в межах усіх її стилів і жанрів, відпрацьованість стилістичних функцій кожної мовної одиниці. *Стилістика мови* – це її потенційна здатність виражати весь комплекс думок і почувань, у яких має потребу українське населення, всі українці і всі ті, хто послуговується українською мовою. Натомість *стилістика сучасного українського літературного мовлення* – це найбільш типове, зразкове, нормативне й комунікативно доладне використання мовцем, українським етносом усього того, що поіменовується терміном *стилістика української літературної мови*; це найбільш досконале – усне й писемне – вживання мовних одиниць з тими функціями, які закріпились за ними в усій системі української літературної мови. Звісно, стилістика українського – за національною ознакою – мовлення реалізується в нормативному мовленні передусім тих, хто володіє усталеною технікою користування українською мовою в її літературно-нормативному вияві. Індивідуальні особливості мовлення завжди несуттєві, вони лиш вирізняють мовлення однієї особи від мовлення іншої, але не ускладнюють (не повинні ускладнювати!) взаємного розуміння, отже, й такого ж повноцінного спілкування, бо передбачають, як уже зауважувалось, найраціональніше з усіх поглядів використання усього того, з чого утворилась *українська мова*, всіх її одиниць – від нормативної вимови окремої фонемі в її найрізніших поєднаннях з іншими фонемами і до мовленнєвої реалізації щонайскладніших текстів

З викладеного розуміння понять-термінів *стилістика мови* і *стилістика мовлення* повинно формуватись і розуміння понять-термінів *культура мови* і *культура мовлення*. На філологічних факультетах тепер викладаються такі дві окремі навчальні дисципліни – *стилістика мови* і *культура мови*. Навіть побіжне ознайомлення з програмами обох курсів переконує в тому, що начебто окрема навчальна дисципліна *культура мови* відрізняється від окремої дисципліни під назвою *стилістика мови* загалом тільки тим, що навчальним курсом *культура мови* передбачено вивчення (у вимірах окремого розділу) такої, без сумніву, проблемної і важливої теми, як *комунікативні властивості* зразкового з усіх поглядів мовлення, а саме: *нормативність мовлення, його логічна довершеність, простота, стислість і ясність, яскравість та образність, доречність, етичність і естетичність (естетика)*, тобто, висловлюючись узагальнено, це той комплекс максимально позитивних якостей мовлення, які сукупно формують мистецтво як усного висловлювання в межах кожного з його стилів мови, так і висловлювання писемного.

Тільки що сказане об'єктивно і достатньою, на наш погляд, мірою переконує в тому, що у вузівському викладанні дві теперішні навчальні дисципліни – *стилістика мови* і *культура мови* доцільно було б об'єднати в одну навчальну галузь під назвою *стилістика мови* або – з меншою мотивацією – *стилістика і культура мови*. Вивчати цей об'єднаний, по суті, один навчальний курс належало б у 10-му семестрі, коли вже для цього створилась потрібна лінгвістична основа – опанування студентами майже всіма іншими навчальними мовознавчими дисциплінами (крім курсу *загального мовознавства*). Це дозволило б подвоїти кількість лекцій і практичних занять на вивчення об'єднаної, але однієї навчальної дисципліни – *стилістики*, її теорії і практики, які всім своїм змістом і вузівською методикою зорієнтовані на озброєння студентів-випускників-філологів знанням *функцій* усіх без винятку мовних одиниць; це передбачало б і мало б своїм наслідком активне й скомпоноване формування у студентів того, що прийнято називати *культурою їхньої мови і культурою їхнього мовлення*. В цьому знайшло б свій вияв продуктивне вивчення єдиного курсу

стилістики, яким і передбачалося б формування такого рівня мовної і мовленнєвої культури усного й писемного слова студентів-філологів, котрого вимагає вся теперішня соціальна, отже й мовленнєва, ситуація в Україні.

Стилістичні норми української літературної мови вже на сьогодні опрацьовані й утверджені, все більше й ґрунтовніше вони стають практикою щоденного мовлення українців і всіх, хто нею послуговується, але, на жаль, далеко не такою мірою, як, наприклад, російська мова з її столітніми державницькими традиціями, винятково сприятливими соціальними умовами для всебічного розвитку. Саме завдяки цьому російська мова стала однією з найрозвиненіших мов світу, однією з п'яти офіційно-робочих мов Організації Об'єднаних Націй і т. д. і т. п. У сучасній російській літературній мові, можливо, знайдеться лише кілька широковживаних слів з подвійним наголошуванням у них складів, як-от: *принять* *участив* в..., тоді як *принять* *участив* в... тільки допускається. Інша річ, сучасна українська літературна мова... Навіть 11-томним Словником української мови і ВТССУМ (2001) й дотепер допускається подвійне наголошування багатьох слів. Не дивно, що й по радіо, і по телебаченню, і т. д. щодня чуємо: *завжди* і *завждиі*, *разом* і *разомі*, *зокрема* й *зокремаі*, *мабуть* і *мабутьі*, *також* і *такожі*, *простиня* й *простиняі*, *простий* і *простийі*; допускається: *говорити простіми* *словами*, *простім* *звичаєм*, *проста* *картина*, *простий* *дріб*, *простім* *серцем*, *простім* *оком*, *простого* *знання*, *але: тільки просте* *речення*, *просире* *число*, *простий* *продукт*, *просте* *відтворення*; *Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого* *роду; та й по всьому я вам не під пару* (І. Котляревський).

Майже щодня по багато разів чуємо (по радіо і т. д.): *тому* *що*, *два роки тому*, хоч треба: *тому* *що*, *два роки тому*, *але: Буду вдячний* *тому*, *хто зробить це* (форма давального відмінника вказівного займенника *той*); немає таких *літературних* слів, як *співпадіння*, *співпадати*, *міроприємство*; потрібно *збіг*, *збігатися*, *захід* і т. д. і т. п.

Подібні неузгодженості в наголошуванні (і не тільки!) широковживаних, сказати б, щоденних слів – це в першу чергу недоопрацювання українців, особливо лексикологів. Цим применшується державний статус української мови, це несприятливо позначається на національній гідності українців.

Культура мови – це її усталені й об'ємні ресурси – фонетико-орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні й стилістичні, а *культура мовлення* – це всезагальне і якнайраціональніше користування тим, з чого витворилась *культура мови*. Отже, поняття-терміни, з одного боку, *стилістика мови* й *стилістика мовлення*, а з другого – *культура мови* й *культура мовлення* належать до синонімічних понять; окреслювані ними явища мови – синонімічні, бо, зрештою, *культура мови* й *культура мовлення* – це високий рівень надбань *стилістики мови* й *стилістики мовлення* і такий же рівень користування мовою. Вдосконалення техніки мовлення, як правило, позитивно позначається на його змістовності, слугує засобом інтелектуального збагачення кожного з мовців, неабиякого зросту їхньої розумово-мовленнєвої сутності. Кажучи дещо по-іншому, всякий прогрес в індивідуальному мовленні неодмінно пов'язаний з прогресом у мовленні всього народу, особливо у мовленні інтелігенції.

Отже: той, хто опанував *стилістикою мови* і *стилістикою мовлення* як особливою лінгвістичною галуззю знань і такою ж навчальною дисципліною, той оволодів і таким феноменом, як *культура мови* і *культура мовлення* – тією єдиною реалією, яка не повинна вважатись окремою науково-лінгвістичною галуззю і окремою навчальною дисципліною: це тільки мовно-мовленнєвий наслідок, який не має окремого від стилістики мовного матеріалу. Немає, таким чином, такої лінгвістичної галузі знань (з окремим об'єктом вивчення) як *культура мови* (і *мовлення*). Або висловимось синонімічно, скажемо про те ж саме дещо по-іншому: щонайповніше осягнення *стилістикою мови* і *стилістикою мовлення* забезпечує кожному мовцеві й осягнення того, що традиційно іменується *культурою мови* (і *мовлення*). *Стилістичний* (або *функціональний*) *аналіз* мовних явищ – це в усіх випадках своєрідне продовження якогось іншого мовного аналізу – фонетико-фонологічного, лексичного,

фразеологічного, морфологічного чи синтаксичного. Це, таким чином, або фонетико-стилістичний аналіз, або лексично-стилістичний, або фразеологічно-стилістичний, або морфемно-стилістичний, словотвірно-стилістичний, морфологічно-стилістичний, синтаксично-стилістичний. Бо немає *власне-стилістичних* одиниць мови, тобто таких мовних одиниць, які були б тільки *стилістичними*. Бо так звані *стилістичні одиниці* мови, наприклад – *стилістичні функції* мовних одиниць, не існують самі по собі, окремо й самостійно, а лиш у єдності з іншими мовними одиницями – фонетичними, граматичними, які за своєю сутністю завжди матеріальні, бо, наприклад, фонемні створюються матеріально (фізично й фізіологічно) мовними органами людини, через що й можуть сприйматися нею на слух. Їхні ж функції (стилістичні функції, стилістемі) – це вже породження й ознака, властивість кожної з мовних одиниць – фонем, звука, морфем, слова і т.д. Таким чином, стилістична функція всіх складників мови завжди має матеріальну основу, породжена нею і усвідомлюється сукупно з нею. Сама по собі стилістична функція мовних одиниць – явище нематеріальне; водночас ця функція ґрунтується на матеріальній природі звуків. Самостійно функціонувати може тільки що-небудь матеріальне в навколишній дійсності. Будь-яка функція – це завжди витвір певної матерії. Тим-то стилістичні мовні одиниці (стилістемі) одночасно бувають одиницями фонетичними, або орфоепічними, або акцентичними, морфемними і т.д. Немає однак мовного (і мовленнєвого) аналізу, який би зумовлювався термінами *культура мови* (чи *мовлення*). Бо це не окремий різновид лінгвістичного аналізу, а лиш той його результат, наслідок, який досягається знаннями усіх мовних одиниць, умінням стилістично (теоретично й практично) послуговуватись ними, кожною окремою мовною одиницею.

РЕЗЮМЕ

У статті аргументується потреба в розмежуванні таких понять-термінів, як стилістика мовлення і культура мови, культура мовлення.

The article stresses the necessity in separating of such notions as the styles and culture of speaking.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фердинанд де Соссюр. Курс загальної лінгвістики //Переклад з французької. – К.: Основи, 1998.
2. А.П. Леонтьев. Язык. речь. речевая деятельность. – М., 1963.
3. І.О. Синиця. Психологія писемної мови учнів. – К.: Радянська школа, 1965.
4. І.О. Синиця. Психологія усного мовлення. – К.: Радянська школа, 1984.

Інна Завальнюк (Вінниця)

НЕПРЯМІ НОМІНАЦІЇ ОСІБ КОНСТАТУЮЧОГО ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мовна номінація, яку можна визначити як “творення і надання назв пізнаним і вичленованим фрагментам дійсності” [Тараненко, 2000: 385], є одним із процесів, що містять у собі різноманітність і глибину проблем взаємодії мови і мислення, мови і дійсності, мови і світу людських емоцій. Будь-який акт номінації характеризується діалектичною єдністю суб’єктивного і об’єктивного, бо при виборі ознаки, що кладеться в основу найменування реалії, значну роль відіграє суб’єктивне ставлення носія мови до позначуваного; тому найменування являє собою суб’єктивний образ об’єктивного світу [Гак, 1972: 12]. Ступінь вияву суб’єктивності є вищим у непрямих (вторинних) номінаціях, коли особі, предметові чи явищу, вже раніше найменованим, дається ще одна назва – з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою. Ж. Вандрієс називає такі явища “лексичними замінами” і

вважає, що їх слід "розглядати під двома кутами зору: індивідуальним, з погляду психології мовця, і соціальним, залежно від вживання мови в різній соціальній сфері" [Вандриес, 1937: 200]. "Виділення психологічних і соціальних причин як креативної сили "лексичних замінів", – вважає Н.П. Тропіна, – є геніальним передбаченням повороту лінгвістики до людини діючої, до її мікро- і макрокосмосу як невід'ємної частини лінгвістичної парадигми" [Тропіна, 1993: 53]. Отже, причиною непрямих найменувань є насамперед бажання мовців оновити експресивні та інші прагматичні можливості слів.

За об'єкт нашого дослідження правлять непрямі назви осіб констатуючого характеру, дібрані з невимушеного мовлення носіїв літературної мови. Актуалізованими ознаками постають тимчасове місце перебування особи та місце її проживання.

Найменування осіб за тимчасовим місцем перебування. Непрямі номінації осіб за цією актуалізованою ознакою характеризують осіб за тимчасовою дією чи тимчасовим станом, вираженими в конситуації. Ім'я особи в номінації відсутнє, бо об'єкт найменування невідомий. Найчастіше найменування за тимчасовим місцем перебування можуть означати: а) назву суб'єкта дії чи стану, напр.: (у ресторані) *За сусіднім столиком сидить/ тоби знайома?*; (в інституті) *Біля деканату зупинився/ це не Іваненко?*; (у готелі) *Із номера люкс/ не приходив?*; б) назви просторових і часових характеристик дії, напр.: (у дворі будинку) *До вас приїхала/ дуже гарна*; (у салоні транспортного засобу) *У машині проїхала/ помітила/ це моя подруга*; (на вулиці) *Через паркан перелазить/ здається/ твій брат?*; в) вказівку на дію, напр.: *Он біжить/ це з твого класу?*; *Он б'ється/ це ваш внук?* Характерно, що в таких номінаціях дієслова вживаються переважно у формі недоконаного виду, бо вони визначають особу (рідше осіб) на підставі звичної дії чи стану, які є типовими значеннями дієслів недоконаного виду. Крім того, дієслово у формі недоконаного виду може позначати дію, що безпосередньо спостерігається мовцем у конситуації, напр.: *Через дорогу переходить біля нас раніше жила*; г) назву об'єкта дії, напр.: (у лікарні – про одну особу) *З третьої палати перевели/ взяли уже на операцію?*; (на заводі – про кількох осіб) *Як я заздрю у кого зараз відпустка*; (у транспорті – про багатьох осіб) *Попросіть серединку, щоб трохи уцільнилася; Спитайте попереду виходять?*

Такі номінації здебільшого відділяються інтонаційно від іншої частини висловлювання: *У під'їзді прибирає не приходила?* Крім того, найменування осіб цього типу утворюються і вживаються переважно у стилістично нейтральних, неекспресивних ситуаціях і є неочінними.

Номінації за тимчасовим місцем перебування структурно різнотипні. Переважають реченнєві конструкції з дієвідмінюваним дієсловом (*за сусіднім столиком сидить, біля деканату зупинився* і под.), оскільки дієслово у розмовному мовленні має високий ступінь номінативності [Капаназе, 1973: 463]. Найчастіше вони вживаються в постпозиції щодо всіх компонентів номінації, яка входить до складу висловлювання, в якому про щось запитується чи повідомляється про особу, названу номінацією, напр.: *Біля під'їзду стоїть купив у вашому будинку квартиру?*; *Зі мною в номері поселилася багато цікавого знає.*

Іноді номінації осіб з дієвідмінюваною формою дієслова використовуються в конструкціях з іменним присудком, виступаючи тут у ролі підмета. У таких випадках частина висловлювання, що стоїть після непрямой номінації, містить займенниковий корелят номінації – вказівний займенник *це*: *Біля учительської стоїть це з вашого класу?*; *Он іде/ це староста твоєї групи?* Трапляються також конструкції, у яких у цій позиції виступає особовий займенник: *З нами їхала у купе вона вінничанка?*; *З тобою привіталася як її прізвище?* Зрідка сама номінація особи у своїй структурі може мати особовий займенник *хто*, напр.: *Хто з тобою на лавочці сиділа надзвичайно приємна.* Обмежене вживання найменувань такого типу зумовлене характерною для розмовного мовлення економією форм вираження.

Рідковживаними найменуваннями груп осіб за тимчасовим місцем перебування є бездієслівні блоки з відносним займенником *хто* в ролі основного конструктивного елемента: *у кого зараз відпустка, хто зараз у відпустці*.

Ще рідше як непрямі номінації осіб вживаються метонімічні транспозиції в межах моделі "ознака – її носій", коли значення актанта набувають прислівники місця (*попереду*), іменники із просторовим значенням (*середина*).

Іноді осіб за тимчасовим місцем перебування позначають субстантивним словосполученням, головний компонент якого виражений прийменниково-іменниковою формою, а залежний – іменником (*із номера люкс*).

Найменування осіб за місцем проживання. Сфера використання таких найменувань однотипна. Вони поширені здебільшого у гуртожитку, готелі, певному житловому будинку, де особу чи кількох осіб вирізняють найбільш конкретно. Трохи віддаленою вказівкою на місце проживання є введення до номінації особи назви вулиці чи району міста. Виникнення таких найменувань можливе за умови знайомства співрозмовників і знання конситуації. Номінації осіб за місцем проживання поділяються на такі групи: 1) найменування осіб за номером квартири, кімнати, напр.: *Із дев'ятої нехай заїде до мене; Із п'ятої квартири недавно одружився; Передай сорок п'ятій кімнаті що їх викликає комендант*; 2) номінації осіб за розташуванням квартири, кімнати щодо співрозмовників, напр.: *Із сусідньої кімнати недавно виїшла заміж; Із квартири навпроти виїхали; Навпроти поїхала в село?; У сусідній кімнаті мені часто заважають*; 3) найменування осіб за поверхом, на якому знаходиться квартира, напр.: *Над нами живуть від'їжджають у село на відпочинок; Під нами живуть повезли дитину до моря на оздоровлення*; 4) номінації осіб за назвою вулиці, на якій знаходиться помешкання об'єкта номінації, напр.: *Треба заїхати до той що на Київській; У нас в інституті працює та що на Коцюбинського купила квартиру*; 5) найменування осіб за районом проживання, напр.: *Зустрів того що живе біля кінотеатру "Мир"; Біля базару знімає квартиру/ підвіз мене на машині*.

За найбільш загальним місцем проживання особу називають зрідка, не конкретизуючи її щодо ситуації, пор.: *Я зустріла на базарі своїх сільських; Хто сільські помітно відрізняються від міських, правда?*

Непрямі найменування осіб усіх груп зрозумілі комунікантам тільки з конситуації. Вони не мають емоційно-експресивного, оцінного елемента, вживаються у стилістично нейтральних ситуаціях побутового мовлення.

Номінації осіб за місцем проживання представлені багатьма структурними типами. До першого типу належать однослівні номінації, виражені субстантивованим прикметником (*сільські*), прислівником (*навпроти*). Номінації типу *сільські* містять у собі семантику позначуваних ним осіб, тобто є одним із видів семантичних стягнень. *Навпроти* є типовою номінацією розмовного мовлення з деякими невербалізованими членами у складі висловлювання. Норми розмовного мовлення не вимагають поповнення такої конструкції, оскільки вона зрозуміла із ситуації спілкування, яка обов'язково супроводжується мімікою чи жестами.

Другий структурний тип представляють конструкції, що складаються з прикметника в непрямому відмінку та прийменника з/із (*з дев'ятої*).

До третього типу належать субстантивні словосполучення двох видів: а) із залежним прикметниковим компонентом (*сорок п'ята квартира, десята квартира, із сусідньої кімнати, у сусідній кімнаті, з п'ятої квартири, з двадцятої кімнати*); б) із залежним прислівниковим компонентом (*із квартири навпроти*). Слід відзначити, що номінативні конструкції осіб з невербалізованим членом типу *у сусідній кімнаті* можуть створювати омонімію конструкціям іншої синтаксичної структури й семантики. Їх двозначність усуває конситуація. Так, наприклад, номінація *у сусідній кімнаті* позначає людей, що проживають у сусідній кімнаті. За інших обставин ця структура могла б означати: "коли я знаходжусь у сусідній кімнаті, мені дуже заважають".

Четвертий структурний тип представляють конструкції з дієвідмінюваним дієсловом типу *поруч живе, над нами живуть, під нами живуть, біля базару знімає квартиру*. Номінації з дієвідмінюваним дієсловом здебільшого вживаються у препозиції до іншої частини висловлювання, у якій міститься дієслово-присудок, стосовно якого номінація виконує роль підмета, напр.: *Навпроти живе/ приїхала уже з дачі*. Нерідко номінації цього структурного типу вживаються у реченнях з іменним присудком, виконуючи роль підмета при ньому. У таких випадках частина висловлювання, що йде після непрямого найменування особи за місцем проживання, містить займенниковий корелят номінації – особовий займенник, напр.: *Поруч живе/ у неї недавно донька народилася*. Номінації з дієвідмінюваним дієсловом інтонаційно відділяються від іншої частини висловлювання.

У розмовному мовленні спостерігається формальна нейтралізація засобів номінації й предикації, оскільки те й інше явища можуть бути виражені конструкціями з дієвідмінюваним дієсловом. Отже, у розмовному мовленні висловлювання, до складу яких входять два дієслова, виступають не тільки як побудови з однорідними членами чи поліпредикативні побудови, але й як побудови монопредикативні, в яких із двох дієвідмінюваних дієслів одне реалізує акт номінації (суб'єкта чи об'єкта дії), а друге – акт предикації. Показовою є можливість використання в таких випадках дієслів, що мають форми часу й виду, поєднання яких неможливе у межах висловлювання з однорідними членами чи у межах поліпредикативного висловлювання кодифікованої літературної мови, напр.: а) обидва дієслова характеризують дію одного суб'єкта: (дієслово у формі теперішнього часу + дієслово у формі минулого часу) *Над нами живе/ переїхала до Києва* або (дієслово у формі минулого часу + дієслово у формі теперішнього часу) *Над нами жила/ переїжджас до Києва*; б) дієслова стосуються різних суб'єктів, тобто дієслово номінації називає об'єкт дії, яка позначена іншим дієсловом: (дієслово у формі теперішнього /минулого, майбутнього/ часу) *Ти бачиш (бачив, побачиш)/ над нами живе?* (дієслово у формі теперішнього часу), пор.: *нашого сусіда зверху* [Земская и др., 1981: 36-37].

До п'ятого структурного типу належать блоки з відносними займенниками: а) бездієслівні, що нагадують форму підрядних речень (*хто сільські, що на Київській*). Такі номінації нерідко бувають розраховані лише на учасників даної розмови, оскільки вони опираються на спільність аперцепційної бази, знання передситуації; б) дієслівні, що мають типову форму займенниково-співвідносного підрядного речення (*що на Коцюбинського отримала квартиру, що живе біля кінотеатру "Мир"*). Такі номінації обов'язково мають у головному реченні співвідносне слово, виражене вказівним займенником (*той, та, цей, ця* і под.), і вживаються здебільшого у постпозиції стосовно головного речення.

Отже, внутрішня форма непрямих номінацій осіб констатуючого характеру має цілий ряд особливостей. По-перше, вони здебільшого створюються у транспортних, вуличних та побутових ситуаціях спілкування. Об'єктами найменувань найчастіше стають незнайомі особи. Непрямі номінації осіб, що ґрунтуються на ознаках тимчасового місця перебування та місця проживання, мають здебільшого неекспресивний, стилістично нейтральний характер. По-друге, значна частина непрямих номінацій осіб констатуючого характеру супроводжується у висловлюванні займенниковими корелятами номінацій, найчастіше вказівними займенниками *цей, ця, той, та, такий, така*, жестами та мімікою. По-третє, зпоміж структурних типів непрямих найменувань найперше виокремлюються бездієслівні і дієслівні блоки та конструкції з дієвідмінюваним дієсловом. По-четверте, вибір ознаки, що зазнає актуалізації, структурний тип номінації, її емоційність, образність, позитивна чи негативна стилістична маркованість спричинені бажанням мовця реалізувати прагматичні настанови у ситуаціях невимушеного спілкування.

РЕЗЮМЕ

З'ясовано специфіку вживання непрямих номінацій осіб констатуючого характеру в українському усно-розмовному мовленні. Актуалізованими ознаками постали тимчасове місце перебування і місце проживання особи, детерміновані конституацією. Проаналізовано їхню семантику і структуру.

The specific features of the usage of non-direct nominations of mentioning character persons in Ukrainian oral speech are solved, non permanent place of being and place of living of the person which are determined by a consituation are researched as actualized features.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вандриес Ж. Язык – М., 1937.
2. Гак В.Г. Повторная номинация и ее стилистическое использование // Вопросы французской филологии. – М.: Изд-во МГПИ, 1972. – С. 7-13.
3. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1981. – 276 с.
4. Капанадзе Л.А. Номинация // Русская разговорная речь. – М.: Наука, 1973. – С.403-463.
5. Тараненко О.О. Номінація // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 385-387.
6. Тропіна Н.П. Прагматичний тип вторинної номінації в сучасній російській мові // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 53-57.

Ірина Злей (Глухів)

ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ "ФРОНТАЛЬНИХ" ЗМІН У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ 90-ИХ РОКІВ ХХСТ.

Одним з аспектів семантико-функціонального аналізу суспільно-політичної лексики можуть бути зміни у її складі внаслідок перерозподілу на часовому відрізку – "фронтальні" зміни і механізм їх утворення. Це пояснюється тим, що розвиток словникового складу мови включає в себе не лише динамічні тенденції, які мають зовнішній прояв, – появу різних типів неологізмів, вилучення з активного вжитку лексики, яка більше не є комунікативно релевантною, кількісне зростання числа іншомовних запозичень, але і явища, які виникають у лексико-семантичній системі мови внаслідок кількісних та якісних змін словника та функціональних змін його складників

Мовну ситуацію звичайно розуміють як загальний суспільний стан, у якому мова перебуває і розвивається у тій чи іншій країні в певному часовому проміжку за існуючих політичних, соціальних і культурних умов [Даниленко, 2001: 104]. Під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних змін, які відбулися в українському суспільстві у 90-их роках ХХст. (так званий "новітній" період), стали можливими серйозні трансформації у лексичному складі української мови. Найбільше вони торкнулися суспільно-політичної лексики. Демократія, свобода, політичний плюралізм, послаблення цензури – всі ці чинники позначилися на стані української суспільно-політичної лексики сучасної доби.

Лексика, яка обслуговує суспільно-політичну сферу, має ряд специфічних особливостей, її функціонування характеризується постійною динамікою складників, детермінованою комплексним впливом лінгвопрагматичних та політичних чинників, які значною мірою й визначають процеси перегрупування у її складі. Ми констатуємо, що "фронтальні" зміни у суспільно-політичному словнику 90-их років ХХст. відбувалися за такими параметрами: архаїзація (пасивізація), ревіталізація (відновлення, актуалізація), переорієнтація певних лексичних одиниць, а також семантичний процес декореляції звичних синонімічних та антонімічних зв'язків.

Процес пасивізації лексичних одиниць суспільно-політичного змісту є цілком закономірним: певна кількість реалій та понять переходить на периферію суспільно-політичного життя чи повністю зникає, а разом з цим набуває пасивного статусу лексика на їх позначення. Таким чином, втрата одиниць суспільно-політичного змісту відбувається внаслідок змін у структурі понять і реалій, ними позначуваних. Однак при цьому слід звернути увагу на те, що лексеми, які стали історизмами, вживаючись у сучасному суспільно-політичному дискурсі, можуть втрачати свою нейтральність, набуваючи різних конотацій, нести відтінок іронії, негативної оцінки.

Відомо, що ціннісно-оцінне ставлення до денотата може виявитись або ж безпосередньо із семантики вжитих лексичних одиниць або ж з їх контекстуального оточення. Проілюструємо зазначене мовними фактами. Лексиці суспільно-політичного змісту властива тенденція до використання одиниць, які характеризуються образністю та емоційною оцінністю, наприклад, *казармений соціалізм*: *Причому загальні для цивілізації глобальні екологічні проблеми в колишній УРСР підсилювалися химерами казарменого соціалізму* (Ранок. – 1996. – №5. – С.16). Потенційна оцінна валентність прикметника *казармений* в образно-метафоричній номінації *казармений соціалізм* перетворилася практично в домінанту, що нейтралізувала традиційно позитивну оцінку, яка асоціювалася зі словом *соціалізм*. Ця оцінка з огляду на зміни у суспільній свідомості стала віртуальною семою, що є свідченням дії "механізму подолання стереотипів у мовному мисленні, який полягає у зіставленні емоційно-оцінної і логічної інформації, що передається тією чи іншою номінацією" [Воїнов, Семенець, 1989: 50].

Слова *соціалізм*, *більшовизм*, *марксизм* і т.п. в умовах сучасної суспільно-політичної комунікації мають конкретну референтну спрямованість, внаслідок чого у їхній семантичній структурі з'являються ситуативно значущі компоненти. Відкритість семантичної структури слова створює можливість нейтралізації одних конотативних компонентів і експлікації інших за рахунок використання у контексті негативно-оцінних лексичних одиниць: *Як на мене, більшовизм, необільшовизм – це крайня нетерпимість до політичних суперників* (Україна. – 1991. – №10. – С.17); *Тут треба сказати, що переважна більшість антикомуністів боролась із загрозою реставрації більшовизму небезкорисливо* (ПІК. – 1999. – №4. – С.11); *Соціалізм ніс у собі щось подібне до гена самознищення* (Ранок. – 1994. – №5. – С. 5); *Дійсно, чомусь бур'ян марксизму пишно розцвів саме на ґрунті православного сходу Європи* (Дніпро. – 1996. – №9-10. – С.89). Настанова на свідоме зневаження елементів ритуальної комунікації експлікована зневажливо-іронічною тональністю.

Однією з тенденцій, що проявляється у мові в цілому, є тенденція до актуальності: "Мова постійно прагне звільнитися від зайвого" і "висунути на перший план те, що є необхідним" [Серебренников, 1988: 115]. У складі суспільно-політичної лексики аналізованого періоду спостерігається тенденція, протилежна пасивізації, – повернення у вжиток лексичних одиниць, відомих у минулому і вилучених зі сфери суспільно-політичної комунікації з певних причин, тобто спостерігається відновлення певної частини суспільно-політичного словника. Цей процес порівняно з пасивізацією носить більш динамічний характер, що пояснюється, зокрема, зміною мовних смаків і оцінок, яка, у свою чергу, є наслідком дії екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників. Найбільш динамічно процес повернення до активного вжитку лексичних одиниць, які, втративши своє комунікативне значення, були витіснені на периферію, відбувався у таких тематичних групах суспільно-політичної лексики: номени етнічних спільностей (*людність, українство, спільнота, діаспора, козацтво*); номени національно-державного та національно-територіального устрою (*вітцівщина, материзна* – емоційно забарвлені синоніми до концепту *держава*); номени державних перетворень (*розбудова держави, державність, державотворення, самостійність, незалежність*); номени сфери соціально-гуманітарної політики держави (*меценат, добротинність, благодійництво*); номени світоглядних понять (*ментальність,*

державництво, націоналізм, соборність, толерантність); конфесійна лексика (*автокефалія, еклезіальний, патріархат, багатоконфесійність*).

Деякі лексеми, наприклад, *кооператор* у 90-их роках зазнали другого періоду актуалізації (після 20-их – початку 30-их років): *Для сьогоднішніх можновладців кооператори і бізнесмени – наче кістка попереk горла* (Україна. – 1993. – №3. – С.7). Проте слід відзначити, що вже у кінці 90-их років це слово стало потенційним історизмом – відповідно до швидкоплинності позначуваного ним явища.

Намагання відмежуватися від російської мови, якомога далі відійти від близьких російськомовних форм (явище гіперизму) спричинило активізацію питомої української лексики. У зв'язку з цим у дію вступає мовний механізм, який намагається дати вже відомому поняттю зручне для даного стану мовної системи позначення, яке відповідає тим чи іншим тенденціям у її сучасному розвитку. Наприклад, слово *материзна*, зафіксоване у СУМі зі значенням "спадщина від матері" (Т.ІV, с.645), у текстах суспільно-політичної тематики вживається як синонім до слів *державна, країна, Україна*, тобто фактично відбулося формування нового лексико-семантичного варіанта: *Та було б неправдою вважати, що не прагнемо ми, більшість, мати квітучою своєю рідну й незалежну державу Україну. До тієї більшості відношу й себе, колишнього й теперішнього дисидента. Що б то був за письменник, який не шанує своєї материзни* (Київ. – 1998. – №5-6. – С.7).

Перетворення фактів пасивного словника у факти живого мовлення супроводжувалось смисловим та оцінним відродженням слів, втратою мовцями старих асоціацій щодо цих лексем та появою нових. Номени державних перетворень, з 1991 року ввійшовши до активного слововжитку, характеризуються високою функціональною активністю, оскільки належать до визначальної сфери суспільно-політичної екзистенції. Серед дослідженого корпусу суспільно-політичної лексики була виявлена значна кількість контекстів, де ці лексичні одиниці перебувають у семантичному фокусі повідомлення: *Не може бути тривалим оце наше життя у невизначеному стані: хто ми є, хто ми були, де наші корені, де наша державність?* (Україна. – 1991. – №17. – С. 4); *Але в експромті цього прозріння (від автономії у складі Росії до державної незалежності) чайлась і причина втрати цієї незалежності через програш більшовикам, – бо до війни (як прийнято казати) розбудови держави ця еліта, а слідом за нею і народні маси виявилися невідготовленими* (ПІК. – 1999. – №18. – С.4); *Однак, на думку багатьох, справжній суверенітет неможливий без виходу України зі складу СРСР* (Україна. – 1991. – №4. – С. 3); *Сам факт утвердження державної самостійності України демократичним шляхом, несподівана для багатьох ліквідація Радянського Союзу спонукали до пошуків відповіді на причини цих змін, і не лише з геополітичної точки зору* (Слобожанщина. – 2000. – №13. – С.196).

Спостереження над контекстами функціонування лексем цієї тематичної групи дозволяє констатувати багато випадків уживання цих слів, коли вони виступають із значно ширшим, багатшим змістом, ніж до аналізованого періоду. Отже, можна говорити про гіперсемантизацію цих концептів, оскільки у політичному дискурсі 90-их років ХХст. вони збагачуються експресивними відтінками і набувають смислового поліфонізму, пануючи у понятійно-лексичному колі й виступаючи ключем для розуміння цілої групи асоційованих понять. Якщо при звичайному використанні слова реципієнт повинен лише декодувати семантичну історію слів, але не дешифрувати її, то в "гіперсемантизованій мові загальний код може змінюватися, й отримувач інформації повинен спочатку здогадатися про зміни коду, щоб правильно декодувати повідомлення" [Вейнрейх, 1970: 56].

Близькими до актуалізованої лексики є денотативно-конотативно переорієнтовані одиниці. Міжнародне життя, політика, особливості сучасного цивілізаційного процесу на сучасному етапі розглядаються як рух до вселюдської планетарної інтеграції, до створення макрочивілізаційної системи. Тому під переорієнтацією ми розуміємо таку зміну в уживанні, при якій слова, що позначали раніше зарубіжну або радянську дійсність, почали вживатися для номінації понять та явищ української дійсності. Досить помітною в аналізованій період є

тенденція до європеїзації (інтернаціоналізації) мови, зростання питомої ваги спільних з іншими європейськими мовами базових основ [Стишов, 1999: 9]. Значна кількість переорієнтованої лексики концентрується навколо понять, пов'язаних з діяльністю політиків, виборчими кампаніями.

Прикладами поповнення українського суспільно-політичного словника переорієнтованими одиницями є, зокрема, калькування слів та усталених виразів з англійської мови: *піар*, *пі-ар* (англ. PR), *брудні технології* (англ. smear campaign), *слоган* (англ. slogan). У суспільно-політичній лексиці досліджуваного періоду зафіксовано значну кількість текстових і авторських синонімів до іншомовних слів. Прикладом може слугувати слово *мордороб* – синонім до слова *піарщик*: *Багатьом вдалося (і цілком марно), що поєднання великих грошей і крутих "піарщиків" ("мордоробів", як назвав їх президент Асоціації політичних експертів і консультантів Михайло Малютін) – гримуча суміш, смертельно небезпечна для будь-якого конкурента* (ПНК. – 1999. – №4. – С. 12). Композит *мордороб*, виконаний у стилі мовної гри, містить зневажливо-іронічний відтінок значення. Виникнення даного і подібних слів спричинене "стилістичними пошуками у відтворенні змісту поняття" [Коць, 1997: 6].

Таке поширене у світовому політичному дискурсі явище, як прізвиськофілія сприяє поповненню тематичної групи номенів суб'єктів політики конотованими лексичними одиницями, у тому числі евфемізмами: *леді Ю.*, *газова леді*, *мер-будівельник*, *бацька*, *сірій кардинал Руху*, *архітектор оксамитової революції*, *комуністичний Дракула* та ін. Останні роки минулого століття були роками нескінченних скандалів навколо державних та політичних діячів. Так утворено цілий ряд лексичних одиниць, які поповнили тематичну групу номенів сфери політико-економічної злочинності: *касетний скандал*, *корупційний скандал*, *справа про пожертви*, *сіонгейт*, *спікеріада*, *справа Гонгадзе*, *справа Лазаренка* та ін. Розглянуті мовні факти дозволяють зробити висновок, що переорієнтація більшості лексичних одиниць викликана потребою заповнення мовних лакун. Поруч з цим неабияку роль у їхній появі відіграють мода й лінгвальні та естетичні смаки. При цьому слід відзначити особливу роль мас-медіа, мова яких все більше перетворюється на мову політики.

Активним семантичним процесом, який характеризує розвиток суспільно-політичної лексики у кінці ХХст., є декореляція звичних синонімічних та антонімічних зв'язків лексем суспільно-політичного змісту і виникнення нових. Прикладами є такі нові синонімічні ряди: *патріотизм – націоналізм – антикомунізм*, *патріот – політв'язень – інакодумець – дисидент*.

Стійкі антонімічні відношення встановилися між словами *політик* і *господарник*: *Виходячи з телевізійного інтерв'ю Президента під час голосування, він усе ж таки був за господарника, а не політика, тобто за О.Омельченка* (ПНК. – 1999. – №9. – С.15), *Щоправда, невідомо – хто там і коли почав руйнувати і продавати, але й сам Матвієнко погоджується, що він не господарник, йому ближче ампула політика* (ПНК. – 1999. – №8. – С.15).

Антонімічні значення лексичних одиниць можуть утворюватися за допомогою словотвірних засобів: *Якби ми були не неорадянською, а справді-таки пострадянською країною, то Держспремію УРСР ім.Шевченка слід було б не підпудрювати під "національну", а залишити нашій ганебній і болючій підрадянській історії...* (ПНК. – 2001. – №24. – С.33). Антонімічні відношення між словами *неорадянський* і *пострадянський* утворюються за допомогою префіксів *нео-* (у значенні "відновлення", "продовження") та *пост-* (у значенні "припинення", "скасування", "ігнорування" того, що позначене коренем). Слід зауважити, що антонімічним у даному випадку є не лише поняттєвий зміст слів, а й їхнє оцінне забарвлення. Останнє Й.А.Стернін визначив як реверсію оцінки, яка досягається словотвірними засобами [Стернін, 1979: 106].

Розглянуті мовні факти свідчать про те, що розвиток лексичного складу мови є набагато складнішим процесом, ніж його простий кількісний ріст. Вплив зовнішніх щодо

мови чинників викликає в ній поряд з появою нових назв та усуненням старих "ланцюгову реакцію" зрушень у багатьох ланках лексико-семантичної системи, що являють собою специфічні акти її еволюції.

Характерною рисою лексики суспільно-політичного змісту є те, що її одиниці за умов нової політичної ситуації можуть набувати нових конотативних та семантичних нюансів, що призводить до порушення конвенційно встановлених меж їх уживання. При цьому порушуються традиційні асоціативні зв'язки та виникають інші, не супроводжуючись зміною матеріальної форми мовних знаків. Неабияку роль у процесах "фронтальних" змін суспільно-політичного словника відіграють реалії суспільно-політичного життя. Однак значну роль у цих процесах відіграють і внутрішні, власне мовні фактори, які за своєю суттю теж є соціальними, тому що сама мова – явище соціальне.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу основних параметрів "фронтальних" змін в українській суспільно-політичній лексиці 90-их років ХХст. Параметрами таких змін є архаїзація, ревіталізація, переорієнтація окремих лексичних одиниць, а також декореляція синонімічних та антонімічних зв'язків. Розглянуті мовні факти свідчать про те, що за умов нової політичної ситуації одиниці суспільно-політичної лексики можуть набувати нових конотативних та семантичних нюансів, що призводить до порушення конвенційно встановлених меж їх уживання.

This article is devoted to the analysis of the main indications of "principal" changes in Ukrainian social and political vocabulary. The main signs of such changes are archaisation, revival, new ways of some vocabulary units orientation and of course a semantic process of old synonymous and antonymous connections'. Linguistic facts testify to the fact that the units of political vocabulary can receive new conotative and semantic peculiarities in the conditions of a new political situation. This fact causes the breach of conventionally established limits of their usage.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып.5.
2. Воїнов В.В., Семенець О.Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція // Мовознавство. – 1989. – №1. – С.47 – 51.
3. Даниленко Л.І. Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.104 – 112.
4. Коць Т.А. Функціональний аспект лексичної норми в ЗМІ (на матеріалі газет 90-их років ХХст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т української мови. – К., 1997. – 16с.
5. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука. 1988. – 242с.
6. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156с.
7. Стишов О.А. Особливості розвитку словникового складу української мови кінця ХХст. // Мовознавство. – 1999. – №1. – С.7 – 21.

Наталя Іваницька (Вінниця)

АВТОСЕМАНТИЗМ ДІСЛОВА І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

У сучасному українському мовознавстві стає пріоритетним функціональний багатоаспектний підхід до аналізу мовних одиниць, чільне місце з-поміж яких посідає слово. Воно є універсальним мовним знаком, здатним зосереджувати в собі змістові властивості категорійних значень одиниць різних рівнів мовної структури. З огляду на це актуальним

видається спроба дослідження та класифікації повнозначних слів, зокрема дієслів, з урахуванням їхніх сполучувальних потенцій.

Учення про сполучуваність із розмежуванням обов'язковості – необов'язковості, що в загальних рисах співзвучне з теорією валентності, надійно ввійшло в синтаксичні теорії про внутрішню будову простого речення, його формально-граматичні та семантичні особливості. Властивості слів, які простежуються в плані можливостей реалізації семантики, є невід'ємною частиною вчення російських лінгвістів Г.О. Золотової та Н.Ю. Шведової про словосполучення і речення [Золотова, 1973; Шведова, 1983]. Виявлені дослідницями відмінності в повнозначних словах повністю стосуються основного питання – встановлення розрядів слів, здатних утворювати окремий компонент формально-граматичної структури речення (член речення), як і компоненти інших реченневих структур, зокрема семантико-синтаксичної, і слів, які беруть участь в утворенні компонентів аналітичної будови. Вчення про сполучуваність слів у взаємозв'язку з їхньою синтаксичною природою посіло вагоме місце в працях українських мовознавців Й.Ф. Андерша, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Грищенка, Н.В. Гуйванюк, С.Я.Єрмоленко, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, Л.О. Кадомцевої, Н.Ф. Клименко, М.Я. Плющ, В.М. Русанівського та ін.

Проведене нами на матеріалі одинадцятитомного "Словника української мови" дослідження сполучуваності дієслів української мови на предмет обов'язковості (регулярності, необхідності) – необов'язковості (факультативності, можливості) прислівного синтаксичного зв'язку дало змогу доповнити традиційну класифікацію дієслів як повнозначних слів, визначивши їхні формально-граматичні та семантико-синтаксичні параметри [Іваницька Н.Б., 2000].

Так, за дистрибутивними ознаками дієслова в українській мові можна поділити на два лексико-граматичні класи – клас абсолютивних та клас релятивних дієслівних лексем. Абсолютивними дієсловами (дієсловами абсолютивної семантики, автосемантичними дієсловами закритої семантики, безінтенційними, повними, замкненими) є такі лексеми, які своїм внутрішнім потенціалом не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами з об'єктним або обставинним значенням. Співвідношення абсолютивних дієслів з реаліями позамовної дійсності забезпечує їхній "власний фонемний склад" [Іваницька Н.Л., 1986:135], оскільки такі дієслова мають достатнє семантичне наповнення: *бідувати, вчителювати, горювати, жевріти, зеленіти, квакати, козакувати, мерехтіти, тицати, свистіти* тощо. Натомість внутрішні можливості релятивних дієслів (синсемантичних, дієслів відкритої семантики, інтенційних, неповних, незамкнених) не забезпечують повної реалізації їхньої семантики, що зумовлює появу при таких дієсловах обов'язкових поширювачів із визначеним семантико-граматичним значенням, пор.: *знаходити (кого? що?), надокучати (кому?), обслуговувати (кого? що?) перебувати (де?)* і под.

В Україністиці все більше утверджується підхід до розмежування абсолютивних-релятивних класів дієслівної лексики, який ґрунтується на семантико-синтаксичних властивостях компонентів речення. Не відкидаючи засад формальної граматики, а навпаки, далі розвиваючи й поглиблюючи її основоположні принципи, він сприяє новому розв'язанню багатьох питань, так чи інакше пов'язаних із семантико-граматичними властивостями дієслова.

Глобальну проблему автосемантиї – синсемантиї, частковим виявом якої є абсолютивність – релятивність семантики повнозначного слова (дієслова), розв'язують у сучасному мовознавстві в розрізі проблем багатоаспектної структури речення, зокрема формально-граматичної, семантико-синтаксичної та власне-семантичної [Вихованець, 1983].

У ракурсі таких теорій видається можливим використовувати ознаку "абсолютивність – релятивність" дієслівної семантики як основний критерій поділу дієслів за їх здатністю відкривати позиції для заповнення відповідними компонентами реченневої структури.

У семантико-синтаксичному аспекті абсолютивність семантики дієслова типово виявляє себе в предикатній синтаксемі, яка "...виражає зумовлену її семантикою сполучуваність з іншою частиною мови – іменником" [Вихованець, 1993:124]. Такі дієслова, на думку А.П. Загнітка, "...є самодостатніми для формування ними окремої синтаксичної структури і постають як одновалентні" [Загнітко, Теор. граматики, 1996:190]. І.Р. Вихованець, класифікуючи предикати, типово виражені дієсловами, в семантично елементарному простому реченні, називає їх "нульмісними" та "одномісними": *Смеркає; Дитина росте; Сестра радіє; Малюки граються; Листя зазеленіло; Дерево всохло* і под. [Вихованець, 1993:122].

Основною одиницею семантико-синтаксичного рівня реченнєвої структури є синтаксема. Вона тлумачиться як елементарна неподільна семантико-синтаксична одиниця, яка виступає одночасно як носій елементарного смислу і як конструктивний компонент складніших синтаксичних побудов і характеризується певним набором синтаксичних функцій. А.П. Загнітко з цього приводу підкреслює, що розрізнявальними ознаками синтаксем виступають: 1) категоріально-семантичне значення слова; 2) відповідна морфологічна форма; 3) здатність реалізовуватися в певних синтаксичних позиціях [Загнітко, Укр. синтаксис, 1996:87].

Центральною синтаксемою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення виступає предикат. Йому властива така ознака, як семантико-синтаксична валентність, що означає здатність предиката (ознакового слова) сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Саме валентність предиката дає змогу виділити валентно-пов'язані субстанціальні синтаксеми (суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні) в елементарному простому реченні та валентно-непов'язані вторинні предикатні синтаксеми (адвербіальні, атрибутивні й модальні) в ускладненому простому реченні [Межов, 1998].

Абсолютивні дієслова так само, як і решта дієслів української мови, функціонують як спеціалізовані морфологічні засоби вираження предикатної синтаксеми. Їхня здатність самотійно, без облігаторних поширювачів, виражати закладений у них зміст безпосередньо впливає на кількісний та якісний склад субстанціальних компонентів речення. Специфічною ознакою більшої частини абсолютивних дієслів у функції предикатної синтаксеми є одномісність їхньої валентної рамки, в якій виділяється єдина обов'язкова субстанціальна синтаксема. Це означає, що абсолютивні дієслова можуть породжувати двокомпонентну семантико-синтаксичну структуру речення, яку представляють предикатна і зумовлена нею суб'єктна синтаксеми: *Вона недоспала* (Панас Мирний); *А серце болить* (Г. Чубач); *Синіє сад* (М. Рильський); *Сонце зайшло* (І. Цюпа); *Герман розбагатів* (І. Франко); *Парфен-машиніст нудився* (В. Близнець); *Танули сніги* (Ю. Збанацький); *Не співати вже пташкам* (О. Донченко). Двокомпонентну семантико-синтаксичну структуру речень реалізує два типи формально-граматичних реченнєвих утворень: двоскладні речення, в тому числі й речення з нульовим підметом, та односкладні інфінітивні речення.

Невелика група абсолютивних дієслів, які дістали назву безособових (моноособових), виступаючи у функції предиката, мають нульову валентність, яка виявляється в лексично не вираженій суб'єктній синтаксемі. Специфічні предикати з нульовою валентністю не вимагають жодного іменникового компонента, що спричиняється до утворення формально-граматичних односкладних безособових речень: *Заосеніло* (Г. Книш); *Уже стемніло* (П. Тичина); *Вечоріло* (І. Ле); *А надворі сніжить та віхолить* (О. Левада).

Абсолютивні дієслова виступають спеціалізованими морфологічними засобами вираження трьох семантичних типів одновалентних та нуль-валентних предикатів: предикатів дії, предикатів процесу та предикатів стану. Кожен із них характеризується певними диференційними ознаками щодо статичності/динамічності, тривалості, контрольованості суб'єктом, часової пов'язаності й перспективи тощо. Крім того, кожен із

семантичних варіантів предикатів має чітко окреслене лексико-семантичне наповнення.

Зокрема, семантичний спектр одновалентних предикатів дії зорієнтований передусім на абсолютивні дієслова з базовою денотативною семою "дія", які вирізняються з-поміж інших абсолютивних лексем семантичною ознакою активності, властивою предикатам дії. На вираженні одновалентних предикатів дії спеціалізуються абсолютивні дієслова, які входять до складу лексико-семантичних груп: а) руху (*Снують службовці в недорогих, але страшенно вигладжених пальтах* (В. Барка); *За дверима щось рухається, падає, встає, знову іде* (У. Самчук); *Дрібна риба вже давно плавала цілими табунами* (О. Ольжич); *Хуржик ледве чалапав* (В. Малик); б) звучання (*Пташки ляцять, теркотять, співають; щебече соловейко, кує зозуля, гуде сумно одуд, а горлиця ще жалібніше туркоче* (Панас Мирний); *Мати почала ахкати й ойкати* (Ю. Щербак); *Пес тривожно в буді скавулів* (Г. Чубач), в) мовлення (*Хлопець виговорився до глибини душі* (О. Левада); *Дзякунка щасливо цокотіла* (Гр. Тютюнник); *Німці вже телготали поруч* (М.А. М'ястківський); *Слова не вміє він сказати, а ще й пащекує* (Б. Грінченко); г) поведінки (*Хлопці пустували* (М. Трублаїні); *Микола бешкетував скільки хотів* (Г. Журба); *Що ж, Погиба розгадав, що він хитрує* (М. Стельмах); *Дітворя вередувала надворі* (Панас Мирний).

Абсолютивні дієслова, які мають у семантичній структурі базову денотативну сему "процес", виступають семантичними репрезентантами предикатів процесу. Виконуючи функцію предикатної синтаксеми із значенням процесу, вони надають їй типових рис, одну з яких, за твердженням І.Р. Вихованця, "становить наявність лівобічної валентності та згасання правобічної" [Вихованець, 1992:96]. Тому за семантико-синтаксичними особливостями предикати процесу є переважно одновалентними: *В скверах розпускаються дерева* (О. Донченко); *Зів'яли польові квіти* (М. Драй-Хмара); *У печі вогонь потроху пригасав* (В. Малик); *Губи в хлопців шерхнуть* (А. Хижняк).

На вираженні предикатів процесу спеціалізуються абсолютивні дієслова, які входять до різних лексико-семантичних груп. Найпоказовішими представниками цих предикатів є абсолютивні дієслова, об'єднані інтегральною семою "зазнавати процесуальних змін із набуттям нових ознак або посиленням уже наявних" (дієслова лексико-семантичної групи перетворення, виникнення нової ознаки, процесуальної властивості). Крім цього, семантичний спектр предикатів процесу розширюють абсолютивні дієслова лексико-семантичної групи буття з диференційною семою "біологічне існування".

Предикати процесу, представлені абсолютивними дієсловами із значенням перетворення, виникнення нової ознаки, вирізняються з-поміж інших семантичних підтипів предикатів процесу як кількісним складом, так і своїм семантичним наповненням. Такі предикатні синтаксеми передають послідовні, закономірні фазові зміни станів, унаслідок яких суб'єкт набуває якісно нових ознак або ж зазнає модифікації (здебільшого посилення) базових ознак: *Шлях дедалі все чорнів, брався водою* (Панас Мирний); *Стіни запущеної оселі руділи з кожним роком* (А. М'ястківський); *Його (Жаданова) борідка посіріла від першої сивизни* (Ю. Щербак); *Заболотний помітно суворішає біля керма* (О. Гончар); *Може, й Писарчук колись подобрішає?* (О. Донченко); *А він все лютішав* (О. Досвітній); *В погоду і смутний веселіє* (Нар. тв.); *Чому раптом батько смутнішає?* (А. Смілянський); *І справді, Марта раптом бадьорішає* (В. Підмогильний); *Та, видно, вона справді почала глухнути* (В. Близнець); *Мар'я потроху оживала* (Панас Мирний); *Видно, що дід наш старіє* (Д. Маркович); *А панянка все блідне та вуста стискає* (Є. Плужник); *Гортина зовсім змарніла* (Б. Грінченко); *Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулась* (А. Головка); *Рід Осоцьких, по розгромі України ворогами, зубожів* (М. Кравців); *Багатіє Семен* (В. Малик); *Трава в покосах в'яне й просихає* (М. Рильський); *Молоко в путині гусне* (М. Коцюбинський); *Вода в калюжах вже замерзає* (О. Донченко); *Все вузичає і вузичає на болоті ланцюжок слідів* (М. Стельмах); *Хата понижчала, ясен поменшав* (А. М'ястківський); *Заграва швидко ширилася* (О. Десняк).

Предикати процесу, репрезентовані абсолютивними дієсловами із значенням

процесуальної властивості, орієнтовані на вираження певних властивостей реалій навколишнього світу (природних та штучно створених). Характерно, що вияв таких властивостей можливий за умови наявності динамічної ситуації, пов'язаної зі змінами в часі та спрямованої на пасивний суб'єкт. Здебільшого цей семантичний підтип предикатної синтаксеми процесу характеризує динамічні явища рослинного світу, атмосфери тощо: *Квітнули тюльпани, фіалки, нарциси і перський бузок* (Ю. Смолич); *Пам'ятаю, вишні доспівали...* (В. Сосюра); *Понабухали бруньки на вільхах...* (О. Ольжич); *І жито проростає, і трава...* (Л. Забашта); *Сонце того разу не світило* (П. Загребельний); *В вікні глухому на день займається зоря* (В. Стус).

У функції предикатів процесу вживаються також абсолютивні дієслова лексико-семантичної групи буття, які містять диференційну сему "біологічне існування". Виражені ними предикати передають динамічні ознаки, пов'язані з процесами народження, життя та смерті істот: *Дитина народжувалась важко* (А. М'ястківський); *І я відчуваю, що жив я, що житиму ще і живу* (М. Вінграновський); *Ванько Ткачик принаймні разів з десять помирав і воскресав* (Ю. Збанацький); *З Петрової батареї загинули всі* (І. Багрянний).

Морфологізованими формами вираження предикатів стану є, звичайно, незмінні слова, які зараховують або до слів категорії стану як окремої частини мови, або до предикативних прислівників (*боляче, легко, радісно, сумно, соромно* і т.д.). Дієслівне представлення цих предикатних синтаксем І.Р. Вихованець відносить до периферії предикатів стану, акцентуючи увагу на двовалентності таких предикатів і відповідно на трикомпонентній семантико-синтаксичній структурі елементарного речення, породженій ними (*Хтось любить когось*) [Вихованець, 1992:101].

Проведений семантико-синтаксичний аналіз абсолютивних дієслів дає змогу констатувати, що в системі дієслівної лексики з абсолютивним значенням є чимало дієслів, здатних виражати предикатну синтаксему стану: *Я стою над цією рікою, де чорніють оба береги* (Г. Чубач); *Серце в Еліні Львівни давно поболювало* (В. Канівець); *Батько зараз дуже нудьгує* (Л. Смілянський); *Хлопець мучиться, страждає* (А. Хижняк).

На вираженні предикатів стану спеціалізуються абсолютивні дієслова трьох лексико-семантичних груп, об'єднаних базовою денотативною семою "стан": психо-емоційного стану, фізіологічного стану та фізичного стану. Саме такі абсолютивні дієслівні лексеми, що характеризуються "елементарною смисловою структурою, називають приписувані субстанціям ознаки як іманентно їм властиві, що не виходять за межі суб'єкта" [Загнітко, Теор. граматики, 1996:192], здатні виступати у функції одновалентних предикатів стану. Відповідно до семантики цих абсолютивних дієслів значення одновалентного предиката стану конкретизується як: а) психо-емоційний стан суб'єкта, що охоплює і його зовнішній вияв (*Сумує голубка, сумує дівчина* (С. Руданський); *Пана Ївга хвилювалася дуже* (В. Підмогильний); *Віта даремно гнівалася* (В. Канівець); *В останні дні Жорж дуже нервувався* (О. Донченко), б) фізіологічний стан суб'єкта (*У маленькій хатинці, у тихім куточку мати спить і дитина маленька* (Леся Українка); *З того часу батько кашляв надривно* (О. Десняк); *Кожух лежить, а дурень дрижить* (Нар. тв.); *В Жадана страшенно розболілася голова* (Ю. Щербак); в) фізичний стан (*Синіють води, зеленіє яр* (М. Зеров); *Он щось блищить проти сонця* (О. Досвітній); *Золотіє бань вінок* (М. Драй-Хмара); *Навколо білють сніги* (О. Воропай); *Бовваніє на обрії мурована вежа елеватора* (О. Гончар).

Отже, дослідження семантико-синтаксичних властивостей абсолютивних дієслів відкриває широкий простір для характеристики їх як носіїв предикативної ознаки в суб'єктно-предикатній структурі, де абсолютивне дієслово типово репрезентує предикатну синтаксему, що реалізується в її трьох основних значенневих варіантах: предикатах дії, предикатах процесу та предикатах стану. Абсолютивність семантики дієслів спричиняється з того, що єдиним обов'язковим компонентом валентної рамки цих дієслів виступає суб'єктна синтаксема.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто функціональні параметри абсолютивних дієслів в аспекті семантико-синтаксичної структури речення. Визначено, що семантична завершеність абсолютивних дієслів породжує двокомпонентну семантико-синтаксичну структуру речення, де абсолютивне дієслово типово репрезентує предикатну синтаксему, що реалізується в її трьох основних значеннєвих варіантах: нуль- та одновалентних предикатах дії, предикатах процесу та предикатах стану.

The article deals with the functional peculiarities of the absolute verbs in the semantic-syntactical sentence structure. The absolute verbs, forming particular lexical-grammatical verbal class, exist as specialised morphological means of the predicate syntaxeme's express. Semantic completeness of the absolute verbs, their ability to express meaning without obligatory expansion create two-component semantic-syntactical structure of the sentence. Such sentence consists of the predicate syntaxeme and the caused subject syntaxeme. Three types of one-valence predicate are expressed by the absolute verbs: action, process and state predicates.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
5. Загнітко А.П. Український синтаксис. – Ч. 1. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
6. Золотова Г.А. Очерк функціонального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
7. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови. Автореф. дис. ... канд. філолог. наук / Інститут української мови НАН України. – Київ, 2000. – 20 с.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
9. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксиси в структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1998. – 208 с.
10. Шведова Н.Ю. Лексическая классификация русского глагола (на фоне чешской семантико-компонентной классификации) // Славянское языкознание. IX междунар. съезд славистов. Доклады сов. делегации. – М.: Наука, 1983. – С.306-322.

Ніна Іваницька (Вінниця)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ПРИЙОМ ЕЛІМІНУВАННЯ В ПРАКТИЦІ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Методику елімінування якнайширше використовують для розмежування автосемантичної / синсемантичної природи повнозначних слів: *Чорне море не всміхнеться, дід Дніпро зрадіє. Ще у нашій Україні доленька насніє* (П.Чубинський) → *Чорне море не всміхнеться, Дніпро зрадіє; Доленька насніє; І задзвонили над джмелями дзвінки-дзвіночки лисові* (М. Вінграновський) → *Дзвінки-дзвіночки задзвонили; Слова линяють лиш від позолоти, іржавіють від фальші та прикрас* (В.Вичко) → *Слова линяють, іржавіють*. Англ.: *All walked quietly through the garden.* → *All walked*. Виділені дієслова є словами абсолютивної семантики. Пор.: укр.: *Трьома великими вчителями назвав Рильський Шевченка, Пушкіна і Міцкевича* (Р.Лубківський) → *Рильський назвав...*; *Ой дівчино, чим ти полонила юне серце в той вечірній час?* (О.Новицький) → *Ти полонила...*; *Літа, як стрілки, не переведеи, життя, як того часу, не підтягнеи* (Т.Севернюк) → *Не переведеи...; Не підтягнеи* – *Не звикай утертими стежками йти за другим сліпо, як у дим* (І.Франко) → *Не*

звикай...; англ.: *News from their father comforted the girls very much* → *News comforted*...; *A sharp ring interrupted her* → *A ring interrupted*...; *I don't remember much about it* → *I don't remember*... Виділені дієслова є словами релятивної семантики.

Методика елімінування може використовуватися для виокремлення елементарних речень (моделей, схем). Зрозуміла річ, елементарне речення може функціонувати як реченнева одиниця зі всіма властивими їй характеристиками: укр.: *Мовчать обое* (А.Свидницький); *Голос і хода затихли. Петро не ворушивсь* (А.Свидницький); *Біжать отари, коні ржуть* (М.Рильський); *Федько теж ліпить* (В.Винниченко), *Листя жовтіє* (О.Вишня), *Стьопка зблід* (В.Винниченко), *Всі загомоніли* (Г.Косинка), *Чарки задзвеніли. Дочка привіталася* (Г.Косинка). *Креши полум'я, іскриться* (Г.Косинка), англ.: *He does not smoke*; *The dog is running*; *Spring has come*; *Three weeks passed*; *The courage failed* (S. Maughan).

Водночас, як уже зауважувалося, елементарну реченневу модель одержуємо елімінуванням неголовних факультативних компонентів прислівної та неприслівної залежності: *Така злість у його серці заворушилася на старосту* (А.Свидницький) → *Злість заворушилася*; *Хай шалені гудуть над планетою весни* (В.Симоненко) → *Весни хай гудуть*; *З глибин сердець джерела пружно б'ють* (Б.Олійник) → *Джерела б'ють*; *Тут горіли свічки, сяяли у рушниках ікони* (О.Гончар) → *Свічки горіли, Ікони сяяли*; *Галасує від болю дерево* (В.Симоненко) → *Дерево галасує*. Елімінування неголовних компонентів призвело до утворення структур, що, як бачимо, мають структурно-семантичну завершеність і у відповідних контекстних умовах можуть функціонувати як речення. Отже, у такий спосіб шляхом застосування прийому елімінування одержуємо елементарне речення. Описана методика включає два прийоми: а) елімінування неголовних компонентів речення; б) перевірка утвореної унаслідок елімінування структури на предмет її функціонально-реченневої вартості. Діагностує елементарне речення саме другий прийом.

Процес елімінування компонентів реченневої структури, внаслідок якого виокремлюється елементарне речення, може бути поетапним: елімінуються частини, що ускладнюють структуру речення, детермінанти як компоненти приреченневої залежності, інші неголовні компоненти прислівної залежності. Як підсумок кожного етапу перевіряють утворений трансформ на предмет функціонування його як конструкції з усіма властивими йому реченневими ознаками.

На першому етапі елімінуються конструкції, які ускладнюють структуру простого з формально-граматичного погляду речення: укр.: *Зацебетав соловейко, угору летючи, закувала зозуленька на дубу сидячи* (Т.Шевченко) → *Зацебетав соловейко*; *Закувала зозуленька*; *Щандер позеленів не кажучи ні слова* (Г.Франко) → *Щандер позеленів*; *І минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн* (Л.Костенко) → *Час минатиме*; *Сиділа Галя, наче панська рожка* (Л.Костенко) → *Галя сиділа*; *Запала тиша, як в страшиному сні* (Л.Костенко) → *Тиша запала*; англ.: *I saw the risen sun struggling through fog* (E.Bronthe) → *I saw the sun*, *She departed the next day, trembling like a leaf* (E.Bronthe) → *She departed the next day*. Можливість елімінування в реченнях конструкцій, що їх вони ускладнюють, свідчить про абсолютивну природу підпорядковуючих дієслів (*зацебетав, закувала, позеленів, минатиме, сиділа, запала, saw, departed*).

Нерідко у випадках переносного вживання дієслів, від яких такі конструкції залежать, абсолютивність дієслова виразніше виявляє себе у сполученні з іменником певної конструкції: *В вигнанні дні течуть, як сльози, думки в вигнанні сплять, як мертві, солодкі спогади сичать, як змії, душа ридає, як дитина* (О.Олесь). Пор.: *Дні течуть і Сльози течуть*; *Думки сплять і Мертві сплять*; *Спогади сичать і Змії сичать*; *Душа ридає і Дитина ридає*. Тому саме в таких випадках доводиться говорити про деяку штучність елімінування порівняльної конструкції, що свідчить про послаблення автосемантизму дієслів, інформативна завершеність яких досягається в рамках усієї конструкції як єдиного цілого.

Досить ефективним є використання прийому елімінації в реченнях із детермінантами, оскільки їхня залежність не зумовлена семантичним потенціалом слова; вона є найслабшою (після ускладнюючих речення конструкцій) на осі "обов'язковість-факультативність поширювачів": *На Воронячому ярку завивала машина* (Г.Тютюнник) – *Машина завивала, Він хвилюється не без причин, узрівши яблуньку чи грушку – Він хвилюється; Бджілки золотисті в квітах літають* (М.Рильський) – *Бджілки літають; У Кримському поході полковник занедужав* (Є.Гребінка) – *Полковник занедужав, Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць* (І.Франко) – *Фрузя прокинулася; Сонце світило стиха, без жару* (П.Куліш) – *Сонце світило, Прекрасне лице його посиніло від побоїв* (О.Довженко) – *Лице посиніло; Опівночі айстри в саду розцвіли* (О.Олесь) → *Айстри розцвіли... Удень над селом сковзається хмар, а вночі хмари зникають за проваллям* (Е.Блакитний) → *Хмар сковзається; Хмари зникають; І раптом вгорі заридали люди* (Л.Костенко) → *Люди заридали.*

Елімінуються факультативні компоненти прислівної залежності в позиціях, утворених транспонованими в речення підрядними словосполученнями, елементи яких пов'язані підрядним зв'язком: а) слабого керування (безпосереднього чи посереднього): *Сад шепотів поширхлими губами якісь прощальні золоті слова* (Л.Костенко) → *Сад шепотів слова; Бігли дівчата, молодіці, діти з ципками, з хворостинами* (М.Коцюбинський) → *Бігли дівчата, молодіці, діти; Пригасав під комином жар, стукали на стіні ходики* (Ю.Мушкетик) → *Жар пригасав; Ходики стукали; б) прилягання: Тільки риплять уключення, злагоджено б'ють весла по воді* (С.Плачинда) → *Уключення риплять, Весла б'ють (по воді); Сонце стало добре припикати* (А.Чайковський) → *Сонце стало припикати; Неня сильно зажурився* (І.Франко) → *Неня зажурилась; Швидко сходило сонце – Сонце сходило; Він голосно сміявся – Він сміявся; Дівчина раптом зашарілася – Дівчина зашарілася; Їхні погляди несподівано стрілися – Їхні погляди стрілися; англ.: The sun rose quickly (slowly) – The sun rose; He was laughing loudly (softly) – He was laughing; The girl blushed suddenly – The girl blushed; He shivers and looks eagerly about (Sh. Anderson) → He shivers and looks about.*

Неголовні компоненти прислівної залежності з атрибутивним значенням, як правило, є факультативними, тому вони в більшості випадків легко елімінуються: *Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина...* (П.Куліш) → *Дівчина розгорілась і рознемоглась; І маленька свічка тмянуватю тріскає і мружить над ним* (І.Драч) → *Свічка тріскає, мружить.* Неможливість елімінування атрибутів у деяких випадках може вказувати на релятивність семантики повнозначного слова (іменника), що в конкретному вживанні не супроводжується обов'язковим структурним поширювачем, властивим йому в типових мовленнєвих реалізаціях: *Уміти жити – трудне високе вміння, котрого жодна людина не навчить, а ти навчає досвід і терпіння, любов до всіх еднає і ріднить* (І.Франко) – *Уміти жити – трудне високе вміння.* Дієслово *уміти* вступає в регулярну сполучуваність з інфінітивом, утворюючи семантичну єдність, що граматикується в аналітично виражений компонент формально-граматичної структури речення – підмет. Віддієслівний іменник *уміння* "успадковує" від дієслова властиву першому регулярність сполучатися з інфінітивом (*уміння малювати, уміння творити, уміння працювати, уміння жити* і т.д.). Отже, іменнику *уміння* властива релятивна семантика, що реалізується в його обов'язковій (типовій, регулярній) сполучуваності з інфінітивною формою дієслова. Все ж семантико-граматична природа віддієслівного іменника, категоризована його найголовнішою домінантою – предметність – повністю змінила синтаксичну семантику конкретизаторів уже на рівні словосполучення: *уміння жити (уміння яке? – жити), уміння трудне, високе.* Будучи транспонованими в речення, такі словосполучення, залишаючись семантичними єдностями, не граматикуються, піддаються членуванню. Елімінація компонентів, підпорядкованих слову *уміння*, стає, отже, неможливою.

На увагу заслуговує поширення речення з неголовними компонентами, вираженими словами з переносним значенням, які сполучаються з компонентом, що не є семантично з ним сумісним (ідеться про індивідуально-авторські вживання): *Люблю роботи грім* (М.Рильський). Пор.: *Люблю грім; Вузлуваті натруджені дуби важко розкинули нерухомі шатра зубчастого листя* (М.Стельмах). Пор.: *Дуби розкинули шатра; Рядки історії бринять, немов метал* (М.Бажан). Пор.: *Рядки бринять*.

Елімінація компонентів реченнєвої структури може змінювати інформаційно-змістову модель речення, що, у свою чергу, вказує на подвійну (релятивну й абсолютивну властивість) слова: *Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити* (О.Довженко) → *Він кашляв*. Одержаний трансформ *Він кашляв* засвідчує можливість елімінування прислівних поширювачів *кашляв часом, кашляв так довго й гучно*, а отже, й підтверджує абсолютивну природу цієї дієслівної лексеми. Все ж елімінування компонентів, що позитивно "розв'язується" на конструктивному рівні, веде до негативних результатів на рівні семантичної інтерпретації одержаної структури, особливо якщо врахувати синтаксичну парадигму цього речення: *Він кашляв; Він кашляє; Кашляй (Не кашляй)* та ін. Темпоральні конкретизатори прислівної (придієслівної) залежності *часом, так довго й гучно* разом із присудковим компонентом увиразнюють семантичну природу предиката порівняно з елементарним реченням *Він кашляє*. В аналізованому реченні предикат виражає процесуальну дію, продовжену в часі, в той час як в одержаному трансформі реалізується семантико-граматична модель фізіологічного стану об'єкта (*Він кашляє = У нього кашель*).

Контекстуальну зумовленість автосемантичного / синсемантичного розмежування слів, зокрема дієслів, добре ілюструють речення поезії Л.Глібова "Журба":

<i>Стоїть гора високая,</i>	<i>Під гаєм в'ється річенька...</i>	<i>Край берега, у затишку,</i>
<i>Попід горою гаї,</i>	<i>Як скло, вона блищить;</i>	<i>Прив'язані човни;</i>
<i>Зелені гаї, густесенькі,</i>	<i>Долиною зеленою</i>	<i>А три верби схилилися,</i>
<i>Неначе справді рай.</i>	<i>Кудись вона біжить.</i>	<i>Мов журиються вони.</i>

*Журюся я над річкою...
Біжить вона, шумить,
А в мене бідне серденько
І мліє, і болить.*

*До тебе, любя річенько,
Ще вернеться весна;
А молодість не вернеться,
Не вернеться вона!*

Поезія насичена автосемантичними дієсловами, які максимально концентрують загальний зміст вислову, конденсовано відтворюють душевну емоційну напругу авторського світосприйняття дійсності. Проте автосемантизм усіх дієслів, уживаних в уривку, є неоднаковим. Якщо дієслова *стоїть, в'ється, блищить, журиються, мліє, болить* є, так би мовити, "найбільш автосемантичними", то дієслово *біжить* в аналізованому тексті реалізує свій семантичний потенціал подвійно. У першому випадку дієслово виражає цілеспрямовану дію (рух), конкретизовану обмежувальним просторовим поширювачем: *Вона (річечка) біжить кудись, долинами*. У другому випадку, заміщуючи приприсудкову позицію, формалізовану однорідним рядом дієслововживань (*біжить, шумить*), дієслово *біжить* до певної міри зазнало впливу іншого автосемантичного дієслова *шумить* і в такий спосіб реалізувало свій автосемантизм. Контекстуально зумовленим є автосемантизм дієслова *вернеться (не вернеться)*, тому що в регулярному синтагматичному оточенні це дієслово також супроводжують локативні поширювачі: *вернеться куди? (в приміщення, в сад, в село, оодому)* чи *вернеться звідки? (з поїздки, з міста, з екскурсії)*. В авторському контексті на фоні інших процесуальних реальностей, виражених автосемантичними дієсловоформами, таким же виступає процес, відтворений дієсловоформами *вернеться (не вернеться)*. Те ж саме спостерігаємо в реченнях: *Везли їх, зраних в борні з солдатами, везли їх, стомлених в тюрмі за ґратами, везли, щоб там, в краях голодних, згноїти велетнів народних* (О.Олесь) –

везли кого? *везли їх* – дієслово *везли* є релятивним, в контекстуальних умовах вона набуває ознак автосемантизму *везли, щоб...* Або: *Чи я люблю тебе – не знаю, – спитай вночі у синіх зір. Спитай у чайки, що голосе, спитай у хмар, що сльози ллють...* *Спитай, бо я сказати безсилий...* (О.Олесь) – *спитай що? – спитай правду? спитай, чи я люблю тебе; спитай щось, будь-що; спитай що? у кого? – спитай у чайки; спитай у хмар; спитай у будь-кого* – дієслово *спитай*, отже, є релятивним. В останньому реченні *Спитай, бо я сказати безсилий* дієслово *спитай* моделює структуру односкладного означено-особового речення в елементарному варіанті, виявляючи при цьому контекстуально зумовлений автосемантизм.

Різними результатами елімінування неголовних компонентів формально-граматичної структури речення можна пояснити окремі теоретичні постулати традиційної граматики. Одним із таких постулатів є виділення в окремий різновид складного іменного присудка, на відміну від складеного, як такого, в якому у ролі модифікуючої частини вживається повнозначне дієслово, найчастіше із семантикою руху, буття (перебування): *Вона йшла похнюплена до свого грузовика* (Олесь Гончар). Пор.: *Вона йшла похнюплена і Вона йшла*. Другий трансформ (*Вона йшла*) засвідчує абсолютивність дієслівної семантики, складовими якої є дві семи: рух + пішки. Пор.: *...Брудною, розгрузлою дорогою ідуть заробітчани. Ідуть та й ідуть...* (М.Коцюбинський).

Метод елімінування компонентів дозволяє, окрім усього іншого, виявити таке досить поширене явище в інформативній канві речення, як переакцентування комунікативної сили висловлювання в межах обов'язкових компонентів реченнєвої структури. Це явище виразно демонструє дієслівна лексема *благословляти*. Рангову послідовність у мовленнєвому слововживанні цього дієслова започатковує його двовалентна реалізація: *Хтось благословляє когось* (*Мати благословляє дочку*). Інші обов'язково залежні компоненти в реченнях із присудком, вираженим цим дієсловом, у градаційній шкалі залежностей є дещо слабшими: *Хтось благословляє когось до чогось (на щось) чимось* (*Мати благословляє дочку до илюбу добрим словом, іконою*). Дієслову *благословляти* властива також абсолютивація: *Жінки ридали, чоловіки мовчали, священники благословляли*. Хоча усі обов'язково залежні компоненти елімінуються, що свідчить про абсолютивність дієслова, все ж у деяких контекстних умовах окремі з таких компонентів є досить навантаженими, що дозволяє розглядати їхню обов'язковість найвищою у ланцюгу обов'язкових залежностей: *Коли грозую далеч неокрая у передгроззі дикім і німім, я твоїм ім'ям благословляю, проклинаю іменем твоїм* (В.Симоненко) – *Далеч грозую: Я благословляю, проклинаю іменем*. Таку ж властивість виявляють інші дієслова: *Коли мечами злоба небо криє і крутить твою вроду вікову, я тоді з твоїм ім'ям вмираю і в твоєму імені живу* (В.Симоненко) – *Злоба криє небо мечами; Я вмираю з ім'ям; Я живу в імені*.

Елімінування неголовних компонентів речення сприяє виокремленню в його структурі елементарного мінімуму в невербалізованому варіанті: *Відтоді настало запустіння в Ганниній душі й на подвір'ї – також* (Ю.Мушкетик) → а) *Настало запустіння* (елімінуються прислівниковий та прийменниковий детермінанти: *відтоді, в душі; факультативний атрибутивний компонент прислівної залежності Ганниній*); → б) *також...* (елімінується прийменниково-іменниковий детермінант *на подвір'ї*, що певною мірою "утримував" структуру неповного речення).

Через призму методичних прийомів, пов'язаних з елімінуванням, можна пояснити чимало стилістичних явищ. Так, наприклад, у реченнях із дієсловами, що мають додаткові аспектуальні семи, нерідко вживаються факультативні компоненти, які дублюють відповідні семи. Такі компоненти не лише легко елімінуються, але й їх слід розглядати як елементи стилістичних невправностей: *Дядько голосно горланив, не зважаючи на прокльони і злі погляди* (У.Самчук) – *Дядько горланив* (абсолютивне дієслово *горланити*, як і *галакати, горлати, горлопанити, лементувати, ренетувати*, включає сему "гучне мовлення" як вищий від середньої норми рівень гучності). Семантична надлишковість подібних компонентів утворюється ще на рівні словосполучень, почасти фразеологічних сполучень слів дієслівної

будови, у яких адвербіалізований поширювач дієслова вступає з останнім у слабкий прислівний зв'язок (*дуже розбуянитися*).

Досить продуктивно методика елімінування може використовуватися в практиці зіставного аналізу синтаксичних структур чи окремих компонентів речення в різних мовах, в тому числі і в перекладах з однієї мови на іншу. Є, наприклад, в англійській мові абсолютивні дієслова, що виражають поняття дії, яке в українській мові називають дієслова переважно релятивної семантики. У таких випадках у самому дієслові сконцентрована загальна дієслівна семантика дії, процесу чи стану, а обов'язково залежна від нього словоформа виступає носієм додаткової семи, без якої словесна реалізація відповідного поняття стає неможливою: *The man nodded and said nothing* (R. Dahl) – дієслово *to nod* реалізує семантику абсолютивно, в той час як в українській мові маємо відповідник *...кивнув головою*. Елімінація дієслівного поширювача *головою* видається неможливою.

Оцінюючи методику елімінування як мовну процедуру, що розкриває механізм внутріреченневої взаємодії усіх його компонентів і водночас слугує одним із надійних методів дослідження у сфері моделювання речень, вивчення їхніх структурних схем, необхідно зазначити, що використання цієї методики вимагає коректування її можливостей у кожному конкретному реченні. Комунікативна зорієнтованість, інформативна визначеність, змістова вичерпність речення не лише зумовлені його синтаксичною моделлю, але й реалізуються мовленнєвими можливостями лексем у відповідних позиціях реченневого каркасу (схеми, моделі). Тому отримані внаслідок застосування методики елімінування висновки можуть дещо коректуватися в конкретних реченневих умовах.

РЕЗЮМЕ

Описано процедуру експериментальної методики елімінування та використання її в практиці: розмежування повнозначних слів за їхніми абсолютивно-релятивними ознаками; виокремлення структури елементарного речення; поглибленого вивчення деяких положень теоретичної граматики.

The article focuses on the procedure and practical use of the experimental methods called elimination. It's arisen the question about differentiation between absolute and relative meaningful words. The author describes the distinguishion of the elementary sentence structure. All these questions deals with deeper study of some aspects of the theoretical grammar.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения // Члены предложения в языках различных типов. – Л., 1972. – С. 35-50.
2. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – 210 с.
3. Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика і процесс синтаксической деривации // Progress in Linguistic / Ed. M. Bierwisch, K.E. Heidolph. The Hague. – Paris, London, 1970. – P. 56-68.
4. Прокопович Н.Н. Глагол в предложении. – М.: Наука, 1982. – 286 с.
5. Worth D.S. The role of transformations in the definitions of syntagmas in Russian and other Slavic languages. – American contrabutions to the International Congress of Slavists. – The Hagne, 1963. – P. 68-72.

Тарас Ілик (Донецьк)

УКРАЇНСЬКИЙ КОМП'ЮТЕРНИЙ СЛЕНГ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Двадцять століття дало поштовх для розвитку нової галузі знань – комп'ютерних технологій. У 80-х роках ХХ ст. з'являється персональний комп'ютер (Personal Computer). Саме епоха персональних комп'ютерів зумовила перехід термінів із цієї вузької галузі знань у широкий вжиток. Крім того, через стрімкість розвитку нових технологій витворилася

ситуація, коли термінологічний фонд став поповнюватися не науковцями, а користувачами-непрофесіоналами.

Друга половина 90-х стала епохою глобальних комп'ютерних мереж, найпопулярнішою з яких на сьогодні є Internet. Глобальні мережі дозволили об'єднати цілі континенти, до них під'єднані десятки мільйонів користувачів і щодня їх кількість зростає. За даними журналу GEO [GEO – 2001. – № 9. – С. 63-78], у 2001 році до Internet було підключено більше 60 мільйонів хостів (комп'ютерів, які надають вихід в Internet десяткам і навіть сотням осіб). Щодо України, то восени 2000 року тут функціонувало близько 32 тисяч хостів. 75 % користувачів Мережі в Україні – молодь віком до 30 років. Група користувачів з 19 до 25 років складає 34 %, а з 11 до 18 років – 21 % (<http://gazeta.birga.od.ua/article/274>).

Отже, до ери персонального комп'ютера галузь інформаційних технологій була вузько спеціалізованою, нею займалось обмежене коло людей-фахівців. Відповідно і термінологія для загалу була недоступною, незрозумілою. У середовищі науковців, безумовно, могли утворюватись і професіоналізми і сленгізми, але вони були частиною соціального діалекту, який обслуговував тільки цю вузьку суспільну групу. В епоху персональних комп'ютерів починається активне творення нових термінів і сленгізмів зокрема, причому участь у цьому процесі беруть не стільки спеціалісти, скільки прості користувачі, основна маса яких не володіє ґрунтовними знаннями у галузі інформаційних технологій, часто навіть дилетанти. Зараз у середовищі тих, хто стикається з комп'ютерами, можна виділити дві групи: спеціалісти – комп'ютерники-програмісти та користувачі (люди, які працюють з ПК, але володіють обмеженими знаннями). Перших об'єднує рід діяльності, фах, других – необхідність швидко і якісно обробляти інформацію, обмінюватись нею за допомогою глобальних мереж. Також існує третій, особливий, прошарок людей, які дотичні до ПК, – це геймери. Вони є прихильниками віртуальних комп'ютерних ігор. З'явилася ця суспільна група зовсім недавно, після того, як були створені ігри, що можуть об'єднувати одночасно в одній грі кілька гравців (мережові ігри – LAN games). Сучасні технології дозволяють об'єднувати геймерів навіть за допомогою мережі Internet. Відмінність геймерів від інших груп полягає у тому, що тут взагалі непотрібне знання комп'ютера, тому є навіть такі гравці, які не мають елементарних знань ПК. У середовищі геймерів не витворюються терміни, проте їх лексико-фразеологічна сленгова система досить розгалужена, стосується вона різних ігрових процесів, жанрів ігор та ін.

Щодо історії вивчення лінгвістами українського комп'ютерного сленгу, то на сьогодні нам невідомі дослідження лексико-фразеологічної та словотвірної систем українського комп'ютерного сленгу. Невелика кількість лексем наведена у статті С.Пиркало "Походження сучасного українського молодіжного сленгу", а також у "Першому словнику українського молодіжного сленгу" цієї ж авторки, проте теоретичного висвітлення ця проблема не мала. "Оскільки комп'ютерна лексика не є дослідженою достатньо, ми не виділяли її в окрему категорію, як вона фактично того заслуговує" [Пиркало, 1998: 5].

У русистиці одним із перших почав дослідження комп'ютерного сленгу П.В.Лихолітов [Лихолітов, 1997: 43-49]. Практично всі статті пізнішого часу з цієї тематики є продовженням, поглибленням думок вченого. Слід зазначити, що більшість праць, присвячених комп'ютерному сленгу, ми знайшли саме у глобальній мережі Internet у вигляді електронних документів, а не в друкованих виданнях. За нашими спостереженнями, протягом останнього часу з'явилося близько десятка нових веб-сторінок, на яких розміщено словники комп'ютерного сленгу та теоретичні праці з цієї тематики, більшість із цих матеріалів ніколи не друкувались. Найцікавішими із сайтів, на нашу думку, є такі: <http://www.sasha-int.narod.ru/compargo.html/>; <http://compuhumour.narod.ru/>; [scienceater dict.html/](http://scienceater.dict.html/); <http://music.kulichki.net/moshkow/ANEKDOTY/sleng2.txt/>. Знову ж таки, всі вони присвячені російському комп'ютерному сленгу, україномовні матеріали відсутні.

Структура комп'ютерного сленгу

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що остаточно окреслилися межі комп'ютерного сленгу. Якщо раніше носіїв сленгового словника комп'ютерної тематики було мало, то зараз, внаслідок зростання кількості людей, які постійно стикаються з комп'ютером, явище набуло характеру масовості. Однією із ознак входження комп'ютерних термінів та сленгізмів у повсякденне життя можна вважати той факт, що у неспеціалізованих періодичних виданнях (газетах, журналах) з'являються рубрики, присвячені цій темі. Так, наприклад, окремі комп'ютерні сленгізми були нами зафіксовані у рубриці "Поступ комп'ютерних технологій", яка міститься на шпальтах газети "Поступ". Сленгові слова активно творяться і під впливом такого екстралінгвістичного фактора, як вік носіїв. Здебільшого це особи до сорока років, основна маса носіїв віком від 15 до 30 років. Як відомо, саме молодість носіїв сленгу є причиною постійної динаміки, поповнення сленгового словника.

Ми виділяємо комп'ютерний сленг в окрему групу на підставі таких чинників:

- 1) уже виокремилася соціальна група людей, які постійно чи періодично працюють з ПК;
- 2) широкі межі, відкритість цієї соціальної групи та вік носіїв сленгу спричинили активне творення сленгізмів, які стосуються інформаційних систем;
- 3) лексеми комп'ютерного сленгу, а також фразеологізми є оригінальними, тематично відмінними від інших сленгових словників;
- 4) шляхи творення сленгізмів відповідної групи також мають свою специфіку, проте використовуються і моделі творення, вживані як літературною мовою, так й іншими сленговими системами;
- 5) внаслідок масовості явища витворилася ситуація, коли комп'ютерні сленгізми почали вживатися й у інших сленгових групах і навіть переходити в розмовне мовлення.

У межах комп'ютерного сленгу помітно вирізняються три групи носіїв:

- а) комп'ютерники-програмісти;
- б) користувачі ПК;
- в) геймери.

Між соціальними діалектами цих груп наявні певні лексичні, рідше фразеологічні та словотворчі відмінності, проте їх об'єднує дотичність до інформаційних технологій, саме тому ми поняття **комп'ютерний сленг** вживаємо у широкому розумінні, залучаючи до нього лексично-фразеологічні фонди усіх трьох груп, а не виключно сленговий словник комп'ютерників-програмістів. Відповідно і сам термін **комп'ютерний сленг** ми тлумачимо як соціальний різновид мови, для якого характерна специфічна лексика та фразеологія, а також особливий словотвір. Носіями комп'ютерного сленгу є комп'ютерники-програмісти, геймери, користувачі, а останнім часом (у зв'язку із комп'ютеризацією суспільства) окремі лексеми та фрази трапляються у мовленні пересічних громадян.

В основі формування комп'ютерного сленгу лежить швидкий прогрес комп'ютерних технологій (зараз майже щопівроку з'являються нові покоління ПК), а також, що не менш важливо, вік людей, які користуються комп'ютером чи працюють з ним.

Тематично сленговий словник першого угруповання набагато ближчий до словника користувачів. Комп'ютерники-програмісти активніші в утворенні сленгізмів на позначення назв частин комп'ютера, комплектувальних деталей, програмного забезпечення: *проц* – 'процесор'; *бага* – 'помилка у програмі'; *метр* – 'мегабайт'; *прога* – 'програма' та ін.

Друга група є активною при утворенні сленгізмів на позначення понять, пов'язаних із мережею Internet, популярним програмним забезпеченням, допоміжною оргтехнікою: *мילו* – 'e-mail', *вінда* – 'операційна система Windows', *телевізор* – 'монітор', *дрюкер* – 'принтер' і под.

Проте однозначно стверджувати, що той чи інший сленгізм був витворений відповідною групою, зараз дуже важко.

Щодо геймерів, то їх сленговий словник, як правило, обмежується лексемами на позначення певних дій у грі, особливостями жанрової специфіки ігор, найменування самої гри чи певних її реалій: *тіма* – 'команда', *стрілялка* – 'жанр гри', *чемп* – 'чемпіонат з якоїсь гри', *фраг* – 'віртуальний образ ворога' і т.д.

Безперечно, геймери вживають і лексеми, не пов'язані із грою: часто гравцями в комп'ютерні ігри є користувачі чи й програмісти-комп'ютерники. Лексеми й фразеологізми геймерів вживаються або тільки під час гри, або під час розповіді, обміну враженнями про гру. Також відповідні слова та стійкі конструкції трапляються в електронних документах (звіти про чемпіонати) та у друкованих ЗМІ (характеристика нової гри, враження від неї).

Беручи за основу критерії М.А. Грачова [Грачев, 1997: 7], ми виділяємо такі основні критерії зарахування лексеми до комп'ютерного сленгу:

- 1) наявність у семантиці слова вказівки на відповідну сферу вживання (*мамка* – 'материнська плата');
- 2) частотність вжитку лексеми носіями;
- 3) визнання слова носіями сленгу як своєї лексеми;
- 4) вказівки у словниках на використання слова у цій сфері;
- 5) визнання цього слова сленгізмом у лінгвістичних наукових працях, присвячених лексиці комп'ютерників-програмістів, користувачів та геймерів;
- 6) використання лексеми як сленгової у писемних текстах (електронні документи, художні твори);
- 7) незрозуміння слова представниками інших соціальних груп;
- 8) особливості словотвору;
- 9) чітко виражене емоційно-експресивне забарвлення.

Відповідно до особливостей значення комп'ютерних сленгізмів, ми пропонуємо поділ лексем на такі основні групи:

1. Частина комп'ютера, комплектувальні деталі (hardware):
 - ПК, окремі його частини: *машина*, *тачка*, *комп* – 'комп'ютер', *залізо* – 'комплектувальні частини комп'ютера', *телевізор* – 'монітор', *клава* – 'клавіатура';
 - ПК за фірмою-виробником: *Мак* – 'комп'ютер фірми Macintosh', *Пень* – 'комп'ютер на базі процесора Pentium', *айбіємка* – 'фірма IBM; продукція фірми';
 - комплектувальні деталі: *проц* – 'процесор', *хард*, *вінт* – 'жорсткий диск', *мамка* – 'материнська плата', *сідюк* – 'пристрій для зчитування / записування інформації з/на компакт дисків', *флопак* – 'пристрій для зчитування / записування інформації з/на дискети 3,5"',
 - допоміжна оргтехніка: *плюйка*, *струйник* – 'струменевий принтер', *дрюкер* – 'принтер', *Зухель* – 'модем ZyXEL'.
2. Програмне забезпечення:
 - програми: *Вінда*, *Маздайка* – 'операційна система Windows', *Масадос* – 'операційна система MS-DOS', *Лінух* – 'операційна система Linux', *Король Дров* – 'графічний редактор Corel Draw';
 - програмні процеси: *зіптити* – 'архівувати в ZIP', *зносити* – 'знищувати', *інсталити* – 'встановлювати на ком'ютер', *крекнути* – 'зламати систему захисту (програми, диска)';
3. Глобальна мережа Internet:
 - програми та окремі елементи програмного забезпечення: *мило* – 'e-mail', *аська* – 'ICQ', *собачка* – 'знак @';
 - пристрої для підтримки зв'язку в глобальній мережі: *стервер* – 'сервер', *ефтена* – 'FTP сервер', *прокся* – 'Роху сервер'.
4. Геймерські сленгізми:
 - ігри та їх жанрові особливості: *Квачка*, *Ку2* – 'гра Quake', *Кантер* – 'гра Counter-Strike', *стрілялка*, *стратегія*, *літалка* – 'жанрові різновиди ігор';
 - прихильники, "професійні" гравці у певні ігри: *думер* – 'гравець Doom', *каесер* – 'гравець Counter-Strike', *квекер*, *квейкер* – 'гравець Quake';

- ігрові реалії: *бот*, *фраг* – 'віртуальний образ ворога', *тіма* – 'команда', *папа* – 'досвідчений гравець', *м'ясо* – 'гравець-початківець';
- дії, пов'язані з грою: *мочити* – 'вбивати, знищувати', *конектитися* – 'приєднуватися до гри', *рвати* – 'бити; перемагати', *штіляти* – 'грати гру; стріляти'.

Слід зазначити, що активне поповнення тематичних груп ще відбувається, тому наш поділ не є вичерпним, багато прикладів увійшли тільки до основних груп, оскільки під тему жодної із підгруп не потрапили.

Перспективи розвитку

Мова повинна обслуговувати всі сфери діяльності людини. Комп'ютерні технології зараз розвиваються дуже стрімко. Літературна мова не витримує такого темпу (вона й не повинна так активно змінюватися, оскільки це ядро мови, воно залишається стабільним), саме тому функцію обслуговування у цій сфері взяв на себе сленг, як найдинамічніша, найрухливіша структура мови. Український комп'ютерний сленг швидко розвивається. Найбільший поштовх для його активізації зараз дає мережа Інтернет (утворюються нові сайти, відкриваються форуми). Крім того, український комп'ютерний сленг почав впливати і на ті сфери мовленнєвої діяльності людей, які перебувають на стику сленгу та літературної мови. Так, наприклад, творення нових лексем за принципами сленгового словотвору помічаємо у такій новій і взагалі недослідженій галузі антропоніміки як утворення ніків (скорочення від англ. *nickname* – *прізвисько*). Це прізвиська, з якими люди живуть тільки у віртуальній реальності (Інтернет, комп'ютерні ігри тощо). Творення більшості ніків підпорядковане принципам мовної гри, експресії, поліасоціативності (те ж, що і в сленгу): *Brenda*, *Глистоноша*, *вакуОля*, *ГАЛіна БЛАНКа*, *ВАСьмос_марта*, *КровожернаБілочка*, *аНІЧКА*, *Боже...Вільний*, *ГДУБІЯН*, *ВІРнаВІК*, *Via_гра* та ін. (використані ніки чату <http://smith.lvivnet.com/>). Усе це дає підстави стверджувати, що сленг стане джерелом поповнення літературної лексики.

Зараз український комп'ютерний сленг перебуває у стадії формування лексико-фразеологічного фонду. Слід зазначити, що сильно впливають на цей процес англійська і російська мови.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається історія виникнення та дослідження комп'ютерного сленгу. Робиться спроба проаналізувати структуру, здійснити тематичний поділ, а також простежити перспективи розвитку українського комп'ютерного сленгу.

The subject of the article is history of computer slang's appearing and its research. There is a try done to analyse the structure, select thematic groups and follow the development perspectives of Ukrainian computer slang.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грачев М.А. Русское аргю. – Новгород, 1997. – 246 с.
2. Компанцева Л.Ф. Языковая игра как механизм формирования компьютерного сленга // Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск шестой. – Донецк: Донеччина, 2000. – С. 264-271.
3. Лихолитов П.В. Компьютерный жаргон // Русская речь. – 1997. – № 3. – С. 43-49.
4. Николаєва А.О. Структурно-семантична характеристика термінології програмування. комп'ютерних мереж та захисту інформації. Автореферат ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 16 с.
5. Пиркало С. Походження сучасного українського молодіжного сленгу // Українська мова та література. – 1998. – № 2. – С. 4-5.
6. Шовгун Н.О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп. Автореф. ... канд. філол. наук. – Київ, 2000. – 17 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕЛЕМЕНТАРНІСТЬ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

У синтаксичній літературі останнім часом не лише практичне вживання терміна "елементарне речення", але й активізувались граматичні теорії, пов'язані з цим терміном. Творчо використовуючи вагомі досягнення українських та зарубіжних учених, що займалися вивченням структури простого речення, зокрема його елементарної частини, ставимо за мету насамперед виявити такі диференційні ознаки, які б дозволили відтворити об'єктивну природу цих структур, їхній об'єм. Тому найголовніше завдання дослідження вбачаємо в інтерпретації самого поняття "елементарне речення" в різноаспектному моделюванні структури простого речення в цілому.

"Моделювання" синтаксичної структури двоскладного речення розглядається у двох аспектах: формально-граматичному і семантико-синтаксичному. В центрі уваги формально-граматичного і семантико-синтаксичного описів структури і моделей двоскладного речення знаходиться мінімальна реченнева структура (модель речення), об'єм і межі якої встановлюються шляхом виділення в реченні його формально-граматичного центру (головних компонентів, обов'язкових компонентів припідметової і приприсудкової залежності (обов'язкових первинних компонентів) і їх ланцюгових рядів (обов'язкових вторинних компонентів)" [Іваницька, 1986:6].

У мовознавстві проблемі опису моделей речення, зокрема системи мінімальних абстрактних зразків, які уможливають відтворення складного механізму репрезентації і породження комунікативних одиниць, приділяється значна увага (Й. Ф. Андерш, Н.М.Арват, Н.Д.Арутюнова, В.А.Белошапкова, В.В.Богданов, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський, А.П.Грищенко, Г.О.Золотова, Н.Л.Іваницька, П.О.Лекант, Т.П. Ломтев, О.С.Мельничук, А.М.Мухін, М.Я.Плющ, І.П.Распопов, І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська, Н.Ю.Шведова та ін).

Єдиного погляду на сутність аналізованого лінгвістичного явища ще немає. Крім терміна "модель речення" [Золотова, 1973; Іваницька, 1986], використовуються терміни "структурна схема речення" [Русская грамматика, 1982], "мінімальна структурна схема", "розширена структурна схема"[Белошапкова, 1977], "структура речення"[Ломтев, 1979], "семантична структура речення"[Вихованець, Городенська, Русанівський, 1983], "валентно-інтенційна модель речення"[Андерш, 1987]. Як слушно зауважує Г.О.Золотова, "різні терміни – це не тільки лексичні варіації: за ними – певні розходження в розумінні обсягу предикативного мінімуму й принципів його виділення" [Золотова, 1973 : 125].

У російському мовознавстві усталилися погляди на структурну схему речення як "синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію і своє мовне значення, за яким може бути побудоване окреме непоширене (елементарне) речення" [Русская грамматика, 1982:84]. Крім того, наявне подвійне розуміння цієї синтаксичної одиниці – як предикативного і як номінативного мінімуму речення [Белошапкова, 1977:101, 111].

У формальному аспекті мінімальною структурною схемою речення вважають непоширену структуру, яку утворює предикативний мінімум (предикативне ядро) і яка володіє граматичною достатністю. Усі поширювачі, облігаторні з точки зору інформативної достатності речення, виводяться за межі схеми як мінімуму реченневої структури [Грамматика, 1970 : 88].

Мінімальною схемою речення в номінативному аспекті є структура, що володіє не тільки граматичною, а й інформативною достатністю, тому всі інформативно-облігаторні поширювачі входять до структурної схеми як її обов'язкові компоненти [Ломтев, 1979:11]. За термінологією В.А.Белошапкової, в даному випадку йдеться про розширену структурну схему, яка "включає в себе мінімальну структурну схему (тобто сполучення присудка і підмета або головного члена односкладного речення)" і конститутивні компоненти, "які не

входять до предикатної основи речення, але необхідні для номінативної достатності речення": *Завод изготавливает станки; Общежитие помещается внизу; Больному стало лучше* [Белошاپкова, 1977:117, 121].

Г.О.Золотова замість "структурної схеми" пропонує вживати номінацію "модель речення", під якою розуміє "мінімально достатне сполучення взаємозумовлених синтаксичних форм, що утворює комунікативну одиницю з певним типовим значенням" [Золотова, 1973:124]. Модель речення – "живий зразок, готовий до вживання і такий, що спостерігається у вживанні, але взятий в істотному (в його предикативному мінімумі) і в типовому, тобто в аналогічному, ряду, утвореному моделями, що складаються з синтаксичних форм того ж типу і виражають те саме типове значення" [Золотова, 1973:125]. Тому до складу моделі Г.О.Золотова вводить не тільки традиційні головні члени, а й семантичні компоненти, наприклад, суб'єкти, виражені непрямими відмінками: *Всем дамам совершенно не понравилось такое обхождение Чичикова (Н.Гоголь)*.

Подібне трактування моделі речення знаходимо в монографії Н.Л.Іваницької "Двоскладне речення в українській мові" (К., 1986), де дослідження моделей двоскладного речення проводиться на формально-граматичному і семантико-синтаксичному рівнях. Зокрема, формально-граматичну модель двоскладного речення розглянуто "як конструкцію, що являє собою окреме непоширене речення чи його частину, яка складається з головних синтаксичних компонентів або з головних і обов'язкових компонентів первинної залежності і їх ланцюгових рядів і є синтаксично і комунікативно автономною структурою: "Земля оміла. Починалось літо. Був день грози. Був сорок другий рік" (М.Бажан); "Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий..." (Леся Українка)" [Іваницька, 1986:122]. При класифікації моделей двоскладних речень на формально-граматичному рівні беруться до уваги такі ознаки: а) морфологічне вираження головних компонентів (виділено дієслівні та недієслівні, номінативно-підметові та інфінітивно-підметові моделі); б) характер двоспрямованого синтаксичного зв'язку між підметом і присудком (моделі речень із координованими та некоординованими головними компонентами); в) наявність чи відсутність обов'язкових компонентів (виділення непоширених і поширених конструкцій) [Іваницька, 1986:123]. Враховуючи це, учений розглядає такі типи синтаксичних моделей двоскладних речень: 1) предикативні; 2) предикативно-об'єктні; 3) предикативно-обставинні; 4) предикативно-об'єктно-обставинні; 5) предикативно-атрибутивні. У сферу опису семантико-синтаксичних властивостей моделей включається, отже, лише частина формально-граматичних моделей, а саме: моделі без обов'язкових приприсудкових компонентів (Пн+Прд) та моделі з обов'язковими компонентами приприсудкової залежності (Пн+Прд+О₁...) [Іваницька, 1986:125].

Як бачимо, проблема номенклатури моделей (структурних схем) речення безпосередньо пов'язана з визначенням тих компонентів речення, які входять до складу моделі. З цього приводу в мовознавстві існують дві точки зору: обмеження об'єму моделі лише головними компонентами, які складають предикативний центр речення, чи включення у модель речення також інформативно-облігаторних поширювачів головних компонентів речення.

Грамматична модель двоскладного речення формується двома головними членами – підметом і присудком, які становлять граматичну основу (предикативне ядро) речення, бо саме в них виражається предикативність. Обмеження структури двоскладного речення лише цими компонентами спричиняє до утворення елементарної структури речення. Така елементарна структура, виділена з двоскладного речення, присудок якого виражається дієсловом, може являти собою семантично завершену побудову з усіма ознаками речення: *Дитина туго росла...* (М.Коцюбинський) – пор. *Дитина росла* або структуру семантично незавершену: *Рівняє смерть усіх* (Д.Павличко) – пор. *Смерть рівняє...* Структура першого типу, штучно утворена з поширеного речення, чи така, що вживається в тексті як самостійне

речення, є двоскладним непоширеним реченням без обов'язкових компонентів приприсудкової залежності.

І.Р.Вихованець зазначає, що "поняття синтаксичної елементарності в застосуванні до простого речення є неодновимірним" [Вихованець, 1993:105]. Такими "вимірами", на думку вченого, є формально-граматичний та семантико-синтаксичний. Запропонований автором двоаспектний підхід до вивчення структури речення та його моделей узагалі дозволив адекватно інтерпретувати його ядерну одиницю, що являє собою елементарне речення, як структуру, яка є однаковою у формально-граматичному та семантико-синтаксичному планах. Зокрема, з формально-синтаксичного погляду виділяється два різновиди елементарних простих речень [Вихованець, 1993:11,105].

Власне-формально-синтаксичний різновид елементарних речень та різновид елементарних речень опосередкованої формально-синтаксичної структури простого речення.

Формально-синтаксична структура перших речень формується лише необхідними з формального погляду членами речення, або предикативним мінімумом, необхідним для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею. У такому разі до нього входять тільки головні члени речення. До формально-синтаксичного мінімуму речення не входять навіть передбачувані семантикою предиката компоненти, без яких речення не може функціонувати як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Так, двоскладні елементарні прості речення репрезентують у своєму складі тільки головні члени – підмет і присудок, що поєднуються предикативним зв'язком, наприклад: *Зеленіють проса* (М.Коцюбинський); *Василь Іванович став сердитись* (С.Васильченко); *Ніч зоряна* (Г.Тютюнник).

Другий різновид елементарного простого речення тісно пов'язаний із семантико-синтаксичною структурою речення, опосередковується нею. За такої умови до структури речення входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, тобто ті компоненти, які роблять речення мінімальним повідомленням, незалежним від контексту. Проте семантико-синтаксична валентність предиката визначає лише кількість необхідних для речення компонентів, якісний же склад їх спричинюється формально-синтаксичними засобами. Наприклад, предикат *читати* вимагає двох іменникових компонентів – підмета і прислівного керованого другорядного члена речення: *Батько читає газету*. "Порівняно із власне-формально-синтаксичною структурою елементарного простого речення його опосередковану формально-синтаксичну структуру доцільно назвати розширеною формально-синтаксичною структурою, оскільки вона доповнюється керованими предикатом іменниковими другорядними членами речення" [Вихованець, 1993:12].

Як зауважує вчений, "термін "елементарне просте речення" позначає ті самі синтаксичні одиниці, що й термін "непоширене просте речення" [Вихованець, 1993:107]. На тлі непоширених (елементарних) простих речень вирізняються поширені (неелементарні) прості речення. Традиційний поділ речень на непоширені й поширені пов'язаний із поділом членів речення на головні і другорядні. Непоширені (елементарні) речення стосуються власне-граматичного мінімуму простого речення, наприклад: *Марія зашарілася* (О.Гончар); *Дід любив кашляти* (О.Довженко); *Людство – як море* (Д.Павличко); а поширені (неелементарні) мають у своєму складі, крім головних членів, також другорядні члени речення, наприклад: *Блідий вечір сонно тане* (В.Сосюра); *І над стареньким кошином лелека після дощу просушує крило* (Л.Костенко). Тому, на нашу думку, під елементарним простим реченням слід розуміти "власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень". Структура речень такого типу не включає будь-яких прислівних поширювачів.

Отже, двоскладне елементарне речення можна визначити як речення, структура якого формується лише підметом і присудком (предикативним мінімумом) та володіє граматичною й інформативною достатністю.

РЕЗЮМЕ

На основі аналізу різноаспектного моделювання структури простого речення визначено основні параметри елементарного речення двоскладної будови.

The main parameters of the two-member elementary sentence are defined on the basis of the analysis of multiaspected modeling of simple sentence structure.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук.думка, 1987. – 192с.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис.-М.: Высшая школа, 1977.-248с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. К.: Либідь, 1993.-368с.
4. Вихованець І.Р. Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення.- К.: Наук.думка, 1983.-220с.
5. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой.-.-М.: Наука, 1970. – 767с.
6. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.-М.: Наука, 1973 -351с.
7. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові.-К.: Вища школа, 1986.-168с.
8. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення.-К.: Вища школа, 1985.-128с.
9. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке.-М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.- 191с.
10. Русская грамматика. – Т.2.-Синтаксис.-М.: Наука, 1982.-709с.

Марія Кирилюк (Умань)

МІНІМАЛЬНІ СИНТАГМИ НІМЕЦЬКИХ АНТРОПОНІМІЧНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ТА ЇХ СИНТАКСИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ (у зіставленні з українською мовою)

Синтаксичні позиції прикметників у реченні, як відомо, зводяться до двох: атрибутивної та предикативної [Харитончик, 1986: 17-20]. Незаперечність зарахування ад'єктивних слів до одиниць предикації не означає, однак, що з такою ж певністю зв'язується питання щодо їх первинної синтаксичної функції. Однак, якщо намагатися це з'ясувати, взявши на озброєння прагматично сформульоване А.Вежбицькою [Вежбицька, 1999: 114-115] запитання "Для чого потрібні прикметники?", можна погодитися з її ж відповіддю: "Бути означеннями".

Зрештою, мінімальна синтагматика прикметника представлена лексикографічно якраз через атрибутивні сполучення для конкретизації значень цих мовних одиниць, оскільки обмежування та формування повних семантичних значущостей у прикметників, як і у прислів, перенесено в план синтагматичних зв'язків [Уфимцева, 1974: 153, 154].

У нашому випадку – у розгляді антропонімічних прикметників (АП) німецької мови – мінімальними синтагмами такого роду є словосполучення моделі AdjN із семантикою "ознака + носій ознаки". На докомунікативному рівні ряд антропонімів – носіїв ознаки зводиться до найбільш загального "людина" та вікових антропонімів "дитина", "жінка", "чоловік" тощо. Щодо АП, то йдеться про позначення постійних ознак широкого спектру від зовнішніх ознак до рис характеру, якостей людини.

Ад'єктивний антропонімічний лексикон позначень постійних ознак взагалі не вирішується семантичною однорідністю. Підкреслимо, що позначення зовнішніх ознак людини предметно орієнтовані, вони приписуються їй безпосередньо, тоді як якості людини зводяться із безлічі подій. Про них не можна судити в кожному конкретний момент, це є результат узагальнення [Вежбицька, 1982: 259]. Тому для формування повних семантичних значущостей одних (позначення якостей людини) достатнім є "помістити" їх, на думку

А.Вежбицької [Вежбицька, 1999: 106], до якогось класу (напр.: "людина"), а для іншої (позначення зовнішніх ознак людини) необхідним є упізнаваний вид (напр.: "дитина" "жінка", "чоловік"). "Помістити" – означає референтно конкретизувати прикметник визначившись щодо іменника, з яким він сполучається.

Зазначений семантичний зміст АП виявляється значимим для їх сполучуваності в мінімальних синтагмах. Так, якщо АП, що позначають якості людини, сполучаються на докомунікативному рівні як зі словом *людина* (*ein kluger Mensch ein empfindsamer Mensch, ein zielstrebiges Mensch*), так і з віковими антропонімами (*ein kluges Kind, ein empfindsames Mädchen, ein zielstrebiges junges Mann*), то АП, що позначають зовнішні ознаки людини, проявляють тенденцію до сполучуваності переважно з віковими антропонімами (*ein schwarzhäufiges Mädchen, ein großäugiges Kind*, тоді як сполучення типу *ein schwarzhäufiger Mensch, ein großäugiger Mensch* видаються на етапі відносної актуалізації малоімовірними. (Пор.: *розумна людина – чорнява людина*) [Кирилюк, 1996: 61-65].

Якщо йдеться про реалізацію таких мінімальних синтагм у реченні, то можливість використання їх у тій чи іншій синтаксичній позиції зумовлюється відповідністю семантики АП функціональному змісту цієї позиції. Так, позначення зовнішніх ознак, як таких, що візуально сприймаються, є оптимальними для ідентифікації об'єктів, в даному випадку людей [Арутюнова, 1998: 11]. Ці ознаки включаються з огляду на таку їхню семантику до референтних іменних груп, призначених для ідентифікації завдяки здатності "заміщати світ в повідомленнях про нього" [там само, с.39], що робить їх більш ніж доречними в суб'єктній позиції, як у наведених нижче прикладах (1,2):

(1) *Vor der Zelt kniete ein bartiger Mann.* [Strittmatter, 1974: 111]

(2) ... *ging plötzlich ein schwarzhäufiges, schwarzgekleidetes dünnes Mädchen dicht neben ihm.* [Frank, 1972: 176]

Атрибутивні сполучення АП у суб'єктній позиції формуються також на базі власних імен, які самі по собі є ідеальним засобом ідентифікації [Арутюнова, 1998: 62]. Оскільки ідентифікуюча здатність власне АП у цьому випадку втрачає вирішальне значення, то можливим стає включення до таких груп, окрім АП, що позначають зовнішні ознаки людини (3), і таких, що позначають якості людини (4):

(3) *Der dürre Stanislaus saß bescheiden auf dem Sofa und verbrauchte wenig Platz.* [Strittmatter, 1974: 275]

(4) *Aber die tüchtige Elsbeth hatte sich vorgenommen, diesem kleinen Bruder ein wenig die Augen zu öffnen.* [Strittmatter, 1974: 182]

АП, що позначають якості людини, можуть входити до суб'єктних груп лише в генералізуючому значенні (5,6):

(5) *Rohe Menschen hatten ihn empfindsam und listig gemacht.* [Strittmatter, 1974: 258]

(6) *Ein empfindsames Kind muß ja ein unsicherer Mensch werden.* [Frank, 1972: 211]

Щодо предикатної позиції, то для неї придатними виявляються як сполучення АП, що позначають зовнішні ознаки (7), так і позначення якостей людини (8):

(7) *Der Lehrer war ein hagerer Mann.* [Strittmatter, 1974: 24]

(8) *Stanislaus sah, daß Reinhold ein umgänglicher Mensch und Schwager war.* [Strittmatter, 1974: 182]

У зв'язку із предикатною реалізацією атрибутивних сполучень АП доречним буде згадати про можливість використання їх як відокремлюваних прикладок, предикатна семантика яких очевидна (9, 10):

(9) *Michael, ein empfindsamer Knabe, wurde nicht mehr aufgerufen.* [Frank, 1972: 11]

(10) *Der nächste, ein schwarzhäufiger Junge mit dicker Nase, war so vertieft in seine Arbeit, daß...* [Frank, 1972: 34]

Прикметно, що в предикатній позиції однозначним є оформлення такої групи неозначеним – "класифікуючим" – артиклем [Brinkmann, 1962: 370]. Щодо суб'єктної позиції, то тут відсутня такого роду формальна єдність. У наведених вище прикладах (1-4)

оформлення атрибутивних груп в суб'єктній позиції неозначеним артиклем не є позиційно обумовленим.

Узагалі суб'єктна позиція бачиться якоюсь мірою вторинною відносно предикатної в тому сенсі, що поява суб'єкта має бути інформаційно підготовленою [Арутюнова, 1998: 8]. Іншими словами, предикатна реалізація випереджує суб'єктну, за рахунок чого суб'єкт не з'являється, як то кажуть, на пустому місці, а як таксономічно описаний.

Зазначена точка зору перегукується із твердженням А.Вежбицької [Вежбицька, 1982: 259] про те, що деякі ознаки можуть бути придатні для формування дескрипцій хіба що як цитації. У нашому випадку такими цитаційними дескрипціями, якщо користуватися термінологією А.Вежбицької, можна вважати атрибутивні сполучення АП, що позначають якості людини, з огляду на відсутність у них ідентифікуючої здатності.

Так, текстологічно випереджуюче: "Der Tscheche, ein überängstlicher Mann, sagte verzweifelt..." [Frank, 1972: 266] робить можливим використання АП "furchtsam" (синонімічно "überängstlich") у складі суб'єктної групи в реченні: "Der furchtsame Tscheche war eine schwere psychische Belastung." [Frank, 1972: 272].

АП, що позначають зовнішні ознаки людини, також можуть включатися до цитаційної дескрипції. Однак для них це лише одна з можливостей, тоді як для АП, що позначають якості людини, це практично єдина можливість суб'єктної реалізації, якщо не брати до уваги сполучень на базі власних імен. Формально цитаційний характер суб'єктної групи такого роду виражається в її оформленні означеним – "ідентифікуючим" – артиклем [brinkmann, 1972: 370].

Слід зауважити, що близькими за семантикою до атрибутивних сполучень в німецькій мові є складні іменники, утворені шляхом словоскладання, переважно композити з прикметником – першим компонентом [Fleischer, 1995: 103, 104], тоді як в українській мові їх семантичними еквівалентами стають відал'єктивні іменники. Пор.:

"Seine dicke Frau wälzte sich durch die Tür." [Strittmatter, 1974: 35]	"Його <u>опасиста</u> дружина протиснулася в двері". [Штріттматтер, 1976: 35]
"Das Dickweib zog die Bluse aus." [Strittmatter, 1974: , 18]	" <u>Товстуля</u> роздяглася". [Штріттматтер, 1976: 18]

Однак, як засвідчують приклади, ономаціологічна відповідність такого роду не є обов'язковою. Так, суб'єкти "ein Rotback" чи "ein Wirtschopf" [Strittmatter, 1974: 36] виражені в німецькій мові посесивними композитами, мають своїми семантичними еквівалентами в українській мові суб'єктні групи, виражені атрибутивними словосполученнями, "один червонощокий карпуз" та "інший чубатий малюк" [Штріттматтер, 1976: 32], а такому авторському оказіоналізму, як "der Motorradmensch Helmut" [Strittmatter, 1974: 272] відповідає в українській мові словосполучення "мотоциклетний телень Гельмут" [Штріттматтер, 1976: 255].

Грапляється й інший варіант ономаціологічної невідповідності: словосполучення в німецькій мові – одне слово (похідний іменник) в українській мові. Пор.: "ein häßlicher Mensch" – "якась почвара" чи "ein total grauer junger Mann" [ebd., 158] – "якийсь сіряк" [Штріттматтер, 1976: 147].

Звичайно, іменник (складний чи похідний, однокореневий з прикметником), як відповідник атрибутивного словосполучення, має ту специфіку, що характеристики, які ним передаються, розглядаються як постійні або важливі, такі, що привертають до себе увагу [Вежбицька, 1999: 96]. Така характеристика має бути категоризуючою, а не належати до ряду рівноцінних, як при ад'єктивній дескрипції.

З іншого боку, атрибутивні словосполучення з огляду на семантику їх складників виявляються іноді обтяженими, окрім суто атрибутивних відношень, додатковими значеннями аж до предикативних. Так, на думку А.Вежбицької [Вежбицька, 1982: 287], у структурі атрибутивних сполучень з ім'ям власним прикметники реалізують не означальну, а предикативну функцію.

На комунікативному рівні ймовірність зближення двох функціональних реалізацій прикметників зростає з огляду на особливості ад'єктивної характеристики. Адже характеристики, які здійснюються прикметниками, перебувають на однаковому рівні значимості. Синтагматично це виражається в тому, що прикметник як засіб характеристики легко зчіплюється з іншими прикметниками в такій же функції, а також з дієслівними предикатами, на фоні яких вони осмислюються здебільшого атрибутивно. Так, у процесі зіставлення на міжмовному рівні семантичних еквівалентів ад'єктивних предикатів у німецькій мові в українській виявляються ад'єктивні атрибути чи навпаки. Пор.:

„Das Hausmädchen brachte den Gesellen das Abendbrot. Es war rotwangig, lustig, hatte versleckte Liebaugen und versuchte dies und das, um mit den Burschen ins Plaudern zu kommen.” [Strittmatter, 1974: 189]

“Служниця принесла обом підмайстрам вечерю. Червонощока весела дівчина пускала бісики і не пропускала нагоди побалакати з хлопцями”. [Штріттматтер, 1976: 176]

“Das Mädchen war modern, dünn in der Taille, braun, lockig und wurde von seiner dicken Mutter verdeckt”. [Strittmatter, 1974: 266]

“Сучасного вигляду, тонка в талії, смаглява, з кучерявим волоссям, дівчина зовсім сховалася за материною спиною”. [Штріттматтер, 1976: 250]

“Stanislaus kam zu einem anderen Meister, der war fahrig und haarig, ein bemehlter kleiner Affe”. [Strittmatter, 1974: 229]

“Станіслаус потрапив до іншого пекаря, рухливого і волосатого, схожого на обсипану борошном мавпочку”. [Штріттматтер, 1976: 213]

Як бачимо, дві основні функціональні реалізації прикметників, атрибутивна та предикативна, не розділені прірвою. Будучи чітко диференційованими, вони разом з тим прагнуть до взаємного зближення. Ад'єктивні слова, як і інші мовні одиниці, засвідчують у мовній реальності функціональну рухливість, яка суттєво збагачує комунікативні та виражальні засоби мови.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються атрибутивні реалізації німецьких антропонімічних прикметників у словосполученнях моделі AdjN із семантикою “ознака + носій ознаки”. Мінімальні синтагми такого роду оцінюються щодо можливостей їх реалізації в реченні в суб'єктній чи предикатній позиціях. Складні іменники в німецькій та відад'єктивні похідні іменники в українській мові розглядаються як семантично еквівалентні атрибутивним словосполученням. Зближення атрибутивної та предикатної функцій німецьких антропонімічних прикметників засвідчується семантичною еквівалентністю цих реалізацій при зіставленні з українською мовою.

The article deals with attributive realizations of German anthroponymic adjectives in the AdjN word-groups. Minimal syntagms of this kind and their capability of syntactic realization in subject and predicate positions in the sentences are analyzed. Compound nouns in German and simple nouns with adjectival stems in Ukrainian as semantic equivalents of attributive word-groups are considered. The tendency of drawing together of attributive and predicative realizations of German anthroponymic adjectives through the comparison with Ukrainian is proved.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
2. Вежбицка А. Дескрипция или цитация //Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XIII. – М.: Радуга, 1982. – С. 237-263.
3. Вежбицка А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
4. Кирилюк М.А. Темпоральне значення антропонімічних прикметників (на матеріалі німецької мови). – Дис. канд. філол. наук. – Київ, 1996. – 149 с.

5. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 203 с.
6. Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка. – Минск: Высшая школа, 1986. – 96 с.
7. Brinkmann H. Die deutsche Sprache.- Düsseldorf, 1962. – 654 S.
8. Fleischer W., Barz J. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache.- Tübingen: Niemeyer, 1995 – 378 S.
9. Frank L. Links wo das Herz ist.- Aufbau-Verlag: Berlin und Weimar, 1972. – 343 S.
10. Strittmatter E. Der Wundertater.- Aufbau-Verlag: Berlin und Weimar, 1974. – 501 S.
11. Штріттматтер Е. Чудодій.: Пер. з нім. О.Словенко, Ю.Михайлока. – К.: Дніпро, 1976. – 482 S.

Людмила Коваль (Вінниця)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАТИВНО НЕДОСТАТНІХ ІМЕННИКІВ

У сучасному українському мовознавстві проблема інформативної достатності/недостатності повнозначного слова опрацьована не досить повно. Теоретичні засади семантичної "наповненості" слова викладено в працях І.Р. Вихованця, А.П. Грищенко, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, Н.В. Гуйванюк, О.І. Леути, М.І. Степаненка. Проте чимале коло докорінних проблем усе ще залишається нерозв'язаними. Зокрема це стосується потрактування функціонально-семантичної природи інформативно недостатніх слів української мови. Часткове розв'язання цієї проблеми реалізує наша стаття, завданням якої є: 1) аналіз семантичної структури інформативно недостатніх іменників; 2) виділення й характеристика основних лексико-семантичних груп інформативно недостатніх іменників.

Мовна специфіка інформативно недостатніх іменників, як і класу інформативно недостатніх слів узагалі, полягає в спустошеності, збідненості їхньої семантики, яка виявляється в абсолютній неспроможності власним фонемним складом виразити певний зміст [Іваницька, 1986: 16]. Компенсація його реалізується через регулярну сполучуваність таких словоформ із залежними, разом з якими інформативно недостатні іменники формують синтаксичне сполучення слів, транспоноване у формально-граматичну структуру речення як компонент аналітичної будови. Утворене сполучення слів характеризується асиметричністю значеннєвих центрів: поширююче слово виступає носієм основного лексичного значення всього сполучення, а інформативно недостатне – виражає його граматичне значення. Однак, як повнозначним інформативно недостатнім словам властиве лексичне значення "модифікатора при словах із певним значенням" [Золотова, 1973: 48]. Іншими словами, лексичне значення інформативно недостатніх слів узагалі та інформативно недостатніх іменників зокрема виявляється в модифікації семантики всього сполучення, вираженої поширюючим словом.

Семантизація лексичних значень інформативно недостатніх іменників дозволила об'єднати їх в єдине лексико-семантичне поле **квантитативності** на основі гіперсеми "вираження кількісної ознаки". "Узагальнена універсальна поняттєва категорія квантитативності характеризує предмети та явища зовнішнього світу з погляду об'єму, числа, величини, маси, міри, ступеня розвитку тощо" [Новий тлумачний словник української мови у 4-х т., 1999: 250]. Подальше уточнення узагальненої іменникової гіперсеми відбувається за рахунок гіпосем "власне кількість", "сукупність", "частина від цілого", "міра", а отже, й лексико-семантичне поле квантитативності розпадається на чотири семантично тісніші об'єднання – лексико-семантичні групи (ЛСГ): 1) ЛСГ інформативно недостатніх іменників на означення власне кількості, 2) ЛСГ інформативно недостатніх іменників із семантичним компонентом "сукупність", 3) ЛСГ інформативно недостатніх іменників із семою "частина від цілого", 4) ЛСГ інформативно недостатніх іменників із значенням міри.

1. ЛСГ інформативно недостатніх іменників на означення власне кількості

Групування означених лексем здійснюється за кількома диференційними ознаками, представленими відповідними диференційними семами:

а) диференційна сема "**точна кількість**" вказує на об'єктивне число, кількість, які ґрунтуються на математичних розрахунках: *більйон* (молекул), *двадцяток* (двадцятка) (яець), *двійка* (учнів), *дев'ятка* (переможців), *десяток* (десятка) (айстр), *дюжина* (стілців), *квадрильйон* (капель), *квінтильйон* (зірок), *копа* (лиха), *мільйон* (янголів), *мільярд* (щастя), *пара* (картонлін), *півкоти* (перевесел), *півпуда* (нот), *півсотні* (років), *секстильйон* (миль), *сотня* (рекрутів), *тисяча* (козаків), *шістка* (верст) (наприклад, *дев'ятка* – "кількість із 9 одиниць", *квадрильйон* – "число, яке зображують одиницею з 15 нулями, а в деяких країнах (Англія, Німеччина) – із 24 нулями"; *секстильйон* – "число, яке зображують одиницею із 21 нулем, у деяких країнах – із 36 нулями"). Особливістю іменників цієї групи є вираження семантики неозначеної кількості внаслідок сполучення їх з прийменником з: з *десяток* (*купальників*), з *пару* (*кроковок*), з *пуд* (*докорів*).

б) другу підгрупу формують інформативно недостатні іменники із семантичним компонентом "**неточна кількість**". Диференційною в структурі цих лексем виступає ознака "ступінь вияву кількісного параметра", репрезентована потенційними семами "велика кількість", "мала кількість", "певна кількість".

Сема "**велика кількість**" інтегрує іменники, які вказують на високий ступінь вияву кількісного параметра. Окремі іменники означеної мікрогрупи модифікують кількість у прямому й переносному значеннях: *безліч* (*рук*, *мрій*), *безлік* (*картонлі*, *пишноти*), *заваль* (*книжок*, *спогадів*), *максимум* (*учасників*, *зусиль*), *мірада* (*жуків*, *блискіток*), *надмір* (*опадів*, *інтелекту*), *незмірнень* (*болота*, *бажань*), *сонм* (*письменників*, *уяви*), *численність* (*котів*, *вір*).

Другу мікрогрупу в межах підгрупи інформативно недостатніх іменників із значенням великої кількості складають іменники, здатні реалізувати кількісну ознаку винятково внаслідок метафоризації: *арсенал* (*приладдя*), *батарея* (*пляшок*), *безодня* (*неуцтва*), *бір* (*горя*), *блокада* (*туманів*), *брила* (*грому*), *бурт* (*картонлі*), *бурун* (*людей*), *буря* (*аплодисментів*), *буча* (*пристрастей*), *вагон* (*почуттів*), *вал* (*фантазії*), *валун* (*мотивації*), *вир* (*куряви*), *вихор* (*нитань*), *віз* (*надій*), *військо* (*ательсинів*), *водоспад* (*волосся*), *вулик* (*думок*), *вулкан* (*слів*), *гай* (*бажань*), *гама* (*почуттів*), *гарба* (*хропіння*), *гать* (*омани*), *глиба* (*айсбергу*), *погибель* (*гибель*, *гибіль*) (*риби*), *гони* (*меж*), *гора* (*паляниця*), *град* (*свинцю*), *грива* (*днів*), *громада* (*вороння*), *груда* (*воску*), *джунглі* (*трави*), *дощ* (*осколків*), *ешелони* (*мрій*), *завал* (*зошитів*), *завірюха* (*кіс*), *завія* (*полум'я*), *залива* (*спогадів*), *заметіль* (*омахів*), *злива* (*втіх*), *єверести* (*обаполів*), *калейдоскоп* (*вражень*), *калюжа* (*крові*), *карусель* (*надій*), *каскад* (*піску*), *килим* (*конюшини*), *клунок* (*думок*), *колодязь* (*почуттів*), *ком* (*гіркоти*), *копця* (*дітей*), *кортеж* (*дум*), *криниця* (*сліз*), *круча* (*віри*), *куделя* (*мрій*), *купа* (*люду*), *куць* (*коралів*), *лабіринт* (*бід*), *лавина* (*дерзань*), *лан* (*боліт*), *лантух* (*мрій*), *легіон* (*настанов*), *ліс* (*слів*), *луг* (*волосся*), *маса* (*томів*), *масив* (*пишениці*), *мішок* (*тиші*), *мозаїка* (*крижин*), *макітра* (*розуму*), *море* (*соняшників*), *мур* (*багнетів*), *навала* (*тортів*), *нагромадження* (*криги*), *наплив* (*амбіцій*), *насп* (*прикрас*), *нива* (*радощів*), *оберемок* (*гвоздик*), *ожеред* (*хмар*), *озеро* (*краси*), *океан* (*трав*), *пагорб* (*хіті*), *пелена* (*метелиці*), *пласт* (*днів*), *плесо* (*мрій*), *повінь* (*музики*), *поле* (*магми*), *полк* (*журби*), *полотно* (*диму*), *потік* (*красномовства*), *прибій* (*пристрастей*), *приплив* (*почуттів*), *прірва* (*років*), *провалля* (*зневіри*), *пустеля* (*снігів*), *рать* (*пустунів*), *ріки* (*часу*); *рота* (*обелісків*), *ручаї* (*волосся*), *сад* (*досад*), *сила* (*грошей*), *світлиця* (*див*), *скеля* (*суму*), *смерч* (*вогню*), *сніп* (*прожекторів*), *скеля* (*суму*), *скирта* (*скарж*), *склад* (*сподівань*), *соти* (*страждання*), *стіна* (*гір*), *стіс* (*стос*) (*цигарок*), *стовп* (*пили*), *торба* (*хвороб*), *тюк* (*вражень*), *тьма* (*рабів*), *удар* (*печалі*), *ураган* (*слів*), *фонтан* (*піску*), *хаос* (*ліній*), *хаці* (*ізотопів*), *хвиля* (*наступу*), *хмара* (*листя*), *хор* (*волян*), *хура* (*сподівань*), *хуртовина* (*світів*), *цистерна* (*горілки*), *частокіл* (*гір*), *чаша* (*горя*), *човен* (*мелодій*), *шапка* (*снігів*), *ширма* (*літ*), *шквал* (*вогню*), *шлейф* (*куряви*), *штабель* (*лісу*).

Крім того, семантичний компонент "велика кількість" також містять деякі іменники, що виявляють інформативну недостатність лише в певній іменниково-прийменниковій

конструкції: *без ліку (кавалерів), без меж (сили), без міри (одягу), до біса (роботи), до чорта (полюбовниць), мов дрантя (женихів), по зав'язку (вихідних)*.

Семантична структура окремих іменникових лексем ускладнена нашаруванням додаткових сем різного характеру. Увираження семантики, адаптація її до мовленнєвої ситуації здійснюється за рахунок додаткових денотативних сем (ДДС): ДДС "рух" (*буря, вир, вихор, водоспад, вулкан, град, дощ, завірюха, завія, залива, заметіль, калейдоскоп, карусель, злива, каскад, кортеж, круча, лавина, повінь, потік, смерч, ураган, фонтан, шквал*); ДДС "простір" (*безодня, бір, гай, джунглі, килим, лабіринт, ліс, луг, море, нива, озеро, океан, плесо, поле, прірва, провалля, пустеля, сад, стіна*); ДДС "вміст" (*арсенал, вагон, віз, вулик, гарба, ешелон, лантух, мішок, макітра, склад, світлиця, пака, тюк, хура, чаша*). Семантика деяких іменникових лексем цієї підгрупи містить конотативний компонент "збільшеність", об'єктивований на рівні власне семантичного аспекту в переносних значеннях слів (*маса, погібель, сила, тьма*), а на рівні прагматики – специфічними збільшено-згрубілими суфіксами *-иц-, -иськ-, -ак- -як-, -угур-, -инн-*: *грудомаха (сиру), жмутяка (наперів), клубовиська (хмар), кучугура (дружок), купиння (дерев), полчище (спогадів)*). В окремих випадках аугментативи творяться способом редуплікації (*гори-гір (металу), мільйон мільйонів (рук), сила-силенна (вражень), тисяча тисяч (робітників), тьма-тьменна (глядачів), хмара-хмарою (комах)*)

Антонімічними до іменників щойноописаної мікрогрупи є іменникові лексеми з диференційною семою "мала кількість". Вказівка на низький ступінь вияву кількісного параметра здійснюється кількома способами:

а) інформативно недостатніми іменниками, спроможними реалізувати семантичний компонент "мала кількість" прямо й переносно: *горстка (гірстка) (вчених), дециця (муки, волі), дріб'язок (гостинців, помилок), дрібка (дрібок) (солі, жалю), мізерія (борошина, гусарів), мінімум (освітлення, уваги), щіпка (перцю, честі)*;

б) інформативно недостатніми іменниками з метафоричним значенням: *атом (буття), бризки (смутку), бростки (теплоти), брость (жалоців), брунька (розуму), висівки (болі), волокно (хмарин), горошина (співпереживання), градина (сліз), гранула (любові), дефіцит (води), дробина (щастя), зерно (добра), жарина (надії), жменя (людей), іскра (кохання), йота (образи), клітинка (болі), ковток (волі), крапля (божевілля), краплина (щастя), крихта (надії), кулак (сіна), ложка (страви), мензурка (слив'янки), молекула (знань), пилина (шляхетності), піщина (часу), пломінець (ласки), порошина (спогадів), пригорця (пригірці, пригоршня, прогоршня (зір), промінь (надії), пучка (цукру), стебло (самоти), тінь (перемоги), цятка (мулу), черпак (страви), цілина (сумніву)*;

в) іменниками, інформативна недостатність яких обумовлена структурно: з *горошину (талану), з мачину (зусиль), з наперсток (води), на градину (жалю), на ніхоть (сліз), на денці (муки)*;

г) інформативно недостатніми іменниками-демінутивами: *биндочка (мети), віхтик (волосся), валок загорожі, гірка (ниток), жмутик (волосся), калюжка (життя), клубочок (мрії), кільце (диму), купка (буряків), кущик (волосся), озерецько (надії), острівок (свободи), потічок (патоки), пучечок (калини), стіжок (сіна), стовпчик (диму), стовпець (куряви), хмарка (пили), хмаринка (каламуті), шматочок (тирога)*.

Семантика окремих слів цієї підгрупи ускладнена конотативною семою "зменшеність", об'єктивованою суфіксами *-ик-, -очк-/-ечк-, -ц-, -к-, -чик-*: *атомики (життя), вогник (надії), волоконце (мрії), дробинка (жалю), жменька (солдат), іскорка (сміху), катинка (брехні), крапелька (тепла), краплинка (брехні), крихітка (іронії), крихточка (щирості), крихотка (сонця), крихтинка (хліба), промінчик (надії), рісочка (уваги)*.

Особливістю іменників цієї групи є здатність утворювати конструкції із значенням абсолютної відсутності субстанції за допомогою часток *ні (ані), і (й)*: *(ані нотки (злості), і крихти (хліба), й крапельки (брутальства), ні грама (спокою), ні грядочки (поля), ні крапли (почуття), ні крихти (втіхи) (ні крихточки (любові), ні на йоту (розуміння))*.

Окрему мікрогрупу формують інформативно недостатні іменники з потенційно семою "певна кількість". Її складниками виступають:

а) інформативно недостатні іменники, що виражають кількість прямо й переносно: *вальок (глини), віхоть (соломи), ворох (паперів), в'язка (соломи), грудка (масла), до (вражень), жмут (хвилин), жмуток (м'яти), зв'язка (хмизу), кількість (дверей), кім'я (спорниці), кругляк (сиру), кружало (сажі), крутень (трави), куль (соломи), оберемок (паперів), пайок (цигарок), порція (сала), потьок (поту), пук (стріл), пучок (гадюк), скруток (соломи), сніпок (околоту), струмінь (холоду), струя (оплесків), цівка (болю), число (поетів)*

б) інформативно недостатні іменники, що зазнали метафоризації та набули здатності виражати кількісні відношення: *асортимент (метафор), багаж (слів), вибух (гніву), вінс (цибулі), вузол (гостинців), залп (нахоців), запас (прокльонів), запона (сліз), каменина (цукру), келих (доців), клуб (пари), клубок (гіркоти), мерзляк (полови), міра (недолі), моток (підозр), напад (злості), низка (кислиць), пакет (ліків), пакунок (літератури), пасмо (дим), пачк (грошей), плитка (шоколаду), пляма (світла), порив (самотини), рулон (гасел), смужка (літ), стьожка (світла), чарка (любоців), шар (попелу).*

2. ЛСГ інформативно недостатніх іменників із семантичним компонентом "сукупність".

Іменникові лексеми, об'єднані за ознакою "сукупність", виражають "скупчення різних предметів, речей чи речовин, позначаючи об'єднання людей, сукупність норм, законів тощо виступають лише показниками сукупності неназваних об'єктів, тому пов'язуються з такими словами, які називають предмети, речовини, живі істоти й подібне" [Титаренко, 1973: 7]. Семантика сукупності реалізується:

а) інформативно недостатніми іменниками, здатними модифікувати сукупність : прямому та переносному значеннях: *ватага (витязів), велелюддя (снігів), вервечка (подруг), виводок (студентів), герелниця (студентів), група (пальм), гряда (гір), гурт (селян), зага (панночок), зборище (грабіжників), згряя (весен), кагал (кагала) (дівчат), караван (надій), когорта (знамен), кодро (спекулянтів), косяк (свят), орава (гімназистів), орда (ячменів), отара (хмар), рій (бажань), скупчення (бур'яну), стадо (птахів), стовповисько (осокорів), сукупність (нот), табун (вихорів), тічка (собак), череда (сновидінь), юрба (гурма, юрма, купецтва);*

б) інформативно недостатні іменники в переносному значенні: *ансамбль (квітів), армада (військ), армія (велетнів), артиль (вантажників), базар (люду), банда (голодранців), батальйон (зрадників), бригада (русалок), букет (оцінок), валка (атомакарів), верства (полнів), військо (будяків), відгулок (синиць), вінок (споминів), галерея (образів), гама (почуттів), гарнізон (невдах), гвардія (домогосподарок), гніздо (аметистів), громада (риб), громаддя (хмар), гроно (талантів), гряда (новобранців), делегація (учителів), дружина (собак), ескадра (красунь), загін (козацтва), збіговисько (холопів), звалище (ілюзій), клан (мрійників), ключ (підвід), коло (читачів), колона (жінок), колонка (цифр), комплекс (хвороб), куц (галузей), кубло (олігархів), лави (шестикласників), ланцюг (слів), мережа (крамниць), набір (гайок), наряд (патрулів), натовп (паломників), низка (паничів), нитка (спогадів), партія (тракторів), палітра (ідей), плем'я (студентів), разок (спогадів), ряд (споминок), серія (сюрпризів), система (оцінок), сім'я (дубів), сітка (літ), скотище (мурах), собор (людей), спектр (миттєвостей), стрій (ілюзій), сузір'я (поетів), хаці (думок), чагарі (спогадів), черга (видінь), шеренга (лімузинів).*

Семантична структура окремих інформативно недостатніх іменників цієї ЛСГ ускладнена нашаруванням додаткових сем. ДДС представлені такими: ДДС "лінійність": *валка, колона, колонка, лава, низка, разок, ряд, шеренга, черга*; ДДС "розгалуженість": *мережа, сітка, скотище, спектр, чагарі, хаці*; ДДС "класифікація": *верства, група, клан, ряд, сім'я*. Конотативний компонент семантики інформативно недостатніх іменників цієї групи містить КС "збільшеність" (*юрмище (люду), гуртовисько (хмар), стовповисько (оленів)*) і "зменшеність" (*букетик (макових голівок), громадка (слухачів), групка (робітників), гурток*

(панів), зграйка (дельфінів), купки (білих), купочок (учнів), ланцюжок (хихикання), табунець (хлопчаків), черідка (свят).

3. ЛСГ інформативно недостатніх іменників із семою "частина від цілого"

Семантичний компонент "частина від цілого" виступає об'єднувачим параметром для групи іменникових лексем, які означають "невідчужену приналежність і вимагають появи слів, що називають цілий предмет, якому належить указана частина [Холодович, 1960: 41]". Ряд іменникових лексем цієї ЛСГ виражають значення частини від цілого в прямому й переносному значеннях: більшість (мам), бинда (років), вигризок (душі), відламок (зламок) (сонця), відтинок (часу), восьмушка (аркуша), голова ("передня частина") (загону), грінка (калача), дебют ("початок") торгівлі, доважок (муки), домішка (цементу), дрізок (дрізки, друзки) (соснини), зайвіна (води), закамарок (підсвідомості), закателок (міста), закуток (саду), залишок (лишок) (свідомості), зостанок (знань), зостаток (дня), елемент (стилю), компонент (світогляду), кавалок (сухаря), квота (дня), кінець (стрічки), клопот (неба), кришенник (сала), кусень (щастя), кусок (поля), меншість (території), надлишок (зерна), надмір (грошей), обривок (сорочки), обрізок (коси), окрасць (сонця), осколок (дня), останки (пшениці), половина (зими), початок (ріки), продовження (бесіди), решта (ночі), рештки (храму), ріжок (столу), різники (хліба), середина (кімнати), скалка (щастя), скиба (хліба), скибка (паски), скоринка (хліба), третина (двору), уламок (шаланди), уривок (документа), фрагмент (поєми), цілушка (хліба), цурпалок (кукурудзи), частина (окупантів), частка (життя), чверть (століття), четвертина (берести), шкоринка (хліба), шмат (поля), шматок (пустелі).

Деякі інформативно недостатні іменники актуалізують сему "частина від цілого" внаслідок метафоризації: авангард (лижників), ази (науки), актив (олімпійців), берег (сонця), верх (самоти), верхівка (щастя), верхів'я (розуміння), верховина (захоплення), вершина (ентузіазму), галузка (печалі), гребінь ("вершина") (знання), глиб (самопізнання), гора (блаженства), грінка ("шматочок") (булки), данина ("доля") (істини), деталь (гриму), ділянка (роботи), дзьоб (літака), дно (суспільства), доля (секунди), дріб'язки (іграшки), задок (воза), зародок (почуття), зливки ("рештки") (самокритики), екватор (навчання), еліта (вчених), квадрат (неба), клин (городу), клітина (буття), коридор (думки), корінь (зла), крапля (народу), кружало (ковбаси), кус (сала), куток (душі), латка (землі), лице (сукні), луска (кори), недоїдок (каші), низ (села), нить (самолюбства), ніс (літака), носок (чобота), сектор (неба), околиця (станції), окрасць (думки), останки (мрії), острів (волосся), най (доли), пайка (ячменю), паклі (берези), паросток (смутку), півмісяць (помідора), поле (зошита), ріг (будинку), розвалини (конюшні), руїни ("залишок") (села), сегмент (теорії), серцевина (творіння), складник (концепції), скорина (щастя), смуга (життя), спід (свідомості), сторінка (життя), фінал (реферату), стьожка (тіла), струна (душі), тайник (душі), тріска (печалі), фундамент (світогляду), хвіст (ракети), центр (всесвіту), шпаринки (душі).

Конкретизація значення інформативно недостатніх іменників на означення частини від цілого відбувається за рахунок додаткових сем: ДДС "фазисність": дзьоб, зачин, кінець, ніс, носок, початок, продовження, середина, хвіст; ДДС "форма": квадрат, кружало, напівмісяць; ДДС "висотність": верх, верхівка, верхів'я, вершина, дно, низ, основа, підощва, п'яти; ДДС "кількість": більшість, зайвіна, залишок, лишок, лихва, меншість, надлишок, надмір; ДДС "місце": ділянка, куток, латка, лице, острів, околиця, центр; ДДС "складник": деталь, елемент, компонент, сектор, складник; КС "зменшеність": вершечок (яблуні), кінчик (мотузки), клаттик (паперу), краєчок (скелі), краєць (сторінки), крайок (килима), кусник (проміння), кутик (рота), нотка (сміху), половинка (дверцят), ріжечок (хмари), частинка (світу), часточка (душі), шкуруночка (хліба), шматочок (скелі), шматинка (сала).

4. ЛСГ інформативно недостатніх іменників із значенням міри

За семантичним компонентом "міра" ідентифікують інформативно недостатні іменники, що виражають метрологічні параметри: вагу, площу, об'єм і под. Такі лексеми

вказують на необхідність при визначенні величини чого-небудь міряти, порівнювати одиницею міри, застосовувати спеціальні прилади або мірку. Гіпосема "міра конкретизується потенційними семами "ємність", "вимір", "вага".

Інформативно недостатні іменники із значенням міри, що виступають одиницями ємності, формують окрему підгрупу. Диференційною в структурі цих лексем виступає ознака точності виміру, яка лежить в основі розподілу слів означеної підгрупи на дві мікрогрупи:

1) іменникові лексеми з прямим значенням, які вказують на точний вимір, що ґрунтується на математичних розрахунках: *гарець (каші), грам (солі), декаграм (цукру), декалітр (пива), децилітр (варенухи), кварта (квасу), куб (самогону), літр (самогону), мірка (пшениці), осьмуха (меду), півкварти (самогону), півлітра (узвару), чвертка (горілки), четверик (самогону), шкалик (вина) (літр, наприклад, основна одиниця ємності рідких сипких тіл, що дорівнює 1000 куб. см.);*

2) інформативно недостатні іменники, які набули статусу метрологічних термінів унаслідок метонімізації й виражають неточну міру, яка дорівнює вмісту певної субстанції *амфора (вина), баддя (води), баклага (розсолу), балія (риби), балон (газу), банка (вершків), баняк (картонлі), барило (слив'янки), бідон (сметани), бодня (сала), бокал (коньяку), бочка (слив), бутель (сивухи), вагон (лісу), валіза (одягу), відро (шпигуни), вузлик (муки), гальба (пива), гарнець (висівок), глек (води), глечик (квасу), гладун (колотухи), гладуцик (меду), горня (молока), горщик (узвару), горщик (куті), дзбан (джбан, жбанок) (узвару), діжка (тіста), діжка (яблук), кадівб (пелюсток), казан (казанок) (гречки), каністра (бензину), карафа (пива), каструля (борщу), кварта (води), келих (меду), ківши (натю), кіш (кошик, сир), клумак (квасолі), клунок (харчів), клуня (збіжжя), козуб (козубенька) (суниця), коновка (води), коптейнер (мінералки), корзина (грибів), короб (коробка) (печива), коряк (сивенької), котел (голубців), кошик (кошіль) (пролісків), кошолка (сала), кубок (вина), кулик (медовухи), кульок (абрикос), куманець (питва), кухва (спирту), кухоль (сметани), лантух (яблук), ложка (супу), лоток (пиріжків), макітра (вареників), миска (борщу), мірка (пшениці), міх (мішок) (вовни), ночви (прання), опалка (буряків), піала (бульйону), півмішка (сухарів), півстакана (рому), пляшка (твіші), полулісок (плову), ринка (картонлі), сітка (помідор), склянка (самогону), сковорода (шкварків), слоїк (смазью), стакан (олії), сулія (самогону), таз (води), тарілка (таріль) (карасів), таця (тістечок), торба (печива), хура (кабаків), чавун (борщу), чан (спирту), чарка (горілки), чаша (соусу), чашка (кави), шаплик (коротців), шкалик (горілки).*

Специфіка семантичної структури інформативно недостатніх іменників цієї мікрогрупи полягає в додатковому ускладненні її КС "зменшеність", яку часто супроводжує відтінок пестливості: *барильце (самогону), карафка (води), келишок (горілки), кухлик (води), лантушок (борошина), мензурочка (наливки), мисочка (узвару), мішечок (збіжжя), півмішечка (зерна), пляшечка (слив'янки), тарілчина (лобію), торбинка (насіння), чарочка (водички).*

Інформативно недостатні іменники з потенційною семою "вимір" формують другу підгрупу в межах іменників на позначення міри: *аршин (мануфактури), верста (верства) (подорожі), восьмина (дороги), вузол (відстані), гектар (лісу), декаметр (матерії), десятина (чорнозему), дециметр (піщаника), дюйм (вотчини) кілометр (території), кубометр (грунту), лікоть (межі), метр (дороги), міліметр (зошита), морг (батьківщини), піваршина (марлі), півдесятини (землі) п'ядь (землі), сантиметр (траєкторії), сотка (городу), стопа (грядки), унуг (мотузки), фут (моря).*

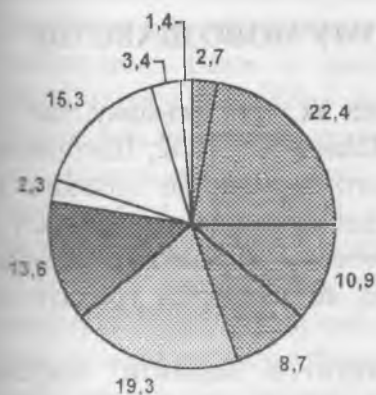
Специфічною ознакою цих іменників є вираження точної міри, наприклад, *лікоть* – "старовинна міра довжини, приблизно в півметра чи *дюйм* – до запровадження метричної системи – міра довжини, що дорівнює 2,54 см."

На важкість предмета, що звичайно визначається зважуванням, указує семантичний компонент "вага", реалізований інформативно недостатніми іменниками: *грам (солі), декаграм (наприки), доля (морфію) кілограм (сосисок), півтуда (пшениці), півтони (меду), пуд (муки), тонна (мулу), центнер (цукру), фунт (тютюну);* наприклад, *кілограм* – "одиниця

ваги в метричній системі мір, що дорівнює 1000 грамів; *доля* – у старій системі мір – одинця ваги, що дорівнює 44,435 мг.”

Процентне співвідношення кількості інформативно недостатніх іменників різних семантичних груп унаочнює колова діаграма:

- 22,7 % – інформативно недостатні іменники із значенням “точна кількість”,
- 22,4 % – інформативно недостатні іменники із значенням “велика кількість”,
- 10,9 % – інформативно недостатні іменники із значенням “мала кількість”,
- 8,7 % – інформативно недостатні іменники із значенням “певна кількість”,
- 13,6 % – інформативно недостатні іменники із значенням “сукупність”,
- 19,3 % – інформативно недостатні іменники із значенням “частина від цілого”,
- 2,3 % – інформативно недостатні іменники із значенням “точна ємність”,
- 15,3 % – інформативно недостатні іменники із значенням “неточна ємність”,
- 3,4 % – інформативно недостатні іменники із значенням “вимір”,
- 1,4 % – інформативно недостатні іменники із значенням “вага”.

Отже, підсумовуючи вищеописане, семантичну структуру лексичних значень інформативно недостатніх іменників можна представити у вигляді таблиці:

Квантитативність								
Власне кількість			Частина від цілого	Сукупність	Міра			
Точна	Неточна				Ємність		Вимір	Вага
	Велика	Мала			Точна	Неточна		

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано семантичну структуру лексичних значень інформативно недостатніх іменників, що регулярно сполучаються з поширюючими словами і разом з ними формують аналітичний компонент формально-граматичної структури речення.

In the article we have analysed the semantic structure of the lexical meanings of information insufficient nouns that regularly combine with determinatives and at the same time form the analytical component of formal grammar sentence structure.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотова Г.О. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
2. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
3. Іваницька Н.Л. Теоретичний синтаксис української мови. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2002. – 193 с.

4. Іваницька Н.Б. Лексико-семантична група абсолютивних дієслів процесуальної властивості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Філологія. – 1999. – №1. – С. 65-68.
5. Ксенофонтова Л.В. Объём и границы подлежащего как структурно-семантического компонента предложения: Автореф. канд. дис. – М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1984. – 16 с.
6. Лашкевич А.И. Генитивные конструкции со значением метафорического колличества в современном русском языке: Автореф канд. дис. – Минск: БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – 21 с.
7. Новий тлумачний словник української мови в 4-х т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконт, 1999. – Т.2. – 912 с.
8. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 198. – 240 с.
9. Словник української мови в 11-ти т. – К.: АН УРСР, 1970-1980.
10. Титаренко А.В. Обязательная лексико-синтаксическая сочетаемость имён существительных в современном русском языке: Автореф. канд. дис. – М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1973. – 20 с.
11. Холодович А.А. Опыт теории подклассов слов // Вопросы языкознания. – 1960. – №1. – С 40-46.

Наталія Ковальчук (Київ)

ПРОБЛЕМА ГРАМАТИЧНИХ ВАРІАНТІВ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Термін "граматичні варіанти" належить до широкоживаних як у російському, так і українському мовознавстві [Горбачевич, 1978; Семиряк, 1972; Шендельс, 1962; Щетинкин, 1970; Ярцева, 1979]. Проте чіткої, однозначної дефініції цього терміна не подають ні словники лінгвістичних термінів, ні наукові праці, присвячені дослідженню варіантності граматичній системі. Так, зокрема, Е. І. Шендельс граматичними варіантами називає функціонально тотожні граматичні одиниці, в яких регулярно не збігається граматична форма [Шендельс, 1962: 12].

Найчастіше граматичними варіантами називають морфологічні варіанти, зокрема варіанти відмінкових форм іменників [Сологуб, 2000: 19], що, на нашу думку, не зовсім правомірно, бо воно, крім нього, охоплює і поняття "синтаксичний варіант".

Останнім часом в українському мовознавстві спостерігаємо намагання чітко розмежувати й термінологічно визначити варіантність у морфології і варіантність у синтаксисі. Варіантності відмінкових закінчень у сучасній українській мові присвячені дисертаційне дослідження В.О.Юносової [Юносова, 1999: 1-17]. Синтаксичну варіантність словосполученні та реченні дослідила О.М.Гомас [Гомас, 2000: 1-17].

Крім того, зроблено спробу розширити обсяг поняття "граматичний варіант" і підвести під нього, крім морфологічного та синтаксичного, словотвірний варіант. Це зумовлено тим, що в межах граматики виділено три підсистеми – синтаксис, морфологію та словотвір [Вихованець, 2001: 3]. Проте й раніше, і тепер словотвірний варіант дослідники здебільшого вважають самостійним і не пов'язують із граматичними варіантами [Семиряк, 1972: 4-14; Вербовська, 2001: 1-14].

Деякі українські дослідники поняття словотвірного варіанта ототожнюють із поняттям морфологічного варіанта. Так, зокрема, Т.Коць вважає, що "морфологічні варіанти виникають за рахунок широкого використання внутрішніх мовних ресурсів (синонімічні афіксів, розмовних, діалектних, архаїчних засобів формального вираження) і залучення іншомовного потенціалу словотворчих і формотворчих афіксів [Коць, 1997: 59]. Дослідниця виділила іменникові та прикметникові варіанти, породжені використанням або синонімічними словотворчих суфіксів, або синонімічними словотворчих префіксів і префіксоїдів, причому основними визнано суфіксальні варіанти [Коць, 1997: 59-62].

Типовим для дериватів є той вияв граматичної варіантності, який зумовлений відмінностями в їхньому словотвірному оформленні, що не породжують змін у їхній семантиці. Традиційно такі різнооформлені, але семантично тотожні одиниці називають словотвірними варіантами. В.Д.Семиряк словотвірні варіанти визначає як видозміни тієї самої лексеми, які при спільності кореня й лінгвістичного значення мають різну словотвірну

будову [Семиряк, 1972: 4 -14]. В енциклопедії "Українська мова" серед можливих варіантів слова виокремлено й словотвірні, що розрізняються видозмінами морфем і взагалі частин слова при словотворенні, але ці видозміни не повинні порушувати принцип тотожності слова [Українська мова, 2000: 60]. Проте тут же застережено, що через порушення принципу тотожності слова не можна зарахувати до словотвірних варіантів спільнокореневі слова, тотожні за значенням, але з різними словотворчими афіксами на зразок *щербет і щербетання, абрикосовий і абрикосний* і под. Такі утворення не є модифікацією форми того самого слова, вони стали результатом паралельних словотвірних актів на базі однієї твірної основи. Відмінності у словотвірному оформленні спільнокореневих дериватів породили здатність тієї самої твірної основи поєднуватися з двома-трьома однотипними або з різними словотворчими формантами – виразниками спільного словотвірного значення, пор.: *розливальник, розливник, розливач; плаксун, плаксії, плакса; претовстий, товстенний, товстезний; претонкий, тонесенький* тощо. Модифікація форми того ж деривата в межах одного словотвірного акту і спільного словотвірного значення можлива тільки за допомогою однотипних словотворчих формантів: або суфіксів, або префіксів, або конфіксів (префіксально-суфіксальних пар) тощо. Ці видозміни деривата є суто словотвірними варіантами. Саме в такому витлумаченні вживається термін "словотвірний варіант". Найширше словотвірна варіантність представлена в системі суфіксальних іменників. Це зумовлено наявністю довгих рядів іменникових словотворчих суфіксів для вираження того чи іншого словотвірного значення, причому частина з них взаємодіє між собою, що виявляється в структурі дериватів, утворених від тієї ж твірної основи. Як словотвірні варіанти в сучасній українській мові функціонують, наприклад, віддієслівні іменники із суфіксами **-ник/-льник** та **-ач** на позначення суб'єкта дії (*розтиральник і розтирач*), іменники із суфіксами **-ун** та **-ій** (*вередун і вередій*), **-ун** та **-ук(-юк)** (*чистун і чистюк*), **-ун**, **-ань** та **-ач** (*горбун, горбань і горбач*), **-ун** і **-ай** (*коротун і коротай*), **-ак** і **-ан** (*куцак і куцан*); **-ай**, **-ань** та **-ач** (*кудлай, кудлань та кудлач; бородай, бородань і бородач*), що називають носіїв певних зовнішніх або внутрішніх ознак, віддієслівні іменники із суфіксом **-н'** /j/ та нульовим суфіксом або віддієслівні іменники із суфіксами **-н'** /j/ та **-іт** із значенням граматичної предметності, пор.: *свистіння і свист, стукання і стукіт, брязкання і брязкіт*.

У варіантних відношеннях перебувають деякі спільнокореневі прикметники із суфіксами **-ов-** або **-ев-** та **-н-**, що виражають словотвірне значення "виготовлений з чого-небудь", пор.: суфікси **-н-** та **-ивн-**, що вказують на стосунок до чого-небудь (*провокаційний і провокативний, транспозиційний і транспозитивний, номінаційний і номінативний*).

Варіантними відношеннями пов'язані відсубстантивні дієслова із суфіксами **-ува-** та **-н-**, що передають словотвірне значення "бути, працювати тим, на кого вказує твірна іменникова основа", пор.: *вівчарювати і вівчарити*.

Меншою мірою словотвірну варіантність виявляють префіксальні утворення. Префіксальні іменникові і прикметникові варіанти зумовлені здебільшого взаємодією литомих українських і запозичених префіксів або префіксоїдів у межах спільного словотвірного значення з тією ж твірною основою. До таких варіантних іменних префіксів (префіксоїдів) належать **перед-** і **прото-** (*передісторія і протоісторія*), **пост-** та **після-** (*пост-Союз, після-Союз; пост-радянський, післярадянський; пост-чорнобильський, післячорнобильський*), **багато-** та **полі-** (*багатопартійний і поліпартійний; багатоетнічний і поліетнічний*). Проте нерідко ці префікси та префіксоїди кваліфікують як синонімічні [Русанівський, 1979: 240-245].

У дієслівному префіксальному словотворі типовими варіантами вважають префікси **збез-**, **зне-** та **обез-**, які разом із суфіксами **-и-** або **-і-** виражають відповідно словотвірні значення – "зробити якимсь, позбавити чогось" (*знежирити, обезжирити*) та "стати якимсь" (*збезсилити, знесилити та обезсилити*). Їх також донедавна вважали синонімічними суфіксами [Чемерис, 1974: 29].

Отже, розширення поняття граматичної системи, що зумовило виокремлення, крім

морфологічної та синтаксичної, словотвірної підсистеми, дає підстави ввести розширене поняття граматичного варіанта, що охоплює морфологічні, синтаксичні та словотвірні різновиди. Словотвірні варіанти – це деривати від спільної твірної основи з різними, але однотипними словотворчими афіксами, що виражають однакове словотвірне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербовська І.Т. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови: Автореф. дис.... канд. філол. наук. – Львів, 2001.
2. Вихованець І.Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія. – 2001. – Вип. 2.
3. Гомас О.М. Варіантність і синонімія в словосполученні й реченні: Автореф. дис.... канд. філол. наук. – К., 2000.
4. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Ленинград: Наука, 1978.
5. Коць Т.А. Функціонування лексичних варіантів у засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років) // Мовознавство. – 1997. – № 6.
6. Русанівський В.М. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
7. Семиряк В.Д. Словотвірні варіанти в сучасній українській мові: Дис.... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1972.
8. Сологуб Н.М. Граматичні варіанти іменників у сучасній українській мові // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія. – 2000. – Вип. 2.
9. Українська мова: енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.
10. Чемерис К.Г. Відіменні дієслова зі складними префіксами // Українська мова та література в школі. – 1974. – № 4.
11. Шендельс Е.И. Взаимодействие между лексическими и грамматическими значениями // Иностранные языки в школе. – 1962. – № 4.
12. Щетинкин В.Е. Синонимия или вариантность? // Синонимия в языке и речи. – Новосибирск, 1970.
13. Юносова В.О. Варіантність відмінкових закінчень у сучасній українській мові: Автореф. дис.... канд. філол. наук. – К., 1999.
14. Ярцева В.Н. Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979.

Ніна Литвиненко (Київ)

ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ТЕРМІНА “МОВНА ОСОБИСТІСТЬ”

Поняття “ мовна особистість” є проекцією у сферу мовознавства відповідного міждисциплінарного терміна, у значенні якого віддзеркалено філософські, соціологічні та психологічні погляди на суспільно значущу сукупність фізичних та духовних властивостей людини, що визначають її сутність. Інтеграційний та багатогранний характер цього терміна демонструє неоднозначність та багатоаспектність його витлумачення в лінгвістиці, що зумовлено такими параметрами суміжних дисциплін, як рівень абстракції (особистість індивідуальна, групова, базова) , якісна сфера (особистість фізична, соціальна, духовна) тощо.

Уже в самому виборі мовної особистості як об'єкта лінгвістичного дослідження закладено потребу комплексного підходу до її аналізу , можливість і необхідність виявлення на базі дискурсу не тільки рівня мовної компетенції, а й філософсько-світоглядних характеристик, соціальних передумов, етнопонаціональних особливостей.

І у філософії, і в соціології, і в психології особистість витлумачують як єдність психологічної структури та соціальної індивідуальності людини [Выготский; Рубинштейн; Холл, Линдсей]. Однак кожна із цих наукових дисциплін обирає предметом свого дослідження різні аспекти цієї єдності: для філософії основними є самосвідомість і система ціннісних орієнтирів, для соціології – множинність виконуваних людиною соціальних ролей, що визначають її соціальний статус, для психології це насамперед інтеграційний початок , що поєднує різні психічні процеси індивідуума , мотиваційна сфера його діяльності,

зумовлена потребами, інтересами, його характер, темперамент, особливості перебігу психічних процесів – усе те, що становить неповторну індивідуальність людини. До речі, слід зазначити, що вже в доповідях ХУІІІ Міжнародного конгресу з наукової психології (1966) звучала думка про те, що предметом цієї науки тривалий час було вивчення людини поза її самовираженням у мові, а мовознавство у свою чергу вивчало мову без урахування особливостей людини-мовця. Окрім того, людська сутність за своєю природою соціальна, і тому її специфічно людські соціально-психологічні функції виникли внаслідок перенесення індивідуумом на самого себе тих форм соціальної поведінки, які є продуктом його ставлення до інших людей та спілкування з ними. Кожне конкретне мовне утворення індивідуума можливе лише на основі глибокого оброблення його свідомістю загальноприйнятих норм і форм комунікації. Йдеться про те, що людська природа за своєю суттю глибоко індивідуальна. Як носій другої сигнальної системи, людина є виразником соціального, психологічного і мовного досвіду. Тому вона потребує спілкування, оскільки у процесі спілкування розвивається.

Діяльність людини як мовної особистості може бути спрямована не лише на інших людей для повідомлення інформації, спонукання до дії тощо, вона не тільки покликана цілеспрямовано змінювати систему мови, але й контролювати її власну поведінку і власний стан. Згідно з Л.С.Виготським, вищі психічні функції являють собою у своїй основі інтеріоризовані соціальні стосунки. Функції спілкування, на його думку, зберігаються і тоді, коли людина залишається наодинці із собою [Виготский, 1991: 201]. Отже, у такому разі суттєвого значення набуває так званий внутрішній діалог особистості (коли людина звертається до внутрішнього "я"), що виражається в різних формах писемного дискурсу: нотатках, щоденникових записах, листах тощо.

Згідно з концепцією особистості в психології, основною її ознакою є наявність свідомості і самосвідомості [Холл, Линдсей, 2000]. З огляду на це можемо говорити, що основною ознакою мовної особистості є наявність мовної свідомості та мовної самосвідомості¹.

Мовна свідомість – це частина суспільної свідомості особистості, у якій виявляються певні риси мовної поведінки, що визначаються не лише комунікативною ситуацією, а й тими змінними параметрами, які у психології є визначальними для поняття "особистість": соціальна належність, стать, вік, психічний тип, світогляд тощо.

Мовна свідомість у філософському осмисленні цього поняття постає як одна з форм суспільної свідомості, що має *"свій, особливий об'єкт відображення – мову, що виконує особливу соціальну функцію – обслуговування потреб мовної діяльності...; як і будь-яка інша форма суспільної свідомості, мовна свідомість має два рівні: теоретично систематизований, який охоплює лінгвістичні теорії, ідеологічні елементи, і теоретично не систематизований, куди належать буденні погляди, елементи соціальної психології"* [Белобородов, 1987: 134].

Отже, розглядаючи *мовну особистість як об'єкт лінгвістичного вивчення*, слід враховувати взаємодію усіх характеристик мови, пов'язаних як з її історичним розвитком, психічною природою та соціальною зумовленістю, так і з системно-структурними основами її будови, що формувалися у процесі виникнення та вживання мови. Причина цього полягає насамперед у тому, що, по-перше, особистість – це і результат функціонування певних соціальних законів, і продукт історичного розвитку етносу; по-друге, мотиваційні нахили особистості, що виникають унаслідок взаємодії біологічних спонукань та соціальних,

¹ Поняття мовної свідомості з'явилося ще в працях І. Бодуена де Куртене («мовні уявлення». «чуття мови народом»)[2], Л.Щерби («лінгвістичний інстинкт», «мовне чуття») [8]. Про «чуття мови» писали М.Шумило [Шумило, 1990]. І.Синиця [Синиця 1974]. Р.Дуб. В. Полішук [Дуб, Полішук, 1969] Т.Панько [Панько, 1992], про «чутливість до слова» – В.Сухомлинський [Сухомлинський, 1987], про «мовну чутливість» – В.Русанівський [Русанівський, 1989].

фізичних умов, належать до психічної сфери; по-третє, особистість створює мову і водночас послуговується її законами, тобто системно-структурними, за своєю природою, утвореннями [Караулов, 1987: 22].

Тому цілком закономірним є те, що сьогодні набула поширення сформована в 70-х роках і досить серйозно розроблена в сучасній англо- і німецькомовній літературі "теорія мовленнєвих актів" (Searle, 1978; Searle, 1983). Досить авторитетною є французька школа психологів і психоаналітиків, яка пов'язує себе з іменем Лакана (Roustang, 1986; Автономова, 1988, 230-235)². І в "теорії мовленнєвих актів", і в лінгвістичних передумовах прихильників Лакана, як і в "теорії тексту", що виникла всередині самої лінгвістики, видно спроби синтезу, різні підходи на шляху створення нової теорії мови, яка поряд із традиційними, структурно-системними, охоплювала б і когнітивні, пізнавальні, комунікативно-діяльнісні сторони буття мови і функціонування разом з її носієм.

Створенню такої теорії сприяє та сфера мовознавчої науки, що, отримавши назву антропоцентричної, або антропологічної, лінгвістики, має на меті дослідження мовної особистості, тобто людини, здатної здійснювати мовленнєві вчинки. Адже якщо мова відображає особливе бачення світу, то і відображення в ній позиції спостерігача ґрунтується на певній нормативності зафіксованих у мові форм (граматичних, лексичних тощо). Цілком очевидно, що цей напрямок у просторі мовознавства не існує ізольовано від традиційного мовознавства, завданням якого є насамперед опис та вивчення мовної структури. Однак саме синтез цих двох тенденцій відкриває сьогодні нові можливості у сфері вивчення питань, пов'язаних з особливістю людського самовияву в мові в різних сферах життя, однією з яких є соціально-професійна.

Як бачимо, факти свідчать, що уведення в наукову парадигму мовознавства категорії поняття "мовна особистість" стимулює науку про мову до освоєння понять суміжних гуманітарних наук, насамперед психології, соціології, філософії: *особистість, свідомість, мислення, поведінка, діяльність, роль* та ін. Тому, вивчаючи мовну особистість, лінгвіст не повинен відгороджуватися від фахівців-суміжників, які розглядають проблему особистості з того аспекту, який може бути цікавим і корисним у мовознавчому дослідженні. Такими, наприклад, для нас є висновки науковців-психологів щодо виділення різних типів особистості: *реактивний, когнітивний, психодинамічний, психоенергетичний, рольовий* тощо. Не вдаючись до аналізу окремо кожного з них, детальніше зупинимося на останньому, *рольовому*, як найбільш актуальному в контексті цього дослідження.

Особливість так званої "*рольової особистості*" полягає в тому, що вона є носієм певних виконуваних нею ролей. Із психологічного погляду основною особливістю такої особистості є її здатність подивитися на себе збоку, стати об'єктом рефлексії, керувати собою у своїх діях. Однак у процесі аналізу "*рольової особистості*" чітко вирізняється її соціальний аспект, оскільки суспільство як система та його окремі підсистеми складаються із взаємопов'язаних позицій, які визначають потребу виконання певної діяльності ("*рольова діяльність*") згідно із суспільно схваленими моделями ("*рольові вимоги*").

Ідеться про те, що в кожному суспільстві наявна рольова матриця, або матриця спілкування (термін Дж.Гамперца) [Gumperz, 1962], тобто сукупність типових соціальних ролей, що є характерними для поведінки членів певного суспільства. Щодо основних положень поняття "*функціональна (соціальна) роль*", то серед наявних на сьогодні теорій і концепцій [Крисін, 1976; Беляєв, Шалін, 1971; Голофаст, 1969 та ін], на нашу думку, особливої уваги заслуговує класифікація, запропонована У. Герхардтом [Gerhardt, 1971]; у ній виділено статусні, позиційні, ситуаційні ролі. Згідно з цією класифікацією людина протягом життя є виконавцем ролей, зумовлених, з одного боку, даними їй від народження

² Зазначена позитивні сторони і на недоліки "теорії мовленнєвих актів" і "лаканізму" у книзі "Язык и личность" (Отв.ред. Д.Шмелев -М.:Наука,1989.-С.4-5).

рисами (стать, расова та етнічна належність), з іншого – "набутими", такими, як вік, належність до певного віросповідання та соціального прошарку, а також професійна належність.

Позиційна визначеність залежить від реалізації статусної ролі, оскільки очевидно, що саме позиція (позиційна роль) є визначальною у формуванні соціального статусу. Так, якщо взяти професійну належність (як один із суттєвих показників самовизначення особистості), то, наприклад, позиційна роль "лікар" може якісно варіюватися залежно від її виконання представниками різної статі, людиною з досвідом чи без нього, науковцем чи практиком. У сфері медичного спілкування роль може бути також нав'язана ситуацією, у яку потрапляє особистість, як, наприклад, роль пацієнта.

Поняття ролі й статусу взаємопов'язані. Статус відповідає на питання "ким є особистість?", а роль – "що вона робить?".

Статусно-рольове спілкування ґрунтується на очікуванні того, що мовна особистість буде дотримуватися мовних норм відповідно до її становища та характеру взаємостосунків із співрозмовником. Так, від лікаря очікують поради і допомоги, від пацієнта – дотримання режиму лікування. Кожна роль складається із специфічного набору прав та обов'язків. Уявлення про типовість виконання тієї чи іншої ролі складається в стереотипи рольової поведінки. Вони формуються на підставі досвіду, внаслідок частой повторюваності ознак, що характеризують поведінку, манеру говорити. Так у свідомості членів суспільства викристалізовується уявлення про те, яким має бути виконання певної ролі людиною-мовцем.

Рольові ознаки мовної поведінки виявляються лише в комунікативній взаємодії мовних особистостей. У сучасній лінгвістиці виділяють два типи ситуацій рольового спілкування: симетричні та асиметричні. Перші характеризуються рівністю соціального статусу співрозмовників, другі – різним положенням учасників комунікації. Наприклад, у контексті медичного мовлення це ситуації типу "лікар-лікар" та "лікар – пацієнт". До речі, на нашу думку, саме сфера фахової комунікації – це той благодатний матеріал для дослідника, що може відкрити нові аспекти у розумінні інтеграційної сутності поняття "мовна особистість". Адже не буде перебільшенням сказати, що згідно з характером професійного спілкування в мові породжуються різні типи висловлень, а соціально-професійна настанова та ситуація визначають їх стилістичну форму та граматичну структуру.

Здебільшого, здійснюючи свій комунікативний акт, зокрема в соціально-професійній сфері, а особливо в такій, як, наприклад, уже згадувана медична, де мова є важливим чинником, мовець не може не враховувати сукупності цих факторів і визначає відповідну стратегію побудови комунікативної дії на основі гіпотези про ситуацію та адресата. Цікавою в цьому плані є думка Чарльза Морріса, який писав: "Розуміти мову – це використовувати тільки ті сполучення та перетворення знаків, які не заборонені використанням, прийняті в певній соціальній групі; позначати об'єкти і ситуації так, як це роблять члени цієї групи; мати, якщо використовуються певні знакові засоби, ті ж очікування, що й інші члени, і виражати свій власний стан так, як це роблять інші, – тобто розуміти мову чи правильно її використовувати – це дотримуватися правил уживання (синтаксичних, семантичних, прагматичних), прийнятих певною соціальною групою людей" [Моррис, 1983: 68].

Інтеграційний характер мовної особистості концентровано проявляється у факті мовлення. Тому його не можна не враховувати, розглядаючи спосіб організації дискурсу, що є невід'ємним складником процесу реалізації людини в мові. Вивчення кореляцій типу мовної особистості зі структурами її дискурсу дає змогу встановити характерне і особливе в самому дискурсі певного типу. Мовознавець не повинен ігнорувати прагмалінгвістичний аспект способу організації дискурсу, а саме його мовноактову архітектуру, оскільки суб'єктом дискурсу є мовна особистість, оскільки спосіб організації дискурсу відображає здатність мовної особистості вести дискурс. Та сама мовна особистість може володіти сукупністю різноманітних прийомів і способів створювати дискурси, вона може виявити

себе в різноманітних комунікативних ситуаціях по-різному і щоразу буде виступати як нова мовна особистість.

Показовим у цьому плані є введення у свою теорію комунікативної дії соціолінгвістичного поняття "дискурс" одним із найвідоміших філософів сучасності Юргеном Хабермасом. Суперечності між комунікативною дією (інтерацією) та дискурсом вчений убачає насамперед у тому, що комунікативна дія охоплює, крім мовних, ще й інші втілення – дії, переживання тощо, у дискурсі ж можливі лише мовні втілення. Дії та експресії хоча і супроводжують дискурс, але не є його складниками. Якщо для комунікативної дії основним є обмін інформацією, то в дискурсі – наявність значенневих зв'язків, хоч обмін інформацією не відбувається. Хабермас вважає, що дискурс є необхідним доповненням комунікативної дії і забезпечує справжнє розуміння між об'єктами, оскільки трансформація всіх немовних висловлень у сферу мови зумовлює гнучкий перехід від комунікативної дії до дискурсу [Habermas, Luhman, 1975: 122].

Не вдаючись до аналізу філософських поглядів Хабермаса на природу мови, яку він наділяє властивостями бути визначальним фактором соціальної інтеграції (що є певною абсолютизацією мови), відзначимо лише той безперечний інтерес вченого до характеристики дискурсивної особистості в мові, який вочевидь дає про себе знати в його двотомній праці "Теорія комунікативної дії" [Habermas, 1981]. Така увага вченого-філософа до специфіки самовияву людини в мові засвідчує неоднозначність і складність цього явища, зумовлює комплексний підхід до його лінгвістичного аналізу.

Отже, говорячи про інтеграційність терміна "мовна особистість", ми маємо на увазі не ще один ракурс його вивчення, а насамперед те, що мовна особистість – це таке поняття, яке поєднує в собі психічний, соціальний, культурний, етичний та інші компоненти через призму мови. Саме таке функціонування цього терміна в різних мовноактивних структурах обґрунтовує припущення, що особистість – це інтегроване утворення, яке складається з прошарків, компоненти кожного прошарку є продуктами інтеграції (інтегрантами). визначення особливостей мовного самовияву окремо взятої особистості у сукупності всіх інтеграційних факторів – це ще один крок до розуміння вербальної поведінки людини, що використовує мову як засіб спілкування у процесі виконання певних соціальних ролей у різних життєвих сферах. Однією з них, безумовно, є сфера фахової комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белобородов А.А. Языковое сознание: сущность и статус. – Современная наука и закономерности ее развития. – Томск. 1987. – Вып. 6. – М.: Наука, 1965.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – М., 1963. – Т.1-2
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика. 1991.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука. 1987.
5. Моррис Ч. У. Основания теории знаков. – Семиотика. – М.: Наука. 1983.
6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976.
7. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. Пер. с англ. Гриншпун И.В. – М.: Эксмо-пресс. 2000.
8. Щерба Л. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз. 1957.
9. Gumperz J.J. Types of linguistic communities // Anthorological linguistics. – 1962.
10. Gerhardt U. Rollenanalyse als kritische Soziologie Neuwied – Berlin, 1971. – 121 p.
11. Habermas J. Theorie des Kommunikativen Handels. Bd. 1-2. F. A. M., 1981.
12. Habermas J. Luhman N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. – F.a. M., 1975.

Сергій Марич (Київ)

СИНТАКСИЧНА ЕСТЕТИКА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Синтез теми, ідеї, образів з мовними засобами їх вираження – це художній твір. Тема, ідея та образи – літературний бік праці письменника. Інший аспект, мовний, представлений

необхідними граматичними формами для передачі названої інформації. Поєднання літературного і мовного аспекту повинно становити гармонійну систему, якщо автор хоче бачити успіх свого твору у читачів.

Важливою ознакою літературно-мовної системи художнього тексту Михайла Стельмаха можна вважати синтаксичну естетику тексту, яка проявляється на двох рівнях. Зовнішній – це структурно-синтаксична організація тексту, внутрішній – особливості побудови простих і складних речень. Одним із виявів зовнішнього рівня синтаксичної естетики письменника є ритмічна організація тексту, бо остання ґрунтується на синтаксичних засобах. Ритмічна організація художнього тексту Михайла Стельмаха, покликана забезпечити легкість сприймання і розуміння читачем тексту, виділяє його серед художніх текстів інших письменників. Ритмічна організація тексту письменника часто нагадує вільний вірш. Синтаксична конструкція стає в "музичний ряд" так, щоб її звучання продовжилось у звучанні наступної структури, бо ритм, мелодика тексту впливають на читацьке сприйняття. Психологи твердять, що ми відчуваємо так, як дихаємо [Чуприкова, 1985: 34]. Мовний ритм твору письменника змушує читача дихати то легко, то глибоко, на повні груди, то часто, уривчасто. Таким чином митець пробуджує різні емоції і викликає активне співпереживання.

Ритмічна система художнього тексту Михайла Стельмаха забезпечується кількома синтаксичними засобами. Автор часто будує текст із двох чуттєво-сміслових частин. Перша частина слугує своєрідним епічним заспівом, подібним до заспіву народної думи. Вона створює необхідний емоційний настрій тексту, визначає провідну змістову ідею і пробуджує у читача почуття, важливі для розуміння твору. Прості і складні речення цієї частини будуються за однаковими чи подібними структурними схемами, забезпечуючи синтаксичну одноманітність, бажану для точної передачі думки. Друга частина розвиває смислову ідею, висловлену заспівом тексту. Наприклад,

За татарським бродом коні топчуть яру руту і туман. За татарським бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло козацької могили, як повір'я, висікається старий вітряк.

А в татарському броді глухо бухикають весла: похилі, неначе давнина, діди, ледь-ледь снують на човнах-душогубках, і не знати, що вони виловлюють – рибу чи далеку минувшину, бо тут, над берегом, і соняшники, немов щити, бо тут, над водою, і комар дзвенить, як ординська стріла, бо тут і досі хвиля вимиває зотлілий посів зотлілого часу: чийсь таляри, чийсь щерблені стріли і щерблені кості [М. Стельмах].

Кожне речення, а через них і абзац нагадують закінчений кадр, стягнутий вузлом поетичної думки, образу. Цьому сприяють однакові структурні схеми розташування членів речення – конструкції починаються обставинами. Серед другорядних членів вони кількісно переважають, що характерно, наприклад, для народних дум [Малащенко, 1989: 14]. Повторювані обставини "за татарським бродом", "тут" разом з уточнюючими "над берегом, над водою" спричиняють емоційний сплеск і викликають у читача необхідний душевний настрій.

Художній текст може створюватися письменником і без епічного заспіву. Тоді синтаксична організація його має у своїй основі два принципи. По-перше, синтаксична система тексту формується із синтаксично різних речень – простих і складних – з неоднаковим смисловим і синтаксичним обсягом. Наближаючись до змістової та емоційної вершини фрагмента тексту, синтаксичний обсяг конструкцій зростає за рахунок однорідних членів. Автор не пришвидшує темп викладу, змінюється тільки гострота викладу, але ці зміни мають плавний, поступовий характер. Плавність і поступовість дозволяють читачеві легко сприймати наростаючий обсяг змістової та граматичної інформації. Наприклад, *На трави й тумани упали її коси. Ярослав однією рукою тримав дівчину, а другою визбирував, виважував їх і п'янів од їхніх пахоців, од місячної порошні, що збризкала їх, од хвилі з татарського броду... [М. Стельмах]; Вересень бив у золоті дзвони соняшників. І їм, як гобой,*

низинно вторували пізні гречки. Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів. Ця печаль забрехала і в людське серце, і ставало жаль чи отих крил, що забирали з собою літо, чи того, що й ти не можеш летіти, як птиця. Ось такий і є вересень: удень надійний, вночі тривожний... [М.Стельмах]. Наведені фрагменти тексту письменник сформував з простих і складних речень. Прості речення із незначним синтаксичним обсягом готують читача до сприйняття наступної інформації, яка виражається за допомогою складних речень однорідними членами.

Синтаксична естетика художнього тексту Михайла Стельмаха виявляється і в наявності у тексті синтаксично однакових конструкцій, але з різним інформаційним та синтаксичним обсягом. Інформаційна та структурна невідповідність синтаксично однакових речень допомагає показати емоції, думки людини як певну систему, де наступні чуття гостріші за попередні. Наприклад, *Сьогодні Павлик не пізнавав матері: вона, мов дівчина, з піснями слувала подвір'ям, бігцем схоплювалась до корови або неждано посміхалась, постукуючи лядою верстака. Робота горіла в її проворних руках, а під великими бровами ясніли радісні очі* [М.Стельмах]; *О наші передчасно посивілі матері із сапкою в руках, із серпом на плечі та болючою в очах югою. Ви не проходили гімназій, ні вищих, ні нижчих шкіл. Вашою єдиною школою і книгою була книга землі, зерно у землі, сонце над землею і діти біля перс, і діти біля ні?* [М.Стельмах]

Важливою складовою частиною синтаксичної естетики художнього тексту Михайла Стельмаха на зовнішньому рівні є модальність складових речень, яка співвідносить інформацію синтаксичної конструкції з навколишньою реальністю [Золотова, 1973: 234]. За її допомогою автор констатує певний факт дійсності, даючи можливість читачеві самому оцінити подію, якщо, наприклад, функціонує тільки розповідна модальність, або, подавши своє розуміння явища, викликати читача на дискусію, коли в тексті поєднуються речення різної модальності. Наявність у тексті синтаксичних конструкцій різної модальності дозволяє письменнику варіювати емоційну та інтелектуальну напруженість викладу. Створення фрагмента тексту на основі однієї модальності сприяє виділенню блоку необхідної інформації серед інших. Наприклад,

Золоте Відродження змалювало людству мадонн. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі та дитям біля перс, що знали не шовки, а лише нерівне шорстке полотно? І чи зрозуміють це ті, що вже не знатимуть полотна і полинового смутку давнини? Чи будуть довіку не як пошу, а як вдячність нести в душі свято і сум материнських очей і синівську вірність батькам, що шаблями вирубували новий час на чорних та ханських шляхах, щоб вони, ці шляхи, zostалися тільки полином пам'яті, а не шрами сьогодення?..

Послухав би ці роздуми циник типу Магазаника, загелготів би гусаком... [М.Стельмах].

Фрагмент тексту ґрунтується на питальній модальності, яка включає пряме і риторичні питання і змальовує думки героя з приводу жіночої долі в Україні.

Внутрішній рівень синтаксичної естетики художнього тексту торкається синтаксичного наповнення речень, тобто головних та другорядних його членів. У першу чергу це стосується однорідних членів. Михайло Стельмах надає статус однорідності в основному присудкам і обставинам. Наприклад, *Вдома загнала Стаха й Володимира на простору піч, кинула їм білизну переодягатися, потім напоїла часм з малиною та суніцями. нагодувала, вклала спати Миколку та й взялася за мокру одежу* [М.Стельмах]; *В кублах інтриганів і шпигунів, у фешенебельних явочних котеджах і у строгих лігвах чужосторонніх контррозвідок виборював своє місце під темінню ночі Денис Бараболя. Він хотів хоч на схилі віку стати обранцем долі, мати славу і спокійно, з почетом їсти свій хліб принаймні на свосму українському хуторі або в мальовничій швейцарській віллі* [М.Стельмах]. Письменник завжди прагнув оперувати легкими щодо побудови та сприймання читачем фразами. Цьому сприяють однорідні члени, які мають подвійне функціональне призначення. По-перше, вони

збільшують смислову вагу самого речення і його значимість для тексту, а по-друге, надають реченню необхідної ритмічності та легкості у сприйманні: *Чоловік стрепенувся од несподіванки, підвіся, пішов, а далі побіг, відкидаючи від обличчя шелест вишень і місячну дрімоту на них. От і наближається він із синьої ночі, з місячної дрімоти, чи з метелиці, чи з років, наближається його подив, його сум, його радість* [М.Стельмах]; *Вона, як спадщина, дісталась мені від моїх батьків, од їхнього хліба і пісні, від чарів нашої м'якої задуманої природи і від моїх побратимів по сердечності, по мислі і зброї* [М.Стельмах].

У художньому тексті Михайла Стельмаха мають місце ряди однорідних членів у складі трьох і більше одиниць з різними структурними схемами. Тому особливості конструювання рядів однорідних членів у структурі речення також розглядаються як складова синтаксичної естетики названого різновиду тексту. Якщо поставлене завдання передати енергійність дійової особи, чуттєву напруженість ситуації, то сполучники для зв'язку не використовуються. Наприклад, *Жаль було сивого й золотого колоса, що нагойдався, нашелестівся, наспівався за літечко в полі і вже завтра, зітхаючи, впаде на землю, поїде до добрих людей, ляже теплим хлібом на столі* [М.Стельмах]; *Мирослава притихла, гоїгнула станом, потім рішуче сказала: – А може, козак не без долі, а дівка не без щастя?* [М.Стельмах].

Потреба створити певний настрій і прилучити до цього настрою читача змушують письменника використовувати повторюваний сполучник, найчастіше "і": *У місячній повені і в мариці тіней утопились ліси. Передосінній сум тече по тихих стовбурах і затікає жовтизною в лист, міддю в жолуддя, вогнем у горобину, і гіркістю горобини, і вогкістю грибовиць, і терпкістю хвої, і бродінням опалого листу нахне тепер лісова земля, що в доброму напівсні вибиває з-під кореня то боровика, то красноголовця, то рижика, то бабку...* [М.Стельмах]. Повторюваний сполучник "і" допомагає автору наповнити опис сумовитим осіннім шепотом.

Синтаксична естетичність художнього тексту зумовлюється і синтаксичним обсягом речення. Його надмірність ускладнює сприймання інформації тексту, бо читачеві необхідно докласти більше зусиль для читання і розуміння смислової ідеї тексту, тоді як найкращий варіант речення полягає у читанні "на одному диханні". Поява в структурі речення однорідних членів ставить питання про засоби обмеження синтаксичного обсягу конструкції. Розв'язуючи цю проблему, Михайло Стельмах йде двома шляхами. По-перше, для зменшення синтаксичного обсягу конструкції з речення вилучаються всі неоднорідні другорядні члени. Особливо це необхідно для загострення уваги на певних емоціях, переживаннях. Наприклад, *Далечінь курилась і темніла* [М.Стельмах]; *Обважніли руки й ноги* [М.Стельмах]; *Син і мати* [М.Стельмах].

По-друге, в реченні залишаються тільки ті неоднорідні другорядні члени, які за змістом та синтаксично залежать від однорідних. Таке групування членів речення створює змістово-граматичний фон для однорідних членів на основі неоднорідних з їхнім інформаційно та енергійно нижчим зображувальним потенціалом: *Стах навпомацьки знайшов огірок, відщепнув од огудиння, понюхав його й потягнувся очима до Оксани, до латки ячменю за її стиною, до матірки, до соняшників і до вибілених місяцем хмар, що притулилися до землі* [М.Стельмах]; *Стах зчавив його сорочку на грудях, шарпнув до себе лісника і з силою опусти в воду, а потім підтягнув до себе* [М.Стельмах].

Михайло Стельмах завжди намагається максимально продуктивно використовувати певне синтаксичне явище. Тому в структурах речень, може поєднуватися кілька рядів однорідних членів – частіше присудків та обставин. Вони відрізняються, окрім семантики, ще й системою засобів зв'язку. Для створення різних рівнів емоційності взаємодіють однорідні члени зі сполучниками і з безсполучниковим зв'язком. Наприклад, *Після перших зойків, поцілунків, частувань повели хлібороби засланця на кладовище і показали високий, зрубаний з цілого дуба хрест, поставлений йому ще в дев'ятсот п'ятому році* [М.Стельмах]; *Це воно може посягти на білосніжні аркуші велич людської душі, забриніти чистотою*

кохання, стрепенутись, мов лебідь, образом і віршем і пролитися на людські серця натхненною зливою музики [М.Стельмах].

Будуючи синтаксичну структуру речення, Михайло Стельмах використовує певні засоби, які підкреслюють синтаксичну естетику його художнього тексту, наприклад, повторювані головні та другорядні члени речення: *Падав і не падав перший сніг, курилась і не курилась земля, підбиваючись під розкошлану димчасту куделю осіннього вечора* [М.Стельмах]; *Заснула хвиля у броді, заснув і присілок над бродом* [М.Стельмах]; *Відскрипіли останні підводи, опали останні помаху рук, і він самотньо, мов соняшник, стоїть край полів, мов соняшник, дивиться на схід. За житами, за пшеницями, за гарячою жнивварською югою зникають підводи, зникають люди, зникає частина його життя* [М.Стельмах], як бачимо, письменник ввів у речення повторювані присудки "падав, курилась, заснув, зникають", обставину "мов соняшник", означення "останні".

Дія згаданого засобу не обмежується структурою одного речення, а має продовження і тоді, коли створюється система повторюваних членів для певного фрагмента тексту – абзацу. Наприклад, *За татарським бродом коні топчуть яру руту й туман. За татарським бродом, на козачому, із сивого жита, з червоного маку викотився місяць, а біля козацької могили заскрипів старий вітряк* [М.Стельмах]; *За порогом густою синню курились береги. За порогом непокоїлась осіння вода. В душі так само оживав неспокій і прокидалась тривога. Що буде завтра? Що?...* [М.Стельмах].

Синтаксична естетика художнього тексту Михайла Стельмаха ґрунтується на певній системі засобів і має комплексний характер. Разом з однорідними і повторюваними головними та другорядними членами для створення необхідного ритму письменник використовує і послідовність розташування головних членів. Якщо смислова система фрагмента тексту будується на основі дії, то присудок займає в реченні структурно першу позицію і випереджає підмет. Формування змісту тексту навколо дійової особи виводить на традиційно першу позицію підмет. Наприклад, *Заскрипіло колесо – закружляли санчата, легко заворушились береги ставу, сколихнулися в танку верби, ось на них, уже прискорюючи біг, нарізаються розмивчасті лінії. Ось уже дерева зливаються в одно, темнішає паморозь на них, а лід аж тьохкає під полозками* [М.Стельмах]; *З яких тільки нив не вляглися там сноти! Дебелі плачиндівські полукіпки лежали поруч з удовиними і сирітськими, привозили сюди свою кривавицю наспілицьки і заснітцики, були тут сноти зразу ж з-під серпа, ще з росою привезені до Плачинди, був тут і "ненадійний" хліб, куплений на корені* [М.Стельмах].

Таким чином, синтаксична естетика художнього тексту Михайла Стельмаха багатогранна за своїм змістом, покликана стверджувати загальний колорит його звучання. Голосу письменника притаманні схвильована ніжність і життєствердна енергія. А ще глибокий мінор. М.Стельмах широко використовував засоби співучості та мелодійності української мови.

РЕЗЮМЕ

Результатом праці письменника є художній твір. Важливий елемент цього процесу – робота над синтаксичною естетикою. Вона включає зовнішній і внутрішній рівень. Перший стосується тексту, а другий – будови речень.

In result of the writer's work is artistic composition. Important element of this process is a work at a syntactical aesthetics. It include outward and inward level. The first concern is about text and second is about construction of the sentece.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 234 с.
2. Малащенко Н.І. Мова творів українського фольклору. – К.: Наукова думка, 1989. – 14 с.
3. Чуприкова Н.И. Психика и сознание как функция мозга. – М.: Мысль, 1985. – 34 с.

В'ячеслав Мерінов (Харків)

ГРАМАТИЧНА СИНОНІМІЯ В ІМЕННИКІВ-НЕІСТОТ (НА МАТЕРІАЛІ ІМЕННИКІВ, ОБ'ЄДНАНИХ СЕМОЮ "ЇЖА")

Як відомо, сутність граматичного варіювання полягає у видозміні зовнішньої сторони слова – граматичної чи фонетичної, причому залишається незмінною внутрішня сторона слова – його лексичне значення. Однак зовнішня й внутрішня сторони слова тісно пов'язані між собою, тому, визначаючи варіанти слова й різні слова, необхідно зважати на морфологічну структуру слова та функцію афіксальних морфем. Відомо, що приєднання різних префіксів і суфіксів до одного і того ж кореня, як правило, спричиняє появу нових слів, але, вивчаючи питання варіантності, треба враховувати й те, що нове слово повинно мати нове лексичне значення. Спостереження показали, що в сучасній українській мові є низка лексем, які утворені за допомогою певних префіксів або суфіксів і повністю тотожні за лексичним значенням, наприклад: *самогон (ч.) – самогонка (ж., розм.)* – алкогольний напій, який виготовляють кустарним способом з буряка, картоплі, цукру тощо, *жур (ч., діал.) – журина (ж., діал.)* – страва з непросіяного вівсяного борошна, яку звичайно їдять з конопляною олією. З позиції словотвору такі утворення є різними словами, однак треба брати до уваги те, що вони називають одне і те ж поняття, явище чи один і той же предмет, тобто мають одне чітке лексичне значення. На нашу думку, їх не варто вважати лексичними синонімами. У "Словнику лінгвістичних термінів" Є. В. Кротевича та Н. С. Родзевича лексичні синоніми визначаються як "слова, різні за звучанням, але близькі або тотожні за значенням" [СЛТ, 1957: 151]. Таке визначення підтримує Ю. О. Карпенко, наводячи приклади лексичних синонімів: *череда – отара, вабити – манити – надити, рясний – буйний – густий, дуже – вельми* [Карпенко, 1991: 104]. І. П. Ющук стверджує, що "синоніми – слова, близькі за значенням і різні за звучанням: *досягнення, здобуток, завоювання; безмежний, безкрайї, безбережний, безмірний, неосяжний, неозорий; думати, гадати, міркувати*" [Ющук, 1998: 18]. З наведених прикладів видно, що лексичні синоніми є різнокореневими словами. На відміну від лексичних синонімів, утворення типу *забіл – забілка, скором – скоромина* мають спільний корінь та мінімальні розбіжності у своїй будові. Їх не варто також вважати спорідненими словами, через те що споріднені слова мають різні лексичні значення, хоч вони й тісно пов'язані між собою, пор.: *риба* – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою, *рибалка, рибак, рибар* – людина, яка ловить рибу, займається рибальством, *рибальство* – ловіння риби, *рибець* – риба родини коропових. На відміну від споріднених слів, досліджувані утворення мають абсолютно тотожне лексичне значення (пор.: *забіл – забілка, скором – скоромина*).

Таким чином, у сучасній українській мові існують слова, які повністю збігаються в лексичному значенні, але мають один корінь і різні афікси (що не маніфестують нового лексичного значення), типу *оладок – оладка, цукерок – цукерка* тощо. Деякі мовознавці, зокрема О. С. Ахманова, вважають слова одного кореня з різними афіксами, які збігаються або близькі за значенням, морфологічними або словотворчими варіантами [Ахманова, 1957: 214 – 215]. Інші, наприклад, Р. П. Рогожникова, фактично заперечують існування в мові словотворчих варіантів, вважаючи, що "варіантами слів у даному випадку стають різні слова" [Рогожникова, 1966: 11]. На нашу думку, оскільки такі слова називають один і той же денотат різними граматичними родовими формами, які виражають відповідні граматичні значення роду флексією та певними суфіксами, їх варто називати граматичними синонімами. Тобто ми підтримуємо позицію О. О. Тараненка, що вважає синонімами і "...словотвірні типи, граматичні форми...", які при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичній і

граматичній характеристик) [ССУМ, 2001: 945].

У процесі дослідження робочими стали такі назви аналізованих слів "утворені варіантні родові форми" [Мерінов, 2001: 137], "афіксальні корелятивні родові дублети" [Мерінов, 2000: 51]. Але детальний аналіз показав, що ці назви повною мірою не відображають граматичну природу розгляданого явища. Тому їх було замінено на "граматичні синоніми".

Своєрідність явища граматичної синонімії полягає в тому, що граматичні синоніми перебувають на межі між варіантами слова й різними словами, яку неможливо чітко визначити. Про це свідчить хоча б той факт, що вони часто функціонують тільки в окремих лексико-семантичних варіантах (ЛСВ). Наприклад, "Великий тлумачний словник сучасної української мови" (К.; Ірпінь, 2002) фіксує, що багатозначний іменник *сухар*, маючи 5 значень, лише в ЛСВ "висушений шматок хліба, булки", має граматичний синонім *сухарина*. Але є досить багато випадків повної граматичної синонімії, коли іменнику притаманне тільки одне значення, наприклад: *забіл* (ч., рідко) – *забілка* (ж.) – сметана чи молоко як приправа до рідкої страви, *порічняк* (ч.) – *порічківка* (ж.) – наливка з ягід порічки.

На підставі дослідження й аналізу явища граматичної синонімії іменника в сучасній українській мові можна стверджувати, що граматична синонімія наявна в певних лексико-семантичних групах іменників, зокрема, в ЛСГ "назви, об'єднані спільною семою "їжа": назви кулінарних страв, напоїв, продуктів харчування та приправ, кулінарних речовин, смакових якостей або відчуттів, моментів приймання їжі". Аналіз показав, що тут спостерігаються такі словотворчі моделі:

а) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин-** (**-а**). Граматичний синонім із зазначеним суфіксом має сингулятивне значення, зокрема: *жур* (ч., діал.) – *журина* (ж., діал.) – страва з непросіяного вівсяного борошна, яку звичайно їдять з конопляною олією, *скором* (ч.) – *скоромина* (ж.) – м'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання у пісні дні, *сухар* (ч.) – *сухарина* (ж., діал.) – у ЛСВ "висушений шматок хліба", *шмат*, *шматок* (ч.) – *шматина* (ж., розм., рідко) – у таких ЛСВ: "частина чого-небудь їстівного (хліба, сиру, ковбаси тощо), відділена від цілого" / перен., розм. – "їжа як засіб існування" (переважно зі словом *хліб*) Наприклад: *-Дома поцуся, а коли їду на ярмарки, то мусим і скором вживати, щиросердно й збентежено признається сповідник* (М. Стельмах) – *Процавай, скоромино, йди, піснино* (Словник Б. Д. Грінченка, далі – Сл. Гр.); *Зароблений сухар краще краденого бублика* (прислів'я) – *Ой вечеряї, моя мати, сухі сухарини* (Сл. Гр.); *Шмат гнилої ковбаси* (Сл. Гр.) – *І хліба шматок дасть Біг* (Бог) (Номис, № 1511) – *Було таке, що й шматини хліба не було в хаті* (усне мовлення, Харківщина);

б) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний, в тому числі із суфіксами **-ок-**, **-ець-** – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к-** (**-а**), зокрема: *забіл* (ч., рідко) – *забілка* (ж.) – те, з допомогою чого рідка їжа набуває білого кольору: молоко, сметана тощо, *індик* (ч.) – *індичка* (ж.) – у ЛСВ "страва з м'яса індика", *самогон* (ч.) – *самогонка* (ж., розм.) – алкогольний напій, який виготовляють кустарним способом з буряка, картоплі, цукру тощо / *дрібок*, зменш. *дрібочок* (ч.) – *дрібка*, зменш. *дрібочка* (ж.) – у ЛСВ "грудочка (цукру, солі тощо)", *оладок* (ч.) – *оладка* (ж., рідко) – невеликий товстий млинець, *цукерок* (ч.) – *цукерка* (ж.) – солодкий кондитерський виріб з різних продуктів, зварених з цукром, що має вигляд кульки, шматочка, плиточки тощо / *буханець* (ч., розм.) – *буханка* (*бухинка*) (ж., розм.) – одна хлібина, *репанець* (ч., діал.) – *репанка* (ж.) – хлібина, що потріскалася (порепалася) під час випічки. Граматичний синонім жіночого роду *буханка* трапляється тільки в "Енеїді" І. П. Котляревського. Наприклад: *Тут їли... Свинячу голову до хрину, І локшину на переміну, Потім з підлевою індик* (І. Котляревський) – *Що я більше люблю: смажену індичку чи фаршировану гуску?* (М. Коцюбинський); *Вицідивши до денця склянку каламутного самогону, Ярошенко враз повеселішав* (В. Речмедін) – *П'є у Ганни самогонку бригадир* (П. Глазовий); / *Артем ще спав, а Остап і вмився вже... сидів біля вікна з оладком* (А. Головка) – *У Тараса рука маленька, сухенька, але теж тверда; тільки з*

Богданом Левченком поручкався, ніби оладку в руці подержав (Ю. Мушкетик); Бараболя виймає з кишені довгий саморобний цукерок, подає синові (М. Стельмах) – До інших кишень було сховано булочку й яблуко, а онукові запропоновано довжелезну, мов дитячий зонтик, червону цукерку з китицями (Ю. Яновський); / Собака узяв з стола буханець хліба (Сл. Гр.) – (понесли їм) Гарячу м'яку бухинку, Зразову до ріжків печінку, Гречаних з часником памтух (І. Котляревський) – Не забудь купити дві буханки житнього хліба (усне мовлення, Харківщина);

в) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-от-** (**-а**), зокрема: **смак** (**ч.**) – **смакота** (**ж., розм.**) – у ЛСВ "про що-небудь дуже смачне". Наприклад: Вони в свитках ходять та отаку ковбасу за не знати який смак уважають (І. Франко) – Уявіть собі півдюжини засмажених голуб'ячих тушок. Розкіш! Смакота! (Ю. Збанацький);

г) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом **-ак-** (**-як-**) – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-івк-** (**-а**), – у ЛСВ "назви алкогольних напоїв домашнього приготування", зокрема: **вишняк** (**ч.**) – **вишнівка** (**ж.**) – наливка з вишень, **малиняк** (**ч.**) – **малинівка** (**ж.**) – наливка з малини, **порічняк** (**ч.**) – **порічківка** (**ж.**) – наливка з ягід порічки, **тереняк** (**ч.**) – **тернівка** (**ж.**) – наливка з терну. Наприклад: А славний ваш вишняк! Варто й повторити (І. Франко) – Ївга Пилипівна частувала гостей вишнівкою (В. Минко); Брати Річинські часто за карафкою порічняка мріяли і уявляли собі той майбутній санаторій (І. Вільде) – Неврожай на порічку був, то й порічківки мало вийшло (усне мовлення, Харківщина); Можна ще чарочку вашого тереняку? (усне мовлення, Полтавщина) – Найкраще йому смакувала тернівка з медом. Міцна, в міру терпкувата, вона розлилася в роті присмну прохолоду (В. Кучер);

і) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом **-ок-** – іменник другої відміни середнього роду із суфіксом **-анн-** (**-я**), зокрема назви моментів приймання їжі або тих страв, що подаються до столу в ці моменти: **полуденок** (**ч., розм.**) – **полуднання** (**с.**) – у таких ЛСВ: "приймання їжі між обідом і вечерею" / "страви, що подаються до столу на полуденок", **сніданок** (**ч.**) – **снідання** (**с.**) – у таких ЛСВ: "приймання їжі вранці" / "страви, що подаються до столу на сніданок". Наприклад: А я піду додомуньку та не забарюся, чи готовий полуденок, та відвідаюся – Буде йому і на снідання, і на обідання, і на полуднання (Сл. Гр.) –

Коли пташка заспівала,

Привітавши ранок,

Вийшла в кухню господиня

Готувать сніданок (П. Глазовий);

д) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом **-ик-** – іменник четвертої відміни середнього роду, зокрема: **хлібчик** (**ч., розм.**) – **хліб'я** (**с., розм.**) – зменш.-пестл. до **хліб**. Наприклад: Печу, печу хлібчик діткам на обідчик (дитячий фольклор) – Візьми пару хліб'ят на дорогу (Сл. Гр.);

е) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом **-ок-** – іменник третьої відміни жіночого роду із суфіксом **-ість**, зокрема: **поживок** (**ч., діал.**) – **поживність** (**ж., діал.**) – у ЛСВ "їжа, харчі". Наприклад: Щось мало поживку з сієї мухи – Оса не має тепер поживности (Сл. Гр.);

є) іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к-** (**-а**) – іменник четвертої відміни середнього роду, зокрема: **паянка** (**ж., діал.**) – **пая, паленя** (**с., діал.**) – різновид вівсяного хліба. Наприклад: Подай-но мені ту паянку (усне мовлення, Закарпаття) – У ступці стовче вовес (овес), місит паленя і їст (Сл. Гр.);

ж) іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин-** (**-а**) – іменник другої відміни середнього роду із суфіксом **-ств-** (**-о**), зокрема: **лакомина** (**ж., розм.**) – **лакомство** (**с., розм.**) – солодкі кондитерські вироби / про все дуже смачне (ласощі). Наприклад: Мати завжди підсовувала йому краций шматочок: часом спече якусь лакомину, перехопить десь

сала, заріже курку – і все Грицеві (С. Добровольський) – Ти чесна жінка, ти не продаєш своєї вроди ї пестоців за гроші... за лако́мство нещасне, за розкоші (Леся Українка);

з) іменник першої відміни жіночого роду із закінченням (-а) – іменник другої відміни чоловічого роду із суфіксом -ок-, зокрема: *пригара* (ж., діал.) – *пригарок* (ч., діал.) – у ЛСВ "пригоріла частина страви". Наприклад: *Каша з пригарою така несмачна, трохи гіркувата* (усне мовлення, Чернігівщина) – *Виїли кашу – самі пригарки в горщечку* (Сл. Гр.);

и) у "Словнику української мови" в 11-ти томах (К., 1970 – 1980) описані невідмінювані лексеми *півхліба* (невідм., ч.) – *півхлібини* (невідм., ж.). Такі родові характеристики наведених лексем пояснюються тим, що в українській мові слово *хліб* – чоловічого роду, а слово *хлібина* – жіночого роду. Родові характеристики цих слів прямо вплинули на родові характеристики утворень з елементом *пів-*. Наприклад: *Не встигли хлотиці посідати, де не вродилося півкварти горілки, півхліба, миска солоних огірків* (Панас Мирний) –

Виряджала мати сина

До Києва з Яготина.

У хустинку зав'язала

Півхлібини й кусень сала (П. Глазовий).

А. П. Загнітко наголошує, що слова типу *півхліба* незмінні, в зазначеному словнику їх нараховується 72 [Загнітко, 1996: 186], однак зауважимо, що в сучасній українській мові іноді трапляються їх відмінювані форми, вживані в живому розмовному мовленні, наприклад: *півхлібом ситий не будеш, півхлібиною я не наїдаюся* (усне мовлення, Харківщина).

Таким чином, спостереження показали, що українській мові відомі словотворчі моделі, у яких знайшли послідовну реалізацію граматичні синоніми. Серед найпродуктивніших з них можна виділити такі: іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом -к- (-а), типу *оладок* (ч.) – *оладка* (ж., рідко), *пампух* (ч.) – *пампушка* (ж.) тощо; іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом -ин- (-а), типу *жур* (ч., діал.) – *журина* (ж., діал.), *скором* (ч.) – *скоромина* (ж.) тощо.

У багатозначних словах граматичні синоніми функціонують тільки в окремих лексико-семантичних варіантах (ЛСВ) Наприклад, багатозначний іменник *індик* (ч.) лише в одному із своїх двох значень має граматичний синонім *індичка* (ж.) – у ЛСВ "страва з м'яса індика"; багатозначний іменник *дрібка* (ж.) також лише в одному зі своїх двох значень має граматичний синонім *дрібок* (ч.) – у ЛСВ "грудочка (цукру, солі тощо)".

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються вияви граматичної синонімії форм роду іменників, об'єднаних семою "їжа", подано перелік таких іменників, аналізуються причини виявів синонімії.

The author analyses possibility of grammatical synonyms of Noun Gender in nouns that name food in Modern Ukrainian, gives the list of these nouns, analyses the causes of such synonyms.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз. 1957. – С. 192 – 252.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ. 1996. – 437с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. – К.-Одеса: Либідь, 1991. – 280с.
5. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР. 1957. – 235 с.
6. Мєрінов В. В. Про варіантні форми роду іменника в українській мові // Науковий вісник Чернівецького університету: Слов'янська філологія / За заг. ред. проф. Н. В. Гуйванюк. – Вип. 106. – Чернівці. 2001. – С. 136 – 139.

7. Мерінов В. В. До питання про варіантні форми роду іменника в українській мові // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Вип. 5. – Харків, 2000. – С. 49 – 56.
8. Рогожнікова Р. П. Варианты слов в русском языке. – М.: Просвещение, 1966. – 160 с.
9. Словник української мови: В одинадцяти томах – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
10. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України. Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 1996 – 1997.
11. Тараненко О. О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 945 – 954.
12. Ющук І. П. Практичний довідник з української мови. – К.: Рідна мова, 1998. – 223 с.

Галина Навчук, Василь Шинкарук (Чернівці)

ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ БАГАТОАСПЕКТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У синтаксичній науці не знижується інтерес до вивчення експресивно забарвлених конструкцій. До таких конструкцій відносять і ті речення, що іменуються окличними. Цей різновид речень характеризується, з одного боку, чітко вираженою емоційною й експресивною специфікою, а з іншого — своєрідною синтаксичною побудовою й оформленням.

Протягом тривалого часу окличні речення виділяли поряд із розповідними і питальними у класифікації за метою висловлювання. У сучасних синтаксичних дослідженнях статус окличних речень змінений, і їх розподілять тепер між усіма класами речень за метою висловлювання, оскільки з'ясувалося, що вони базуються на іншому принципі класифікації — емоційно-експресивному. Зі зміною підходу до кваліфікації окличних речень, що зумовлено передовсім активним запровадженням функціонального та категорійного підходів до вивчення граматичних явищ (роботи І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, О.К.Безпояско, М.Я.Плющ, А.П.Загнітка та ін.), інтерес до дослідження їх структурних і функціональних особливостей у синтаксичній системі української мови не знизився. Недостатність висвітлення цього питання у граматичній традиції зумовлює необхідність всебічного (багатоаспектного) розгляду окличних речень з урахуванням і форми, і змісту.

Під аспектом розуміється істотна властивість, виділення домінанти у вивченні мовної одиниці. "Багатоаспектність речень — це їх багатогранність, наявність об'єктивно властивих їм взаємозалежних аспектів — сторін, взаємопроникаючих і взаємодіючих" [Бабайцева, 1984: 78].

У сучасній синтаксичній науці виділяють такі аспекти, як формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний, комунікативний, модальний, текстотвірний, когнітивний, прагматичний, емоційний, номінативний тощо.

Якщо на початковому етапі вивчення речень лінгвісти обмежували кількість аспектів їх аналізу, виділяючи головний, єдино правильний, то в даний час дослідники, аналізуючи речення в різних аспектах, жоден з них не вважають універсальним. З цього приводу В.В.Бабайцева слушно зазначила, що "строгому розмежуванню аспектів дослідження заважає і сам об'єкт аналізу — речення, сполучення властивостей якого є не механічним зчепленням аспектів, а органічним сплавом, у якому важко чітко відмежувати одну властивість від іншої" [Бабайцева, 1984 : 79].

Ураховуючи твердження про те, що структура і семантика взаємозалежні й взаємозумовлені, як форма і зміст, у дослідженні формально-синтаксичних і функціонально-семантичних особливостей окличних речень основними, на нашу думку, є структурний і семантичний аспекти, на яких базуються логічний і комунікативний. Такий підхід дозволить встановити корелятивність/некорелятивність елементів формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної, власне-синтаксичної і комунікативної будови окличних речень, простежити їх формальну і семантичну варіативність.

Оскільки основною метою мовця є передача думок і вираження почуттів, для чого він вибирає оптимальну структурну схему речення, наповнюючи її лексикою, то в ієрархії аспектів головна увага приділяється структурному аспектові, що вилучений від ситуації і контексту, а вже потім – семантичному. Як додаткові, на нашу думку, виступають комунікативний, емоційний і текстотвірний, оскільки метою досліджуваних окличних речень є повідомлення інформації і вираження почуттів.

Отже, одним із основних аспектів дослідження окличних речень є розгляд їх структурної схеми. Під структурною схемою розуміється синтаксичний зразок, за яким будується висловлювання. З цього погляду слушним видається твердження І.Р.Вихованця про те, що "синтаксичні одиниці ми творимо у численних актах мовлення, не помічаючи того, що ці одиниці "продукуємо" за певним зразком. Мовці не опанували б синтаксичний механізм мовлення, якби за кожною конкретною синтаксичною одиницею (реченням, судженням, мінімальною синтаксичною одиницею) не стояла "єдина мірка", тобто не мовленнева, а власне-мовна модель" [Вихованець, 1993: 47]. Далі дослідник слушно зазначає, що "реалізація мовної моделі речення в конкретних умовах мовленнєвої ситуації супроводжується різноманітними видозмінами, перетвореннями, ускладненнями, що виявляються у порядку слів, інтонації, лексичному наповненні, редукції компонентів, семантичних нашаруваннях" [Вихованець, 1993: 49].

Речення як синтаксична одиниця-конструкція складається зі слів або словосполучень. Повнозначні слова, що беруть участь в організації структурної схеми, називаються компонентами структурної схеми. Основною ознакою речення багато лінгвістів вважають предикативність, яку кваліфікують як відношення речення до дійсності. Отже, загальним граматичним значенням для всіх структурних схем речення є предикативність. І.Р.Вихованець тлумачить її як визначальну реченнєву ознаку, як комплекс граматичних значень, співвіднесених з актом мовлення й позицією (комунікативним наміром мовця). На його думку, предикативність, об'єднуючи в собі категорії часу й модальності, відбиває відношення речення до дійсності (реальність чи нереальність, необхідність чи ймовірність, можливість чи неможливість тощо) [Вихованець, 1993 : 7].

У реченні мовець виражає свої думки, почуття і волевиявлення. Відображаючи явища дійсності, він водночас вказує на своє ставлення до змісту повідомлюваного. Таким чином, предикативність можна визначити як співвідношення змісту висловлювання з реальною дійсністю з погляду самого мовця. Наявність категорії предикативності є найважливішою ознакою речення як самостійної синтаксичної категорії. З предикативністю тісно пов'язана категорія модальності. Кожне речення містить у собі як істотну конструктивну ознаку модальне значення, тобто вказівки на відношення до дійсності.

Отже, будь-яке цілісне вираження думки, почуття, спонукання, відбиваючи дійсність у тій або іншій формі висловлювання, оформлене в одну з існуючих у даній системі мови інтонаційних схем речення, виражає одне з тих синтаксичних значень, що у своїй сукупності утворюють категорію модальності" [Виноградов, 1978: 55]. А.П.Загнітко зазначає, що "при розрізненні речень за модальністю суттєвим виступає розмежування внутрішньо- і зовнішньосинтаксичної структури речення. Внутрішньосинтаксична структура речення співвіднесена з типом структурної схеми і підпорядкована системно-мовним вимірам граматичного ладу, зовнішньосинтаксична структура в українській мові формується переважно двома синтаксичними категоріями – модальності й часу" [Загнітко, 2001: 109].

У сучасній українській мові категорія модальності передається різними засобами, при цьому розходження в способах вираження цієї категорії почасти пов'язані з внутрішніми розходженнями в самих її семантико-синтаксичних функціях, її функціонально-синтаксичній сутності. Не підлягає сумніву, що розходження модальних типів речення найяскравіше і найрізноманітніше виражаються інтонаційним способом. Роль інтонаційно-мелодійних засобів у вираженні модальних відтінків висловлювань або речень буває різною залежно від граматичного ладу і лексичного складу синтаксичних єдностей. Отже, ми повинні визнати,

що просте речення (нормою для української мови є структура простого речення із суворим розташуванням групи підмета і групи присудка) має категорії об'єктивної модальності й синтаксичного часу з відповідною системою засобів їхнього вираження. Обидві ці категорії тісно пов'язані одна з одною і утворюють нерозривну єдність категорії предикативності, що характерне для кожного речення.

Грамматична будова простих речень у певний спосіб пов'язана з їх семантичною будовою. "Річ у тому, – зазначає І.Р.Вихованець, – що в системі мови переважає тенденція до симетрії між формально-синтаксичною й семантико-синтаксичною структурами речення" [Вихованець, 1993: 57]. Проте трапляються випадки асиметрії цих двох структур, що спричинені розбіжностями у семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному членуванні речення. У ряді випадків темо-рематичний принцип виступає провідним, що особливо постає значущим у конструкціях з нетипізованим виявом головних членів речення (інфінітив, форми прислівників тощо). Визначення семантики таких речень — теж важливий аспект у дослідженні окличних речень. Одним із перших обґрунтував необхідність виділення семантичної структури речення поряд із граматичною і комунікативною структурами Ф.Данеш. Установа на "зміст" була сформульована і В.В.Виноградовим: "Грамматика розглядає форми синтаксичного вираження думки, почуття і волі у всіх особливостях їхньої конкретної мовленнєвої побудови, типових для граматичної побудови, типових для граматичного ладу окремих мов і їхніх груп (сімей)" [Виноградов, 1975: 53]. Розглядаючи семантику речень, В.В.Виноградов підкреслював, що вона складається з диктуму і модусу. Диктум – інформативний зміст основного повідомлення, модус – це пов'язане з диктумом психічне переживання, що доповнює диктум [Виноградов, 1975: 53].

У традиційній лінгвістиці під семантикою розуміють увесь зміст, інформацію, передані мовою або якою-небудь її одиницею. Сутність семантики речення пояснюється наявністю денотата (референта, що позначає факт дійсності) і сигніфіката, який виражає зміст, що відповідає судженню про цей факт, при цьому підмет – денотативно, а присудок – сигніфікатно. До категорійних значень семантики при цьому відносять суб'єкт – предикат.

Близькою до денотативного напрямку дослідження є концепція семантичного синтаксису Н.Д.Арутюнової, що ґрунтується на логіко-граматичному підході. Дослідниця підкреслює, що "логіко-синтаксичні структури являють собою найбільш загальні моделі, в яких думка формує зміст" [Арутюнова, 1976 : 18]. Основне завдання щодо вивчення семантики речення, на її думку, полягає у виділенні чотирьох граматичних "джерел":

- 1) відношення екзистенції, або буттєвості;
- 2) відношення ідентифікації, або тотожності;
- 3) відношення номінації, або іменування;
- 4) відношення характеристизації, або предикації.

Досить поширені також дослідження, де враховано співвідношення граматичної і семантичної структур речення. Прикметні риси цього напрямку відбито у працях Н.Ю.Шведової. Вона розмежовує речення різних семантичних структур, спираючись на їх граматичні характеристики. Дослідниця зазначає, що "семантика не існує сама по собі, без граматичного оформлення, а таким оформленням є все граматичне оформлення речення" [Шведова, 1973: 483].

Крім граматичного підходу, в лінгвістичній теорії існує рівневий підхід до вивчення семантики. Відповідно до нього перший крок дозволяє зробити поняття структурної схеми. Другий – вимагає враховувати предикативність і парадигму. Третій – семантичну структуру речення і систему його регулярних реалізацій. Четвертий — визначення комунікативного завдання, у вираженні якого завжди бере участь інтонація.

Проте речення є не тільки граматичною і семантичною одиницею, а й комунікативною, тобто таким висловлюванням, за допомогою якого ми спілкуємося між собою. "Речення, що розглядається в динамічному аспекті щодо його комунікативної функції, називають висловлюванням" [Загнітко, 2001: 312]. І.Р.Вихованець зазначає, що "за

функціонального підходу висловлювання кваліфікують як мовленнєву одиницю, що може дорівнювати реченню, але відрізняється від нього спрямованістю на мовленнєві акти, безпосереднім зв'язком із ситуацією" [Вихованець, 1993: 155].

У зв'язку із різноманітністю підходів до вивчення синтаксичних явищ лінгвісти тепер не акцентують увагу на специфіці висловлювання, а інтерпретують його як комунікативний аспект самої структури речення. Тому у сучасній синтаксичній науці усталилася тенденція не протиставляти речення висловлюванню, а розрізняти у внутрішній структурі речення три аспекти: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний. Отже, у комунікативному плані речення – це висловлюванням, основною особливістю якого є орієнтація на учасників мовлення [Вихованець, 1993: 155].

Ш.Баллі, опрацювавши загальну теорію висловлювання, виділив його фундаментальну ознаку – співвідношення модусу і диктуму. Поділяючи погляди вченого, І.Р.Вихованець зазначає, що "речення охоплює дві сфери значень — диктумну сферу значень, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення" [Вихованець, 1993: 117]. Справді, кожне речення має денотативний план, який відображає ситуацію, узагальнюючою моделлю якої виступає структурна схема речення, і суб'єктивно-модальний план, який відображає ставлення мовця до позначуваної ситуації. Таким чином, у реченнєвій структурі наявний власне суб'єктивний компонент, який забезпечує авторську інтерпретацію об'єктивної інформації. Враховуючи це та беручи до уваги тезу про те, що "у здорової, нормальної людини просто неможливо виділити чисто інтелектуальну діяльність, вільну від почуттєво-емоційних елементів... Обробка інформації в людському мозку – взаємодія двох програм: інтелектуальної й емоційної" [Лук, 1966: 52], можна стверджувати, що емоційне є компонентом змістової структури речення. Відповідно це знаходить своє відображення у побудові речення, зокрема у таких синтаксичних явищах, як об'єм, розмір, тип, структура речення, особливо в його тема-рематичному членуванні, порядок слів, експресивне виділення окремих слів речення, різноманітні стилістичні прийоми.

Виділяючи емотивний компонент у змістовій структурі речення, необхідно з'ясувати місце цього компонента у семантиці речення. На думку Ю.М.Малиновича, "якщо емоційне значення виражене експліцитно (являє собою основне, спеціальне значення, заради якого форма або слово існує), то воно є денотативним; якщо емоційне значення виражене імпліцитно (виступає як супутнє і не володіє своїми спеціальними засобами вираження), тоді це конотативне значення" [Малинович, 1989: 44]. Отож єдиним розходженням між денотативним і конотативним значенням є спосіб вираження.

В окличних реченнях поряд з емоційним компонентом значення виділяють емоційно-оцінний компонент. Порівнюючи навколишню дійсність з ідеалізованою моделлю світу, людина не тільки виражає свою емоційну реакцію, але й оцінює її. По-різному розв'язується питання про присутність семи оцінки в окличних емоційно-оцінних реченнях лінгвістами, що займаються розглядом проблеми емотивності на синтаксичному рівні. Одна точка зору націлює на те, що все емоційно-експресивне виступає оцінним, тому що емоції і є суб'єктною формою оцінки. Такої думки дотримуються, наприклад, Н.А.Лук'янова, М.А.Ягубова. Однак такі дослідники, як Е.Ф.Петрищева, Л.А.Сергєєва, Т.А.Кільдібекова, стверджують, що не всі висловлювання (зокрема, що виражають подив, незгоду, недовіру) можуть бути пов'язані з оцінкою. На нашу думку, більш виправданою є друга точка зору.

Таким чином, визначаючи семантику окличного речення, необхідно враховувати його пропозиційний зміст, виявляти диктум і модус висловлювання, беручи до уваги при цьому онтологічні категорії – реальний світ і людину. Погоджуючись з тим, що зміст речення перебуває в тісній залежності від процесу спілкування, ми тим самим відносимо цю мовну одиницю не тільки до елементів мови, але й до фактів мовлення. Єдність семантичної і синтаксичної структур і визначає речення як одиницю мовлення. Тому найважливішим у

вивченні окличних речень є дослідження співвідношення їх формально-граматичних і функціонально-семантичних особливостей.

РЕЗЮМЕ

У статті обґрунтовується доцільність багатаспектного підходу до вивчення окличних речень. Основними вважаються структурний і семантичний аспекти, на які спираються логічний і комунікативний. Як додаткові, виділено емоційний і текстотвірний. Такий підхід до розгляду окличних речень дозволить виявити їх структурні і формальні особливості в різних сферах функціонування, встановити корелятивність/некорелятивність елементів їх формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної, власне семантичної і комунікативної будови, простежити формальну і семантичну варіативність.

This article is talking about the suitability of much aspected way for studying the exclamatory sentences. The structural and semantic aspects depicted here as main, so logical and communicative aspects are based on them. Emotional and text-creative aspects also play additional role. Such analysis of the exclamatory sentences allows to show their structural and formal specialties in different spheres of function, and it helps determine correlativity or non-correlativity between the elements of formal-syntactical, semantic-syntactical, own semantic and communicative structures. Also it helps to observe the formal and semantic variability.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Бабайцева В.В. Предложение как многоаспектная единица синтаксиса // РЯШ. – 1984. – №3. – С. 13-22.
3. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Иностранная литература, 1961. – 394 с.
4. Белошапкова В.А. К изучению типов сложного предложения // Доклады и сообщения АН СССР. – М., 1952. – Вып. II. – С. 152 – 164.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. — 220 с.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
7. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
8. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды. Исследование по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 53-88.
9. Грамматика современного русского литературного языка / Под. ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1973. – С. 458-483.
10. Добрунова О.В. Влияние эмоционального фактора на синтаксическое оформление высказывания // Синтаксические структуры в акте коммуникации (немецкий язык): Сборник научных трудов. – Москва, 1988. – Выпуск 313. – С. 13-22.
11. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1995.–312с.
13. Кильдибекова Т.А. О характере взаимодействия эмоционального с интеллектуальным в некоторых типах восклицательных предложений // Синтаксис и интонация. – Уфа, 1973. – Вып. II. – С. 27-32.
14. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. – К.: Радянська школа, 1965. – Ч. II. – 284 с.
15. Лук А.Н. Эмоции, юмор, остроумие // Наука и религия. – 1966. – № 1. – С.37-44.
16. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1976. – С. 3-21.
17. Малинович Ю.М. Экспрессия и смысл предложения: Проблемы эмоционально-экспрессивного синтаксиса. – Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1989.
18. Пешак М.М. Аспекти дослідження взаємодії форми і змісту в мові // Українське мовознавство. – К.: Вища школа. – 1980. – №8. – С. 16-25.
19. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання: Навчальний посібник / І.І. Слинко, Н.В.Гуйванок, М.Ф.Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
20. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
21. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. акад. АН УРСР І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.

22. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. – М.: Наука 1973. – С. 458-483.
23. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута. 2002. – 272 с.
24. Ягубова М.А. Оценки и эмоции в разговорной речи // Язык и эмоции. – Волгоград, 1995. – С.133-142.

Оксана Нарушевич (Одеса)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ І КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ СПОНУКАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

Специфіка засобів вираження спонукальності в українському науковому мовленні ще недостатнього висвітлена у вітчизняному мовознавстві. Однак дослідження названих засобів становить неабиякий інтерес, що зумовлюється існуванням ряду особливостей, які вирізняють вираження спонукальності в науковому стилі.

Через свою функціональну спрямованість науковий текст є не тільки носієм інформації, а й засобом спілкування з певним колом адресатів, оскільки розрахований на реакцію тих, до кого звернений, практичне застосування ними його даних і висновків. У будь-якому повідомленні досягнення певного прагматичного ефекту є головною метою, що зумовлює добирання мовних засобів та їх використання.

У своїй роботі ми підходимо до опису спонукальних конструкцій під кутом зору цілеспрямованої комунікативної діяльності людини, що відповідає тенденції в сучасній лінгвістиці. Такий підхід передбачає розгляд не тільки будови тієї чи іншої мовної одиниці, а й мовного оточення і ситуації, в яких вона вживається, тобто мовного і позамовного (ситуативного) контекстів, що визначають її функціонування у мовленнєвому акті як засобу мовленнєвої дії та впливу. Кожний мовленнєвий акт належить до певного типу відповідно до ілокутивної функції висловлення [Почепцов, 1986: 24]. Предметом нашого дослідження є структурно-семантичні і прагматичні кореляції, що властиві висловленням, які реалізують різні спонукальні інтенції у ході здійснення відповідних спонукальних мовленнєвих актів.

Не уявляється можливим дослідження процесу комунікації без урахування певних прагматичних факторів, а саме: фактору суб'єкта комунікації, фактору адресата, наміру (інтенції) мовця, контексту комунікації, ілокутивної функції висловлення.

Як відомо, висловлення тоді виконує своє комунікативне завдання, коли інформація, що міститься в ньому, адекватно сприймається відповідним реципієнтом. А тому мовець, якщо він хоче бути правильно зрозумілим, тією чи іншою мірою орієнтується на певного адресата мовлення у доборі мовного матеріалу, побудові фрази [Славгородская, 1981: 93].

Основною формою існування наукового стилю є писемна, а в писемній мовленнєвій діяльності комунікативний акт розірваний у просторі та часі, тому що характеризується фактом відсутності конкретного адресата. Однак адресат не виключається, він мається на увазі як потенційний одержувач інформації. Відсутній у момент породження мовлення адресат здійснює вплив на мовця (автора тексту) тим, що змушує його пристосовувати текст до деяких передбачуваних характеристик реципієнта. Автор наукового тексту орієнтується на такі фактори, як фахова підготовленість, життєвий досвід, наявність інформації, наукових досліджень у даній сфері, створюючи при цьому свій узагальнений образ адресата. Названий прагматичний фактор адресата значною мірою зумовлює своєрідність вираження спонукальності в науковому мовленні.

Комунікативно-прагматична спрямованість спонукальних конструкцій у науковому стилі мовлення залежить від так званих екстралінгвістичних факторів: додаткового завдання спілкування як основи утворення підстилю, жанру, виду науки, спрямованості змісту –

теоретичної, чисто інформативної, описової, практичної; форми мовлення (усної чи писемної); вияву авторської індивідуальності [Кожина, 1972: 87].

Унаслідок проведеної суцільної вибірки з 38 наукових праць, ряду стенограм захисту дисертацій, складання іспитів в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова нами було виділено близько 1500 одиниць спонукальних конструкцій. На цьому матеріалі й ґрунтується дослідження.

Волевиявлення мовця стосовно виконання / невиконання дії слухачем, яке передається спонукальними конструкціями, у конкретних ситуаціях мовленнєвого спілкування отримує різні (окремі) семантичні інтерпретації. Для спонукальних конструкцій у науковому стилі характерна обмежена кількість різних семантичних інтерпретацій, які допускаються у спонукальному висловленні. Зокрема, нами були зафіксовані такі з них: пропозиція, порада, настанова, застереження, прохання, вимога, заборона, заклик.

Розглянемо виявлені в ході дослідження структурно-семантичні і прагматичні ознаки спонукальних конструкцій, вживаних у науковому стилі.

Центральне місце серед засобів передачі прямого спонукування належить конструкціям з формами 2-ї особи наказового способу, які є найбільш спеціалізованими засобами вираження спонукальної семантики. Специфіка використання цих конструкцій у науковому мовленні полягає в тому, що: 1) наказовий спосіб представлений переважно формами 2-ї особи множини; 2) їх уживання обмежене певними типами контексту.

За ступенем інтенсивності волевиявлення спонукальні ситуації прийнято поділяти на три типи: ситуації категоричного, пом'якшеного та нейтрального спонукування. Щодо останнього терміна, то, на наш погляд, він не зовсім точно передає сутність цього типу спонукування. Важко сприймається семантичне поєднання слів "спонукування" і "нейтральне", адже спонукальний акт нейтральним не буває: він завжди пов'язаний із впливом однієї людини на іншу. Тому нам видається доцільним увести термін "спонукування на розсуд адресата", яким і будемо надалі послуговуватися у своїй науковій розвідці.

У зв'язку з тим, що в науковій сфері найширше представлене спонукування на розсуд адресата, яке характеризується такими ознаками, як 'взаємна незалежність співрозмовників', 'спрямованість дії на користь адресата', конструкції з названими вище формами вживаються переважно в ситуаціях пропозиції і поради. Найбільш поширені ці форми наказового способу в підручниках, збірниках вправ, завдань, де адресатові пропонується дати відповіді на поставлені запитання, виконати певні вправи, розв'язати завдання: *Розкажіть про призначення аптечки АІ-2 (Лапін. Безпека життєдіяльності людини); Визначте площу фігури, зображеної на малюнку 6 (Бевз. Алгебра).*

Зважаючи на те, що науково-навчальна література вирізняється своєю дидактичною спрямованістю, покликана навчати, нерідко в ній даються читачеві ті чи інші поради залежно від змісту повідомлюваного: *Якщо вас змушують показати матеріал, постарайтесь одержати письмову вимогу (Москаленко. Теорія журналістики).*

Однак в окремих ситуаціях, пов'язаних насамперед із галуззю науки, цією ж формою наказового способу виражаються не просто поради чи пропозиції, а настанови-інструкції (щодо виконання лабораторних робіт, проведення дослідів тощо), яких необхідно дотримуватися, щоб одержати безпомилковий результат: *Реактиви для дослідів беріть лише в тих кількостях, які зазначені в інструкції (Буринська. Хімія).* Пріоритетність позиції мовця обумовлена у таких випадках його соціальним статусом чи впливає з набутого ними досвіду, обізнаності як спеціаліста тощо.

Широко представлений текстами, зміст яких має характер керівних або інструктивних вказівок, настанов, порад, підстиль професійно-виробничої літератури, який обслуговує різні сфери та галузі господарства і виробництва [Чередниченко, 1962: 52]: *Перед підключенням чайника до електромережі переконайтесь у тому, що напруга, вказана на дні чайника і базі живлення, відповідає напрузі в електромережі (Інструкція з експлуатації електрочайника);*

При жовчнокам'яній хворобі **дотримуйтеся** тієї ж схеми вживання (Інструкція для медичного застосування препарату).

Зрідка у сфері наукової діяльності спонукальні конструкції з формою 2-ї особи наказового способу виражають застереження. Слід зауважити, що в ситуації застереження при імперативній формі дієслова завжди вживається заперечна частка *не*: **Не плутайте** слова "степені" і "ступінь" (Бевз. Алгебра); **Не застосовуйте** ліки після закінчення терміну придатності, вказаного на упаковці (Інструкція для медичного застосування препарату).

Семантична інтерпретація спонукальних ілокутивних функцій висловлення, вираженого конструкцією з формою 2-ї особи наказового способу, змінюється залежно від субординаційності стосунків між комунікантами. Так, якщо в наведених вище прикладах представлена ситуація пропозиції (*Визначте площу фігури*), то, скажімо, під час захисту дисертації, складання іспиту волевиявлення членів вченої ради, опонентів або членів екзаменаційної комісії, звернене до дисертанта або студента, може бути інтерпретоване лише як вимога. У ситуаціях соціальної взаємодії вступають у силу відповідні конвенції (правила, закони, принципи, норми тощо), що визначають соціальні статуси учасників спілкування, обумовлюють як права кожного з них, так і покладені на кожного з них певні обов'язки, яких вони змушені дотримуватись [Бирюлин, 1994: 142]: **Обгрунтуйте**, будь ласка, свою позицію (Із стенограми засідання спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій в ОНУ ім. І. І. Мечникова); **Охарактеризуйте** докладніше цю особливість мови засобів масової комунікації (Із стенограми іспиту з курсу "Українська мова в ЗМК" в ОНУ ім. І. І. Мечникова).

У науково-навчальній і науково-популярній літературі, літературі вузького, спеціального призначення нами були зафіксовані також конструкції з формою 1-ї особи множини наказового способу: **Уявімо іншу ситуацію** (Універсальний довідник-практикум з ділових паперів); **Згадаймо постійні елементи газети** (Іванов. Техніка оформлення газети). Наведені висловлення в наукових текстах реалізують мовленнєвий акт пропозиції.

У науково-популярних текстах для передачі пропозиції зрідка використовуються й конструкції, в яких присудок виражений формою наказового способу, утвореною сполученням частки *давайте* з дієсловом у формі 1-ої особи майбутнього часу доконаного виду: **А тепер давайте порівняємо** композиційну схему твору-роздуму (теза – доведення – висновок) із планом підготовки ділової доповіді (Учіться висловлюватися). У певних ситуаціях висловлення, виражене такою конструкцією, може набувати ілокутивної сили заклик: **Давайте рухатися** до підтримання професійної етики і чистоти, а не навпаки (Із стенограми засідання спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій в ОНУ ім. І. І. Мечникова).

У науковому стилі мовлення досить стабільною є текстова насиченість інфінітивними реченнями. Власне інфінітивні речення переважають у збірниках вправ, завдань. Інфінітив-предикат у таких конструкціях виражений перехідним дієсловом доконаного виду, біля якого вживається додаток у формі знахідного відмінка із значенням прямого об'єкта. У зв'язку з тим, що в науковій прозі спонукування адресується масовому читачеві, давальний суб'єкта у спонукальних інфінітивних реченнях завжди відсутній: **Довести**, що кожна з двох систем векторів у відповідному координатному просторі є базисом, і знайти матрицю переходу від першого базису до другого (Назієв. Лінійна алгебра та аналітична геометрія); **Обчислити** річний економічний ефект від уведення в дію на підприємстві автоматичної лінії замість потокової (Економіка підприємства).

Спонукування у наведених контекстах має некатегоричний характер. Слід, однак, зауважити, що спонукування, виражене цією ж дієслівною формою, яке міститься у вказівках, примітках, інструкціях для виконання завдань, набуває відтінку обов'язковості. У таких контекстах спонукальне висловлення здобуває ілокутивну силу настанови: **Відповіді обгрунтувати** на основі правила Ленца та закону збереження енергії (Римкевич. Збірник задач з фізики для 8 – 10 класів середньої школи).

У сполученні з предикативами *необхідно, потрібно, бажано, слід / не слід, треба / не треба, варто / не варто, не можна* тощо інфінітив виражає такі додаткові відтінки модального значення, як необхідність, бажаність, небажаність дії. Модальні слова у цих конструкціях, отже, є лексичними інтенсифікаторами, які здатні впливати на вираження обов'язковості / необов'язковості виконання названої мовцем дії. Якщо виконання дії не є обов'язковим і висловлення має ілюкативну силу поради або пропозиції, то автором вибираються модальні слова *можна, варто, бажано*: *Щоб знайти дійсну різницю між температурами води при наявності моноплівки і без неї, зумовлену впливом моноплівки на швидкість випаровування, бажано зменшити вплив мікроконвекції і турбулентного перемішування* (Вісник Київського університету). Вживаючи інтенсифікатори *слід, потрібно, необхідно, треба*, автор наголошує на необхідності виконання даних ним рекомендацій, настанов у досягненні наміченого ефекту: *Щоб правильно відповісти на це запитання, потрібно розрахувати індекс прибутковості інвестиційного проекту* (Економіка підприємства). Настійний, категоричний характер висловлення в ситуації інструктування (настанови) посилюють інтенсифікатори-прислівники *особливо, обов'язково* тощо: *Вихідні відомості слід обов'язково зазначати в кожному номері газети* (Іванов. Техніка оформлення газети). Заборона дії, позначеної інфінітивом, виражається безособовими дієсловами *не дозволяється, забороняється*: *Під час обслуговування, а також ремонту електроустановок використовувати металеві драбини забороняється* (Основи охорони праці); *Забороняється застосовувати для вентиляції балони зі стисненими газами* (Правила безпечної експлуатації електроустановок споживачів). На підставі того, що основний компонент предикативної основи у таких конструкціях виражається інфінітивом, ряд учених відносять їх до інфінітивних, кваліфікуючи як інфінітивні речення з ускладненою основою [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994: 217 – 231].

У ситуаціях пропозиції і поради в науковому мовленні нерідко використовуються висловлення з перформативними дієсловами, які виконують роль основного показника ілюкативної функції висловлення: *Радимо вам обирати стиль листа-підтвердження відповідно до ситуації* (Універсальний довідник-практикум з ділових паперів); *Пропонуємо читачеві самостійно розглянути інші випадки* (Шкіль, Колесник. Вища математика. Кн. 1).

Поділяємо думку декотрих мовознавців, які вважають, що дієслівні форми майбутнього часу доконаного виду в науковому стилі іноді наближаються за своєю функцією до форм наказового способу [Митрофанова, 1973: 121; Соколова, Шумарова, 1988: 96]. У таких спонукальних конструкціях у формі майбутнього часу вживаються дієслова розумової діяльності типу *розглянемо, порівняємо* тощо і фазові дієслова (*повернемося, продовжимо* тощо), які вказують на різні етапи викладу змісту: початок, перехід до наступного етапу, повернення до вже сказаного: *Розглянемо схему, зображену на рис. 136* (Шкіль, Колесник. Вища математика. Кн. 1), *Повернемося до задачі про роботу змінної сили на криволінійному шляху* (Шкіль, Колесник. Вища математика. Кн. 3). У наведених прикладах форма 1-ї особи множини майбутнього часу доконаного виду фактично втрачає значення майбутнього і позначає дію, що збігається з моментом мовлення. Висловлення з цією формою рідко, але досить систематично вживаються у вузькоспеціальних статтях, науково-популярній і навчальній літературі, де вони мають ілюкативну силу пропозиції.

У досліджуваних нами текстах наукового стилю зрідка спостерігались випадки вираження настанови формами 1-ї та 2-ї особи множини теперішнього часу: *Спершу знаходимо місце для головного, найважливішого матеріалу, а потім підбираємо додаткові, відповідні йому деталі тла, замітки, фотографії* (Іванов. Техніка оформлення газети), *Якщо АТС підтримує тональний набір, який дозволяє після з'єднання користуватися номеронабирачем, то ви набираєте номер контролера пейджингової мережі, потім номер пейджерера, а після цього можна передавати цифрове повідомлення* (Ситник, Козак. Телекомунікації в бізнесі).

До розглянутих вище спонукальних конструкцій функціонально прилягають неозначено-особові речення, у яких присудок виражений формою 3-ї особи множини

теперішнього часу. У деяких типах контекстів висловлення з цими конструкціями переважають, зокрема, в описах дослідів і лабораторних робіт, ходу розв'язання завдань, різних рецептах (наприклад, кулінарних або для виготовлення медичних препаратів тощо): *Відвар 1/2 столової ложки висушеного кореня та 1 столову ложку висушеної подрібненої трави заливають 400 мл холодної води, настоюють у прохолодному місці 12 годин. Кип'ячать в емальованому посуді накритим 10 хвилин. Приймають по півсклянки (100 мл) тричі на день за півгодини до прийому їжі* (Зубков. Аптека на вашому столі). Хоча наведені речення за формою є розповідними, все ж за своїм змістом, функціонально спрямованістю вони спонукальні. Тут форми теперішнього часу вказують, у якій послідовності слід виконувати дії для досягнення бажаного результату, тобто виражають настанови.

Вивчаючи особливості прояву питально-спонукальних конструкцій у науковому мовленнєвому спілкуванні, переконуємося, що вони є невід'ємною частиною діалогічної структури. Аналіз мовного матеріалу наукової дискусії показує, що в ній досить активно використовуються питально-спонукальні структури, серед яких найпоширенішою є конструкція з модальним дієсловом *могти* у сполученні з частками *чи не* на початку речення: – *Чи не могли б Ви спинитися більш детально на такому понятті як "когнітивна карта світу"?*; – *Чи не можете Ви назвати найновіші праці з цієї проблеми?* (Із стенограм засідань спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій в ОНУ). Тут питально-спонукальні речення спрямовані на те, щоб викликати у слухача реакцію у формі відповіді. Офіційність обстановки і посилення соціальної та міжособистісної дистанції між комунікантами (опонент і пошукач наукового ступеня) знаходить свій мовний відбиток у виборі загальноприйнятих у суспільстві тактовних форм вираження спонукання. Однак, незважаючи на таку м'яку, ввічливу мовну форму спонукання, розглянуті приклади можна кваліфікувати лише як вираження ситуації вимоги, а не прохання.

Як уже зазначалося, в доборі мовних засобів для вираження спонукання певною мірою виявляється індивідуальність автора наукового тексту. Спостереження над фактичним матеріалом під цим кутом зору підтверджують правильність такої думки. Так, О. П. Блик – автор одного з підручників української мови – для вираження пропозиції виконати завдання поряд з узвичаєною в таких ситуаціях формою 2-ї особи множини наказового способу активно послуговується формами теперішнього і майбутнього часу дійсного способу дієслова: *Читаємо. Продовжимо розповідь, називаючи малих щодо віку тварин. Записуємо. Виділяємо орфограму – букви а, я у закінченнях непрямих відмінків четвертої відміни* (Блик. Українська мова); *Розглядаємо таблицю "Рід. Назви істот та назви неістот"*. *Прокоментуємо, наводячи аналогічні приклади* (Блик. Українська мова).

Для передачі спонукання в різних стилях мовлення добираються певні лексичні одиниці, які найбільшою мірою відповідають комунікативному завданню стилю. Проведене нами дослідження засвідчує, що коло дієслів, уживаних в текстах наукового стилю з метою стимулювання адресата до дії, значно вужче порівняно з декотрими іншими стилями (розмовним, публіцистичним). Переважно воно представлене двома групами дієслів, які вживаються у двох ситуаціях, що відрізняються одна від одної і визначаються особливими, характерними для науки екстралінгвістичними факторами. Однією з таких ситуацій є виклад мовцем (автором) загальнотеоретичних положень, наукової теорії, характеристика наукової проблеми, опис результатів дослідження, доведення наукової гіпотези. У цьому випадку мовець спонукає адресата (читача чи слухача) прямувати за ходом його міркувань, викладом аргументів, фактів, прагне привернути увагу до якихось важливих, на його погляд, моментів, ніби переконує читача підтримати його наукові погляди, гіпотезу чи висновки. З цією метою у функції спонукання вживаються дієслова, що позначають різні розумові дії (*згадайте / згадаймо / згадаємо, порівняйте / порівняймо / порівняємо, розгляньте / розглянемо, застосуємо, звернемося тощо*). Другою ситуацією є опис проведення досліду, розв'язання завдання, опис якоїсь моделі, рисунка, дії технічного приладу тощо. У цій ситуації адресатові пропонується виконати якісь конкретні операції (розумові чи фізичні дії). При такому

вираженні спонування вживаються переважно перехідні дієслова конкретної дії у формі 2-ї особи наказового способу чи інфінітива (*визначити, з'ясувати, записати, довести, перевірити, зобразити, порівняти, розглянути, розмістити, скласти, побудувати, обчислити* тощо). Семантична різноманітність обумовлюється галузями наук, в яких вони вживаються.

Прагмалінгвістичний аспект аналізу вживаних у науковому стилі спонукальних конструкцій дає можливість глибше пізнати багатство засобів вираження спонування в українській мові, ширше застосовувати їх у мовленнєвій практиці.

РЕЗЮМЕ

У статті з позицій прагмалінгвістичного підходу до мовних явищ здійснено системний аналіз засобів вираження категорії спонукальності в науковому стилі сучасного українського літературного мовлення. Показано вплив прагматичних чинників на варіативність структурно-семантичних типів спонукальних конструкцій у наукових текстах.

Stylistic analysis of various means of expressing the category of imperativeness in the scientific style of Modern Ukrainian literary speech from the viewpoint of pragmalinguistic approach to language phenomena is under-taken in the given article. The influence of pragmatic factors on the variability of structural-semantic types of imperative constructions in scientific texts is revealed.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевз Г. П. Алгебра: Пробн. підруч. для 7 – 9 кл. середн. шк. – К., 2000.
- Бирюлин Л. А. Семантика и прагматика русского императива. – Helsinki, 1994.
- Блик О. П. Українська мова: Частина I. Підручник. – К., 1997.
- Буринська Н. М. Хімія: Підручн. для 8 кл. середньої загальноосвітньої школи. – К., 1997.
- Вісник Київського університету. Серія "Хіміко-біологічні науки та науки про Землю". – К., 1991. – Вип. 1.
- Економіка підприємства. Збірник практичних задач і конкретних ситуацій: Навч. посібник / За ред. С. Ф. Покропивного. – К., 1999.
- Зубков О. І. Алтека на вашому столі. – К., 1989.
- Іванов В. Ф. Техніка оформлення газети: Курс лекцій. – К., 2000.
- Кожина М. Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими: Уч. пособие. – Пермь, 1972.
- Купчик М. П., Гандзюк М. П., Степанець І. Ф. та ін. Основи охорони праці. – К., 2000.
- Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини: Навч. посібник. – К., 2000.
- Митрофанова О. Д. Язык научно-технической литературы. – М., 1973.
- Москаленко А. З. Теорія журналістики. – К., 1998.
- Назів Е. Х. та ін. Лінійна алгебра та аналітична геометрія: Навч. посібник. – К., 1997.
- Почепцов В. Г. Основы прагматического описания предложения. – К., 1986.
- Правила безпечної експлуатації електроустановок споживачів, затверджені Держнаглядохоронпраці (наказ від 09.01.98 № 4). – К., 1998.
- Римкевич А. П. Збірник задач з фізики для 8 – 10 класів середньої школи. – К., 1989.
- Ситник В. Ф., Козак І. А. Телекомунікації в бізнесі: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. – К., 1999.
- Славгородская Л. В. О функции адресата в научной прозе // Лингвостилистические особенности научного текста. – М., 1981. – С. 93 – 103.
- Слинько І. І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994.
- Соколова С. О., Шумарова Н. П. Семантика и стилистика русского глагола. – К., 1988.
- Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бирик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сютя. – К., 1997.
- Учіться висловлюватися / П. І. Білоусенко, Ю. О. Арешенков, Г. М. Віняр та ін. – К., 1990.
- Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962.
- Шкіль М. І., Колесник Т. В. Вища математика: Підручник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1.
- Шкіль М. І., Колесник Т. В. Вища математика: Підручник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 3.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Важливою проблемою у процесі вивчення будь-якої науки є оволодіння її термінологією. Сучасна українська термінологія ринкової економіки ще недостатньо досліджена, бо раніше вона майже зовсім не розвивалась. Термінологія ринкової економіки потребує найуважливішого вивчення, оскільки за останні роки сфера вживання української мови в бізнесовій справі значно розширилась і від правильного використання економічних термінів значною мірою залежить мовна культура як фахівців, так і нефахівців, адже ця лексика стала широковживаною майже серед усього населення України. Знання етимології економічних термінів допоможе краще зрозуміти значення цих термінів, швидко знайти їх відповідники в різних мовах.

Метою нашої статті є висвітлення такого джерела збагачення української термінології ринкової економіки, як лексичне запозичення з інших мов. Матеріалом дослідження послужили базові терміни з банківської справи, фінансів, маркетингу, менеджменту, біржової та комерційної практики, відібрані та систематизовані автором у чотиримовному словнику-довіднику [Осадчук, 1997].

Питання про іншомовні лексичні запозичення є одним з найбільш складних у термінознавстві, оскільки неможливо в деталях передбачити особливості розвитку науки в різні періоди історії країни, а також те, що кожне лексичне запозичення відбувається стихійно і є "свого роду вторгненням в усталену систему понять і термінів, наслідки якого важко передбачити" [Лотте, 1982: 3].

Під запозиченням ми слідом за О.С. Ахмановою розуміємо "звертання до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, для подальшої диференціації тих, що вже існують у мові, а також для позначення невідомих досі предметів" [Ахманова, 1966: 150]. Лексичні запозичення можуть бути викликані різними причинами, серед яких розрізняють екстралінгвістичні та інтралінгвістичні. До екстралінгвістичних (зовнішніх, позамовних) причин мовознавці відносять такі: історико-культурні зв'язки народів, вплив науково-технічного прогресу, міжнародний престиж країни і мови-джерела, культурні переваги нації, наслідування і моду та інші. До інтралінгвістичних причин запозичень належать потреба номінації нових предметів, явищ, понять та відсутність у мові на момент запозичення нових реалій необхідних лексичних одиниць.

Варто зазначити, що запозичені слова насамперед за ступенем формального засвоєння у мові являють собою неоднорідну групу слів, і це обумовлює певну складність у їх розгляді. Деякі дослідники поділяють запозичену лексику на "чужі слова", "інтернаціоналізми" і "міжнародні аналогізми". Не заглиблюючись у полеміку з приводу цих термінів, будемо їх дотримуватися в нашій роботі. Для позначення запозичених лексичних одиниць, що залишилися у будь-якій окремо взятій мові-рецепторі незмінними стосовно орфографії і орфоєпії, вживатимемо термін "чужі слова". Для позначення запозичених лексичних одиниць, які у фонологічному і морфологічному відношенні підпорядковані системі певної мови, але разом з тим у різних мовах зберігають між собою подібність, смислову спільність і входять у мову міжнародної наукової комунікації, вживатимемо термін "інтернаціоналізми".

Тепер кілька слів про термін "міжмовні аналогізми". До міжмовних аналогізмів відносимо слова з частково спільною семантикою. Хоча вони, як і інтернаціоналізми, належать до кількох мов світу, їх не можна віднести до цього підрозділу запозичень, бо в цілому ряду міжмовних аналогізмів такої смислової спільності може взагалі не бути, адже для них характерний розвиток відмінностей у семантиці, іноді навіть утворення протилежного значення.

Отже, інтернаціональні слова і міжмовні аналогізми є частиною запозичених слів. І ті, й інші мають ряд специфічних рис, до яких належать спільне етимологічне походження, приналежність до двох і більше мов світу, збігання у зовнішньому оформленні та смислова спільність. Проте, ще раз наголошуємо, міжмовним аналогізмам без усяких обмежень властива тільки друга із зазначених рис. Що стосується термінів будь-якої галузі науки, то більшість з них слід віднести до інтернаціоналізмів, оскільки вони у різних мовах мають спільне значення, адже галузева термінологія не змінює своїх сем. Проте потрапивши у загальний словниковий склад, такі терміни можуть змінити будь-яку зі своїх сем, тобто терміни є потенційними аналогізмами.

Відомо, що слова з інших мов потрапляють у мову-рецептор унаслідок схрещування мов під час культурно-історичних, суспільно-економічних та інших зв'язків між народами. Багато лінгвістів вважають запозичення природним процесом, характерним для кожної розвиненої національної літературної мови і мови науки.

Так, українська мова, як і інші культурні мови світу, в процесі свого історичного розвитку мала більшою чи меншою мірою контакти, а, отже, мовну взаємодію з іншими мовами: слов'янськими, класичними мовами: давньогрецькою та латинською, а також з германськими, романськими мовами. Ці процеси з точки зору результатів впливу однієї мови на іншу не рівноцінні. Кількість і характер запозичених слів залежить від конкретних історичних умов, однак, і в цьому природному процесі, на думку В.П.Даниленко, можна простежити "своєрідні хвилі різної висоти і різного напрямку" [Даниленко, 1977:29], недаремно запозичені слова називають верстовими каменями філології.

Визначаючи походження запозичених слів в українській економічній термінології та аналізуючи шляхи, якими ці слова потрапили у мову, можна пролити світло на взаємовідносини України з іншими країнами, на стосунки українців з іншими народами. Вплив іноземних мов відбувався двома шляхами: усним – через особисті контакти між людьми і письмовим – через писемні джерела: художню та наукову літературу, торговельну, комерційну та іншу документацію. Усний шлях був більш продуктивним на ранніх стадіях розвитку суспільства. Писемний шлях набув особливо важливого значення в недавні періоди часу. Наведемо кілька прикладів першого періоду запозичень з латинської мови, що відносяться до часів уведення християнства в Київській Русі і служать для позначення торговельно-економічних понять: *монета* < *munet, moneta* >, *фунт* < *round* → *pund* >, *унція* < *inch* → *унсе* >, *борг* < *boragen* >, *крамар* < *kramari* >; *крам* < *kram* → *дрібний товар* >, *купець* < *choufari* → *купувати* >.

Багато греко-латинських запозичень припадає на період XV –XIX століть, оскільки латинська мова зберегла своє значення як мова науки. Слід зазначити, що і сучасна економіка, як і інші галузі наук, широко користується греко-латинськими основами та афіксами, серед яких найбільш продуктивними є такі префікси і префіксоїди: *анти-*, *бі-*, *де-*, *ді-*, *ін-*, *інтер-*, *ізо-*, *макро*, *мікро-*, *морфо-*, *пара-*, *про-*, *ре-*, *супер-*, *уні-* тощо та суфікси і суфіксоїди: *-ат*, *-ант*, *-ац*, *-грам*, *-ент*, *-ер*, *-ор*, *-іст*, *-ізм* тощо. Наприклад: *демаркетинг*, *дескрипція*, *дистриб'ютор*, *коносамент*, *маніграма*, *ревальвація*, *промоутер*, *протекціонізм*, *трасат*, *трансферт*.

У XVI- XX століттях у термінологію ринкової економіки потрапила велика кількість інтернаціоналізмів, що вживаються у підмові економіки різних національних мов. Вони запозичені з ареалу Середземномор'я, а саме:

з грецької мови: *економіка* < *oikonomike* → *мистецтво управління домашнім господарством* >; *економ* < *oikonomos* → *управляючий домом* >; *логістика* < *logistik* >; *іпотека* < *hypotheke* >; *люмп-сум* < *lympa* + *sum* → *велика сума* >; *парето-оптимум* < *paret* → *домримуватися* + *optimum* → *більшість* >; *олігополія* < *oligo* → *незначний* + *poleo* → *продаю, торгую* >; *автаркія* < *otarceia* → *самовдоволення* >; *аналіз* < *analysis* → *розкладання* >;

з латинської мови: *агент* < *agens* → *діючий* >; *пеня* < *poena* → *штраф* >; *корупція* < *corruptio* → *підкуп* >; *корпорація* < *corporatio* → *товариство, спілка* >;

конкуренція <concurrētia→боротьба>; кредит <creditum→позика; консенсус <consensus→згода>; консигнант <con-signo → прикладати печатку>; ліцензія <licentia→право, дозвіл>;

з італійської мови: брутто <brutto→грубий>, контрабанда <contra-проти, bando-урядовий наказ>, конто <conto-рахунок, corrente-поточний>, фактура <factura→обробка>; фірма <firma→підпис>; фінанси <finances→кошти>, фінансування <financing→виділення коштів>, ломбард <Lombardia>, сальдо <saldo→залишок>, нетто <netto→чистий>, трампа <tratta→вексель>, ультімо <ultimo→останній>, картель <cartello.carta→паніп, документ>;

з французької мови: авуари <avoir → майно >; ажіо <l'agio→підвищення>; ажіотаж <agiotage→сильне збудження>; баланс <balance→вага, терези>, банк <banque→фінансовий заклад>; банкнота <bank-note→банк+білет>; карт-бланш <carte-lanche→чистий бланк>; капітал <фр.→англ.→лат. capitalis→головний>; преференція <praeferentia→перевага>; прейскурант <prix-courrant→цінник>; маржа <margo→поле, край>; куліс'є <coulissier→гравець на біржі>; куліса <coulisse→полоса>; франшиза <franchise→пільги, привілеї>;

з іспанської мови: каско <casco→шолом→корпус корабля>; карго <cargo → вантаж>; ембарго <embargo → заборона торгівлі, арешт судна>; ескудо-грошова одиниця <escudo→герб>; сафра <safra,zafra → сезон торгівлі скотиною>;

з арабської мови: тара <tare→упаковка>; тариф <араб→фр. tarif→розцінка>; базар <basar,bazar→східний товарний ринок>; бакшиш - хабар <bakshish → подарунок >.

У XIX – XX столітті прокотилася велика хвиля запозичень з англійської та німецької мов. Наведемо приклади:

з німецької мови: біржа <Borse→лат.→гаманець>; банкір <нім. → фр. → володар банку>; маклер <Makler→посередник>; такса <taxe→оцінювати>; таксатор <taxator→оцінювач>; фрахт <Fracht→вантаж на судні>; штраф <Strafe→грошове стягнення>; ярмарок <Jahrmarkt→щорічний базар>.

з англійської мови: ваучер, вендорліз, дедвейт, делівері, демпінг, холдинг, ціна ФОБ, ЦІФ, КАФ, банкомат, грінбек, бондхольдер, євродолар, чартер, маніграма, акциз, консалтинг, траст, хайрінг, хеджер, хеджінг.

Особливо варто виділити потік англіцизмів, що стосуються сфери ринкової економіки і поширилися у багатьох мовах світу в кінці XX століття, наприклад: бартер <barter>; брокер <broker>; дилер <dealer>; бізнес <business>; дивіденд <dividend>, лідер <leader>, лізинг <leasing>, маркетинг <marketing>, менеджмент <management>, менеджер <manager>, рекет <racket>, рекетир <racketeer>, Інтернет <Internet>, тренінг <training>, траст <trust>, трейдер <trader>, факторинг <factoring>, фактор <factor>, фірма <firm>.

Багато англіцизмів позначають нові реалії і поки що не мають українських відповідників, наприклад: афідафіт, ліз-бек, ліз-енд-леаз, ліфо, локт-ін, форфейтинг, ЛІФО, ФІФО, спотпроміт, флет, тель-кель.

Як показують наведені приклади, англіцизми на підґрунті української мови часто залишаються незмінними щодо англійської орфоєпії та орфографії. Вони ще не повністю засвоєні українською мовою і завдяки конотації новизни, тобто незвичному звучанню і написанню, приваблюють до себе увагу. Багато термінологічних одиниць є дублюючими, бо у мові-рецепторі вже існують слова для позначення відповідних понять, а нові слова запозичені з міркувань престижності, моди, наприклад: прайслист = прейскурант = цінник; бартер = обмін; бізнес = справа, діяльність; менеджер = керівник; вальвація = оцінка.

Наявність дублетів свідчить про те, що пошуки відповідних назв для нових понять ще тривають і досліджувана термінологія ще не усталена. Проте, багато запозичених термінів вже розпочали у новій терміносистемі самостійний ряд новоутворень, продукуючи лексичні одиниці-гібриди, у яких один з компонентів є українським словом, а інший – запозиченням з англійської мови: ціна КАФ, ФОБ – аеропорт, інвестиційний траст, комплекс маркетингу,

маркетингова служба, постійний холдинг, термінатор-менеджер. Слід зазначити, що з часом функціонування в українській мові у багатьох запозичень розширився обсяг називної функції і разом з ним розширилась їх предметно-мовленнева сфера вжитку: *Markt* → *Marketing* → *маркетинг, маркетинговий, маркетолог*.

Як показало дослідження, всі запозичення можна згрупувати у лексико-семантичні поля, які є неоднорідними з точки зору кількісного складу, частоти функціонування в мовленні, соціальної значущості та актуальності. Найбільшими стали такі поля: назви діячів у бізнесовій практиці, назви грошових одиниць, міри, ваги, зовнішньоекономічних угод, процесів торгівлі, назви бізнесових організацій, структур, назви фінансових операцій. Запозиченням і поширенням лексичних інтернаціоналізмів сприяє, на наш погляд, сучасний стан економіки та посилені культурні контакти у сфері науки і техніки, які, набувши в сучасну епоху справді масового характеру внаслідок подолання усіх перешкод на шляху до інтернаціоналізації культури, приводять до інтернаціоналізації наукової термінології.

Отже, слова іншомовного походження суттєво збагатили економічну термінологію української мови. Сила мови, за влучним висловом В. Гете не в тому, що вона відштовхує все чуже, а в тому, що вона його поглинає і засвоює.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається запозичена з англійської, латинської, італійської, іспанської, німецької, французької й інших мов лексика, що широко представлена в українській термінології ринкової економіки і служить для вираження нових понять, пов'язаних з торгівлею, бізнесом і фінансовою діяльністю людини. За чисельністю переважають англійські і французькі запозичені слова, що відносяться до різних періодів запозичення.

In article loan words from English, Latin, Italian, Spain, German, French and other languages are highly represented in the Ukrainian terminology of the market economics. They are used for expression of new notions connected with trade, business and financial human activities. In number the English and French loan words, belonging to the different period of borrowing, are predominated.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия. 1966. – 605с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука. 1977. – 211 с.
3. Лотте Д.С. Вопросы заимствования иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Изд-во АН СССР. 1982. – 158с
4. Осадчук М.Л. Ринкова економіка: Словник-довідник: український, російський, англійський, німецький. – Вінниця: УНІВЕРСУМ, 1997. – 318 с.
5. Осадчук М. Про лексичні запозичення в українській термінології ринкової економіки // Проблеми української термінології: Вісник Держ. ун-ту "Львівська політехніка". – № 336. – Л., 1998. № 336.

*Марія Осадчук (м. Вінниця)
Валентина Гапонова (м. Хмельницький)*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МОВИ І КУЛЬТУРИ

Проблема "мова і культура" належить до числа найбільш складних і ще далеких від остаточного розв'язання проблем сучасного мовознавства. Вона має як велике теоретичне, так і практичне значення, оскільки для ефективного оволодіння іноземною мовою в умовах білінгвізму форми та значення рідної мови і культури можуть бути продуктивно перенесені на іноземну мову і культуру.

У науковій літературі трапляються часом антиномічні судження про співвідношення мови і культури. Метою нашої статті є розгляд взаємозв'язків і взаємовпливів цих важливих багатогранних і багатоаспектних суспільних явищ.

Перш ніж з'ясувати питання про зв'язок мови і культури необхідно зазначити, який

зміст вкладається нами в поняття "культура". У вітчизняній науці в широкому розумінні поняття культура (лат. culture-оброблення, обробіток) розглядається як соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття і свідомості. Розрізняють матеріальну культуру – сукупність речовинних, зримих добутоків праці людини (техніка, виробничий досвід, матеріальні цінності) і духовну культуру – сферу духовного життя людини (наука, мистецтво, література, філософія, мораль, освіта тощо) [Філософський словник, 1987: 225].

Е. М. Верещагін і В. Г. Костомаров резюмують точки зору, висловлювані вітчизняними філософами, істориками і психологами з приводу різних аспектів культури, в такому визначенні: "Культура як суспільне явище - це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які вже накопичені, і тих, що накопичуються визначеною спільністю людей. Культура – це продукт соціальної активності людських колективів, вона має історичний генезис і відіграє визначальну роль у становленні окремої людської особистості" [Верещагін, Костомаров, 1976: 35]. Багатоаспектність цього поняття відзначає також автор ряду теоретичних робіт з проблем культури Е.С. Маркарян, вказуючи, що поняття культури різними своїми сторонами стикається з трьома сферами свідомої людської діяльності: зі сферою взаємодії людини і природи, де конкретні прояви культури втілюються у створенні і використанні знарядь праці і виробництва; зі сферою взаємодії людей один з одним, де свідомий характер їхньої діяльності виявляється у виробленні різних інститутів, норм і установок, якими регулюється поведінка людських індивідів; зі сферою сприйняття людиною навколишньої дійсності, як логіко-понятійного, так і емоційного, творчо відтвореного в продуктах духовної діяльності [Маркарян, 1969: 99].

Таке визначення культури принципово відрізняється від її ідеалістичного розуміння в американській науці. Так, представник сучасного структуралізму У. Гудинаф вважає, що культура – не матеріальний феномен, не предмети, люди їх емоції, а визначена сума знань, чи, точніше, моделі інтерпретації того, що говорять і роблять люди [Goodenough, 1964: 80]. Для людини, що є носієм визначеної культури, конкретні прояви культури - це знаки, які репрезентують певні культурні форми чи моделі. Між явищами мови і культури існує аналогія: подібно тому, як явища, що відносяться до сфери культури, є знаками, що репрезентують визначені форми чи моделі, мовні факти також виступають як знаки концептуальних форм. Зі сказаного вище видно, що для цієї концепції характерна дематеріалізація культури, зведення її до сітки відносин, до інтерпретації конкретних проявів культури лише як знаків, що утворюють знакову систему. Будучи складним і багатограним явищем, культура може розглядатися в багатьох ракурсах і багатьох аспектах, у тому числі й у термінах семіотичної теорії, що встановлює загальні закономірності знакових систем [Степанов, 1971: 46]. Однак з цього ніяк не випливає, що задовільний опис культури може ігнорувати її матеріальну, субстанціональну сторону.

Зупинимося докладніше на найбільш істотній для нас стороні розглянутої проблеми - на питанні про співвідношення понять «мова» і «культура». У представників культурної антропології це питання не викликає сумнівів: мова, вважають вони, відноситься до культури як частина до цілого. Вони також розглядають культуру як суму всіх небіологічних аспектів людського життя [Hymes, 1964: 12]. Дуже важливе уточнення в такому розумінні культури вносить відомий російський психолог А. Н. Леонтьєв, який пов'язує культуру не просто з небіологічною активністю людини, а з активністю соціальною; культура є породженням не спадкоємного чи індивідуального досвіду, а досвіду соціально-історичного [Леонтьєв, 1968: 51]. Для концепції американських лінгвістів характерне те, що вони розглядають мову не просто як частину культури, а як її органічну частину, що знаходиться у відношенні ізоморфізму до культури в цілому. Ізоморфні стосунки між культурою і мовою встановлюються ними на тій підставі, що культура - це те, що необхідно знати, щоб діяти прийнятно для членів даного суспільства, а мова - це те, що треба знати, щоб спілкуватися з його носіями так, як вони вважають прийнятним для себе. Як випливає з цих визначень, мова

тут йде не про культуру взагалі, а лише про норми соціального, а точніше - комунікативного поведіння, і не про мову як таку, а лише про норми мовної діяльності. Зведення мови і культури до поведінкових аспектів є однією з методологічних традицій соціальної і культурної антропології, що бере свій початок від праць Б. Маліновського, який розглядав мову як одну з найважливіших форм людської поведінки і пропонував перетворити лінгвістику в частину загальної теорії культури, в емпіричну науку про мовну поведінку. Віддаючи данину ідеям біхевіоризму (англ. behavior – поведінка, поведіння), Маліновський розглядав мову як навичку, як стандартизований тип діяльності людини, який варто віднести до категорії різних видів пристосування людини до середовища і до механізмів культури [Malinowski, 1964: 11].

Теорія ізоморфізму мови і культури неодноразово зазнавала критики в нашій літературі, особливо, у зв'язку з неогумбольдтіанськими концепціями Л. Вейсгербера і гіпотезою Сепіра-Уорфа, що затверджують примат мови стосовно суспільства. Відповідно до гіпотези Сепіра-Уорфа, мова відіграє велику роль в усвідомленні дійсності, оскільки мовні норми припускають визначену форму вираження дійсності і тим самим певним чином моделюють її, як і моделюють типи поведінки [Whorf, 1993: 31]. Саме це представлення про культуру і, відповідно, про мову, як про знакові системи, і лягло в основу ідеї ізоморфізму знакових систем, що відрізняються лише конфігурацією їх складових частин. Проте було б неправильно взагалі заперечувати всякий вплив мови на культуру. Мова, роблячи зворотний вплив на мислення, тим самим не може не впливати і на культуру. Однак цей вплив не носить вирішального характеру.

У протизагу теорії ізоморфізму в матеріалістичній науці про суспільство підкреслюється специфіка мови як суспільного явища, його принципова відмінність від інших компонентів культури. Вітчизняні вчені з цього питання висловлюють такі судження: мова не є ні формою, ні елементом культури; мова — це частина культури; мова — це форма вираження культури.

Питання про співвідношення мови і культури варто розв'язувати із врахуванням того, що культура, як уже наголошувалося раніше, являє собою багатогранне і багатоаспектне явище. Поняття культури охоплює й область художньої творчості, і національні звичаї, і традиції, і системи поглядів і представлень, стереотипи і норми поведінки, взаємовідношення, культуру харчування тощо.

Багатоаспектність притаманна і мові. Мова є і засобом спілкування, і засобом вираження думок, і формою збереження знань людини про дійсність, і знаряддям емоційного впливу, і особливою семіотичною системою, і одним з елементів ідентифікації соціальних і соціально-етнічних спільностей. Окрім того слід мати на увазі, що поняття матеріальної і духовної культури вичерпують усю сферу суспільних явищ. Звідси випливає, що, мова як суспільне явище, може бути віднесена до сфери культури і розглядатися як один з її компонентів. Проте мова обслуговує не тільки сферу духовної культури, вона безпосередньо пов'язана з виробництвом, обслуговує процеси праці, процеси виробництва. Вона безпосередньо пов'язана із соціальними відносинами, обслуговує їх: вона є знаряддям спілкування і виступає як складовим елементом соціальної сфери. До того ж у мові є ідеальна і матеріальна сторони, але все-таки в основі своїй мова - це явище духовної культури. Однак варто зазначити, що мова виявляє далеко не однакове відношення до різних компонентів культури, адже існує ряд областей культури, наприклад: архітектура, скульптура, живопис, музика, хореографія тощо, які безпосередньо не пов'язані з мовою. В той же час інші компоненти культури виявляються тісно пов'язаними з мовою. Так, у сфері художньої літератури мова є засобом вираження, формою існування художнього змісту літературного твору. Важко переоцінити внесок, який роблять майстри художньої творчості в розвиток літературної мови, розкриваючи через художні образи семантичні можливості слова, відкриваючи перед читачами чи слухачами нове світобачення, перетворюючи мову із засобу спілкування в засіб впливу на людські емоції. Отже, загальнонародна мова у всіх її

національних різновидах перетворюється в матеріал для індивідуальної творчості в галузі іншого виду культури – художньої літератури. При цьому важливо мати на увазі, що вплив письменників, теоретиків літератури, граматистів на процеси формування і функціонування літературної мови відбиває різні ідейно-естетичні погляди, суперечливі й протидорчі тенденції. Мова являє собою найбільш специфічний матеріал культури, відбиваючи її національну належність, тому що мова несе в собі суттєву інформацію про свій народ, єднає людину з людиною, батьків з дітьми, кожного з усіма співвітчизниками, з рідним краєм. Народ завжди виступає хранителем національної пам'яті, творцем і охоронцем національної культури, і тому формування літератури і літературної мови відбувається лише на основі народної культури. Так, плідний вплив на розвиток української літературної мови справили у XVIII-XIX столітті І. Котляревський, Т. Шевченко; дбали про розвиток української мови, формуючи національну свідомість українців, такі діячі як П. Куліш, М. Драгоманов, М. Грушевський та багато інших. Значна увага приділяється письменниками питанню збагачення загальнонародної мови, впливу суспільних факторів на мову. Важливо відзначити, що ці фактори мають «точку дотику» не безпосередньо в мові, а в сукупності конкретних мовленнєвих ситуацій, у мовленнєвій діяльності. Саме через мовленнєву діяльність здійснюється вплив на мову соціальних факторів, і лише через її посередництво вони відбиваються в мові. В сучасному суспільстві значний вплив на мову має науково-технічний прогрес, особливо такі галузі, як обчислювальна техніка, мікроелектроніка, атомна енергетика, комплексна автоматизація виробництва. Відкриття нових явищ в природі, формування нових галузей науки і техніки вимагає створення у мові нових термінів для їх описання. За останні 30 років кількість нових слів – термінів різко виросла. Мова переживає зараз так званий «неологічний бум», адже 90% усіх слів, що поступають у загально вживану національну мову і збагачують її, належать до галузевої лексики.

Варто також зупинитися ще на питанні про співвідношення національного й інтернаціонального в мові і культурі. Процес інтернаціоналізації національних культур в наші дні стрімко розвивається. Кожній національній культурі крім власне національних рис притаманні й інтернаціональні риси. Загальні елементи двох різних культур, що виникли або шляхом самостійного конвергентного розвитку, або шляхом «культурних контактів», одержують своє відображення в мові, що знаходить виразні засоби для культурних елементів, загальних з іншою культурою. Взаємодія й інтернаціоналізація різних національних культур знаходять своє безпосереднє відображення у формуванні інтернаціональної лексики. Поширення лексичних інтернаціоналізмів носить поліцентричний характер: існує кілька центрів, де беруть початок хвилі культурних і мовних запозичень, що охоплюють широкі ареали. Давно помічено, що з даної точки зору мови Землі поділяються на кілька великих ареалів, які виникли навколо впливових мов цивілізації в ході формування культурної єдності відповідних районів. Особливе місце тут займає ареал європеїзмів, що виявився найбільшою мірою пов'язаним зі створенням культурної єдності свого району. Окрім того спостерігається його розвиток у сучасному світі загальнолюдської цивілізації. Специфічні споріднені явища в мовах європейського ареалу широко представлені в ареалі всіх мов народів Європи, захоплюють також у різній мірі мови Близького Сходу, Африки, району Індійського океану і Південно-Східної Азії. Різні історичні шари інтернаціоналізмів беруть свій початок в різних історичних епохах, належать до різних суспільно-економічних формацій.

Далі ми зупинимося на деяких аспектах проблеми «мова і нація» у зв'язку з розглядом питань мовної політики і мовної ситуації. В Україні строго дотримуються принципу рівноправності всіх мов, великих (українська, російська) і малих (молдавська, польська, румунська, угорська, болгарська, новогрецька, кримськотатарська, гагаузька, циганська). Визнаючи цей принцип, ми в той же час відзначаємо особливо важливу роль української мови як єдиної державної, мови спілкування і співробітництва народів, які проживають на території України.

Нарешті, розглянемо ще проблему глобальної антиномії "цивілізація – культура – мова". Розвиток сучасної економіки, що зв'язує різні народи і держави, приводить до утворення нових історичних спільнот, більш широких і глибоких, ніж нації. Такою новою історичною спільнотою є Європейський союз із спільною економікою, єдиною грошовою одиницею – євро. У багатонаціональній європейській і світовій спільноті поряд з розвитком національних культур різних народів відбувається інтенсивний розвиток англійської культури. В умовах сучасної глобалізації зростає роль англійської мови як загальної мови міжнародного спілкування в культурному житті народів світу. Розширення функцій і підвищення комунікативної ролі англійської мови є могутнім засобом прилучення всіх народів світу до загальнолюдської культури. Відносини між національними мовами і англійською мовою – мовою міжнародного спілкування визначаються основними принципами національної політики. Підвищення комунікативної ролі англійської мови дає можливість усім націям обмінюватися культурними цінностями і відкриває їм широкий доступ до досягнень світової культури. Отже, у світлі сучасних запитів суспільства володіння англійською мовою як засобом міжкультурної комунікації, слід розглядати як необхідну умову успішної професійної діяльності в будь-якій сфері суспільно-політичного, економічного і культурного життя нашої країни.

Сподіваємося, що дане теоретичне дослідження певною мірою сприятиме розв'язанню проблеми навчання англійській мові у вузі, за умови врахування в навчальному процесі фактору двомовності як об'єктивної реальності, адже процес оволодіння іноземною мовою здійснюється в умовах міжмовної взаємодії, а саме, в умовах взаємодії української та англійської мов. Постійне порівняння мов і культур двох народів сприятиме усуненню психологічних бар'єрів, які постійно виникають у студентів з причин обмеженості мовних засобів при іншомовній комунікації.

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюються питання взаємодії мов і культур народів, співвідношення національного і інтернаціонального в мові і культурі. Мова розглядається як засіб комунікації членів суспільства, створення і збереження культурних цінностей, наукових досягнень нації.

In article the questions of interactions of national languages and cultures as well as interrelations between national and international in language and culture are elucidated. Language is considered as means of communication of society members, creation and preservation of cultural values, scientific achievements of nations.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М., 1976.
2. Леонтьев А.А. Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты // Язык и общество. – М., 1968.
3. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. – Ереван, 1969.
4. Степанов Ю.С. Семиотика. – М., 1971.
5. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1987.
6. Hymes D. Language in culture and society. – New York, 1964.
7. Goodenough W.H. Cultural anthropology and linguistics. In: Language in culture and society. – New York, 1964.
8. Malinowski B. The dilemma of contemporary linguistics. In: Language in culture and society. – New York, 1964.
9. Whorf Benjamin Lee. Science and Linguistics // Landmarks of American Language and Linguistics. vol. 1. (ed.) Franc Smolinski. – Washington, 1993.

ОНОМАСТИКОН ПОВІСТІ "ТОВАРИШКИ" ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Повість "Товаришки" (1887 р.) пронизана ідеєю виховання національної інтелігенції, здатної відстояти інтереси нації, ідеєю єднання інтелігенції з народом. Олена Пчілка в цій повісті створила новий в українській літературі образ жінки-інтелігентки, учасниці українського руху 60-х років. Героїня повісті – освічена, національно свідома пропагандистка і втілювачка в життя народу поступових ідей. Письменниця майстерно розкрила ідейно-моральні основи особистості, показала, якою людина є насправді, а не якою хоче здаватися собі і оточуючим. У стрімкій динаміці суспільного життя Олена Пчілка розглядає ідейно-моральний і духовний зміст стосунків двох товаришок – Люби Калиновської і Раїси Брагової – жінок-інтелігенток, вихідців з дворянського середовища, але вихованих на різних засадах, що вплинуло на характер кожної з них.

Глибокому художньому розкриттю проблемно-тематичної основи повісті сприяє також її ономастичне поле. Письменниця намагалася дібрати такі власні назви, які б адекватно характеризували, оцінювали та однозначно ідентифікували персонажів-денотатів, позначали відповідні топооб'єкти, що віддзеркалюють риси національно-регіональної приналежності. Онімична лексика, як відомо, є важливим мовностилістичним засобом для творення загальноукраїнського національного колориту. Оніми створюють часо-просторовий фон літературного твору, вони виступають індикаторами часу, відображають певну історичну добу. Ономастикон повісті "Товаришки" Олени Пчілки представлений різними ономастемами – антропонімією, топонімією та ономастичною периферійною лексикою. Всі ці явища, мовні засоби органічно внесені до тексту і слугують йому значним семантико-художнім потенціалом, засобом художнього відтворення багатьох реалій життя, які по художньому талановито змальовані в повісті "Товаришки".

Розглянемо мовно-художні явища ономастикону повісті "Товаришки" (1887 р.).

І. Антропонімікон

У плані співвідношення онома – об'єкт номінації у творі виділяється дві групи антропонімів на позначення: 1) персонажів – дійових осіб; 2) згадуваних позадійових осіб. Антропоніми на позначення персонажів – дійових осіб складають значно більшу групу в кількісному відношенні: 123 оніми у 1284 ономовжитках.

Серед іменувань персонажів цього типу виділяються одночленні (імена, прізвища, прізвиська, по батькові): *Люба* (386), *Калиновська* (3), *Раїса* (104), *Брагова* (17), *Корнієвич* (106), *Кузьменко* (103), *Микита* (12), *Кость* (116), *Білосельська* (24), *Песцова* (23), *Бучинський* (8), *Меланка* (14), *Тетяна* (17) та ін.; двочленні (ім'я + прізвище, прізвище + ім'я, ім'я + по батькові): *Любов Василівна* (8), *Люба Калиновська* (1), *Раїса Брагова* (2), *Раїса Павлівна* (4), *Марія Петрівна* (43), *Катерина Пантелеймонівна* (19), *Дмитро Назарович* (6), *Микита Степанович* (3), *Константин Михайлович* (9) та ін.; тричленні (ім'я + по батькові + прізвище): *Аполлон Степанович Кузьменко* (1). Ономастикон повісті дозволяє констатувати той факт, що одночленні та двочленні моделі іменувань є високочастотними, а тричленні іменування, за винятком одного, відсутні. За нашими спостереженнями серед іменувань інтелігенції у творі прізвища переважають над іншими варіантами антропоніма (*Корнієвич* (106), *Кузьменко* (103), *Білосельська* (24), *Песцова* (23), *Штокман* (11)).

Вирізняється у повісті кілька типів варіантів іменування тієї самої особи: а) номінативні (різні антропоніми для називання тієї самої особи): *Раїса* – *пані Штокман* (1) – "...цілуєчись, паню Штокман, Раїсу нашу, свою ж таки товаришку!" [1: 121]; *Stockfrau* (2), *Fräulein Bragoff* (1), *Frau Stockmann* (1) – "...Він став з повагою дивитись на ту Fräulein Bragoff, що з такою тильністю сиділа у його лабораторії..." [1: 83], "...прозвище, котре Кузьменко вигадав Раїсі: "Stockfrau..." [1: 83]; *Мілітриса Кірбітьєвна* (2) – "Ну, що це ви, Мілітриса Кірбітьєвна", купуєте? – питає Кузьменко..." [1: 75]; *Кузьменко* – *Аполлон* (6) –

"бачите, маю мамашу з панського роду Рабаза: ну, от як найшовся у неї коханий первенець син, себто я, вона й надумалась назвати його *Аполлоном*. Де ж, подумайте собі, хіба ж не гарно: *Аполлон* Степанович Кузьменко!.. Батько мій, простий собі степовик, дуже не вподобав сього імені, сміявся з матеріної вигадки, але вона уодно правила: "Ах, ні! *Аполлон*, неодмінно *Аполлон*" Прийшли хрестити... Ну, охрестили... вона хрестить, цілує: "Ах, мій Аполлошенька любий!... А куми кажуть: який Аполлошенька: Хлопця зовсім інакше охрестили!... Степан Артемович (себто батько) сказав священнику, щоб Микитою хрестив... А батько дуже мене любив Микитою. Сміється, бувало, завжди й рекомендує мене: "Аполлон, у святому хресті – Микита" [1: 67-68]; *Песцова – Діана* (2) – "– Ходімте з нами, Аполлон Степанович! – гукнула Песцова. – Ми збираємось у гори! – А! Сама Діана запрошує! Треба йти! Як вас по батюшці? Діана Макар'євна чи Терентьєвна?... – Ільїнічна! – одповіла Песцова сміючись" [1: 75]; б) структурні (комбінації максимально повного іменування): *Люба Калиновська* (1) > *Люба* (386), *Калиновська* (3), *Любов Василівна* (8); *Раїса Брагова* (2) > *Раїса* (104), *Брагова* (17), *Раїса Павлівна* (4); *Василь Калиновський* (1) > *Василь* (1), *Калиновський* (1); *Микита Степанович* (3) > *Микита* (12), *Кузьменко* (103); *Кость Загоровський* (6) > *Константин Михайлович* (9), *Загоровський* (6), *Кость* (116); *Дмитро Назарович* (6) > *Дмитро* (1), *Корнієвич* (106), в) морфемні (морфемно різнооформлені варіанти): *Люба – Любочка* (30); *Раїса – Раїсочка* (1); *Кость – Константин* (9), *Оксана – Оксаночка* (2); *Гриць – Грицько* (2).

Літературні оніми покликані виконувати у творі певні стилістичні функції. Базовими функціями антропонімів повісті "Товаришки" є ідентифікаційно-диференційна (або номінативна, денотативна) і характеристична. Ці функції, на нашу думку, невід'ємно доповнюють одна одну. Так, кожен окремий онім слугує для виділення денотата з-поміж інших і орієнтований на конкретний часовий, просторовий антропонімійний узус. Як показали спостереження, у канві художнього твору немає чисто нейтральних онімів, їхня денотативна функція завжди супроводжується конотативними доповненнями (національно-регіональна приналежність, соціальний статус тощо). Наприклад: *Кузьменко* – це передусім онім-ідентифікатор відповідного денотата у повісті, а крім цього, прізвище на *-енко* характерне для українського середовища. Закономірно, що переважна більшість антропонімів повісті відбиває український антропонімійний тип – це звичайні для українського мовленнєвого середовища імена (*Люба, Меланка, Уляна, Микита, Дмитро, Василь* та ін.). У творі також вжиті одиниці інших національних антропосистем. Особливо виразно національна маркованість проступає у зіткненні антропонімів, що мають різні культурні дискурси (*Песцова, Кропотова, Штокман, Юдка, Frau Frolicher*). Національний колорит посилюють у повісті також апелятивні розширювачі (*панночка Люба Калиновська, Frau Piltz, Herr Srockmann*). Елемент соціальної характеристики іменованих персонажів наявний і в традиційних для української антропонімії, зокрема др. пол. ХІХ ст., релятивних іменуваннях жінок за чоловіком (*Іваниха – "Та Іваниха розходилася. Івана, того що вам листи возить, жінка"* [1: 108]; *Марина Шкуратиha – "На піддержку Любі прийшла й Шкуратиha..."* [1: 109]; *Малинчиха – "Домівку найняла у хвермалової вдови, Малинчихи, Ганни Марківни"* [1: 104]). На соціальний статус персонажів повісті "Товаришки" вказують нерідко апелятиви *пан, пані, панночка, княжна, міщанин, офіцер, служниця, куховарка* (*панночка Люба, панна Раїса, пан Калиновський, панич Загоровський, княжна Блосельська, офіцер Богдашевич, міщанин Семен Морока, куховарка Уляна* і под.). Апелятивні розширювачі при антропонімах не тільки вказують на соціальну чи національну приналежність персонажа, а й слугують для увиразнення образів діючих осіб (*мила, дорога Любочка, вродлива Раїса, славний Кость, чорнявочка Кропотова, жвавий Гриша*). У найменуваннях персонажів-дітей меліоративні суфікси набувають пайоративної експресії (*маленька Оксаночка, Грицько*).

Використання у повісті онімів на позначення персонажів-недійових осіб (10 онімів у 10 ономовжитках) пов'язане з актуалізацією енциклопедичної інформації, логіко-асоціативних

зв'язків цих власних назв і підпорядковане часу, перебігу подій, увиразненню характерів, уподобань героїв і под. Назви позадійових осіб твору позначають видатних вчених, письменників, композиторів, персонажів відомих творів (*Дарвін, Гейне, Шуберт, Шопен, Слетцов, Некрасов, Люїс* (мається на увазі Льюїс – англ. філософ), *Катерина, Івась, Катеринин Івась*). Використання цих онімів розширює локальний і часовий простір оповіді, переводить описувані події в інший культурний дискурс.

Епізодичні персонажі повісті репрезентовані безонімно – за допомогою апелювання до агентивів *москаль, сфрейтор* – "... а далі й роман завела. Як же! З самим сфрейтором, показним таким москалиною. Та покинув *москаль*, покинув з хлопчиком і пішов собі кудись" [1: 106]. Завдяки використанню безонімно окреслених персонажів у художньому тексті створюється відповідне тло, на якому виявляють себе інші персонажі.

Антропосистема повісті "Товаришки" представлена досить об'ємним арсеналом власних назв (133 оніми у 1294 ономовжитках). Глибока продуманість у підборі й використанні онімів наповнює твір відчутною інформативністю, різноманітними художніми функціями. Антропонімікон повісті виступає індикатором часу, репрезентує певну історичну добу в її виразно зримих національних формах.

II. Топонімікон

Топонімічне поле досліджуваної повісті щонайтісніше пов'язане з усією змістовою системою твору. слугує засобом ідентифікації топооб'єктів, позначене немалим семантико-художнім потенціалом. Топонімія повісті за своїм складом, структурою, варіативністю форм, стилістичними функціями позначена достатнім розмаїттям, вона скомпонована автором із 37 онімів, ономовжиток яких – 120. До складу топонімічного простору твору входять різні пласти власних назв:

1. **Макротопоніми** (3 оніми у 10 ономовжитках) – *Росія* (4), *Європа* (5), *Швейцарія* (1).

2. **Хороніми** (5 онімів у 13 ономовжитках) – *Слободська Україна* (6), *Полтавщина* (4), *гетьманська Полтавщина* (1), *Галичина* (1), *Харківщина* (1).

3. **Ойконіми** (13 онімів у 60 ономовжитках): а) **астіоніми** (11 онімів у 56 ужитках) – *Київ* (2), *Полтава* (2), *Харків* (2), *Ромен* (1), *Петербург* (4), *Париж* (9), *Брест* (1), *Варшава* (1), *Цюрих* (16), *Відень* (10), *Мілан* (1); б) **комоніми** (2 оніми у 4 ономовжитках) – *село Вербівка* (1), *Вербівка* (2), *Dorf* (село, нім.) – "... називається воно нібито *Dorf*, – такий щільний, з високими будинками під червоними дахами..." [1: 59].

4. **Гідроніми** (5 онімів у 17 ономовжитках): а) **потамоніми** (4 оніми у 16 ономовжитках) – *Дунай* (5), *тихий Дунай* (2), *Брунь* (3), *Лімат* (2) *Рейн* (4); б) **лімноніми** – *Цюрихське озеро*.

5. **Ороніми** – *Альпи* (1).

6. **Урбаноніми** (10 онімів у 22 ономовжитках): а) **хороніми** (2 оніми у 4 ономовжитках) – *Старе місто* (1), *Küsnacht* (3) – "Приїхали в пригородок *Küsnacht*, гарненьке собі місце..." [1: 84]; б) **агороніми** (3 оніми у 4 ономовжитках) – "*Bourg au Las*" (1) – "...затесались, бачите, в отель "*Bourg au Las*" [1: 62], *Полтавський інститут* (1), *Цюрихський університет* (2); в) **годоніми** (3 оніми у 12 ономовжитках) – *Hohe Promenade* (8), *Promenade* (1) – "Корнієвич кликнув пройти ще на *Hohe Promenade*" [1: 62] (франц. Верхня Алея), *Racmi Strass* (2) – "...А де ж ви живете? – На *Racmi Strass*, будинок №..." [1:61], *Küstlergraben* (1) – "Вони наняли собі доміночку ближче до університету, на *Küstlergraben*" [1: 62]; г) **міські будівлі** – *замок Шільйон* (1) – "... гори Рейнські пороги, *замок Шільйон*: на одчиненому балконі стояли високі квітки" [1: 66]; д) **власні назви порогів** – *Рейнські пороги* (1).

Топонімія повісті "Товаришки" є засобом увиразнення епохи, ідентифікує конкретні топооб'єкти України і Швейцарії, репрезентує національно-регіональну значущість. У творі топооб'єкти представлені за допомогою топонімів як самодостатніх мовних знаків, переважно без апелювання до елементів. Зрідка спостерігаються структурні

моделі, що включають географічний термін і власну назву (*Цюрихське озеро, Рейнські пороги*). Базовими у топоніміконі повісті є ойконіми і урбаноніми. У структурі тексту частотність уживання топонімів різна: багато з них використано лише один раз (*Швейцарія, гетьманська Полтавщина, Галичина, Харківщина, Ромен, Брест, Варшава, Мілан, Альпи та ін.*), інші мають високу частотність (*Слободська Україна (6), Полтава (9), Цюрих (16), Відень (10), Дунай (5), Рейн (4)* та ін.). Для переважної більшості топонімів повісті домінуючою є функція локалізації подій у просторі, що досягається широким використанням різних пластів власних назв.

III. Ономастична периферія

Ономастичну периферійну лексику твору складають 6 онімів у 9 ономовжитках – це назви журналів, творів, різні вирази і под.: *"Правда" (4), "Катерина" (1), "Фізіологія щоденного життя" (1), "Хоче серце замучене, поточене горем, принести і положити на Дніпрових горах..."*, *"червоною гадюкою несе Альта вісті!"*, *"Hang-ilang'u" (1)* – *"Тонкі пахоші "Hang-ilang'u" розлилися навколо"* [1: 87]. Периферійна ономастична лексика створює тло дії персонажів, дає можливість письменниці чіткіше окреслити події, характери персонажів тощо. В цілому ж ономастична периферія твору посилює враження реальності у змалюванні політичного, культурного оточення персонажів, сприяє досягненню ефекту достовірності зображуваного.

Ономастичний спектр повісті "Товаришки" Олени Пчілки

Ономастичне поле	Кількість	Ономовжиток	Різні пласти ВН	Кількість	Ономовжиток
Антропоніми	133	1294	а) дійові особи б) позадійові особи	123 10	1284 10
Топоніми	37	120	Макротопоніми Хороніми Ойконіми Гідроніми Ороніми Урбаноніми	3 5 13 5 1 10	10 13 60 14 1 22
Ономастична периферія	6	9	Назви журналів, творів, різні вирази тощо	6	9

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються мовно-художні явища ономастикону повісті "Товаришки" Олени Пчілки. Розмаїте та вдале використання власних назв, які виступають функціональним складником твору, сприяє глибокому художньому розкриттю його теми та ідеї. Ономастичне поле повісті представлене різними ономастемами – антропонімією, топонімією та ономастичною периферійною лексикою. Власні назви твору слугують дійовими засобами вираження епохи, конкретних дійових осіб, створюють українську ментальність усього художнього тексту.

The article deals with linguo-artistic phenomena of the onomasticon of the novel "The Clouds" by I. Nechuy-Levytskyi. Diverse and relevant use of proper names, which play an important functional part in the work, greatly contribute to convey its main idea and theme.

The onomastic field is represented by different onomastemes – antroponymy, toponymia and onomestic peripheral lexicon. The proper names of the novel are a noticeably effective means of

depicting of the time, the individual characters, creat a distinctive Ukrainian mentality of the text as a whole.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX-XX ст. – Ужгород, 1995.
2. Історія української літератури XIX століття (70-90-ті роки). Книга 1. // За ред. проф. О.Д.Гнідан. – К.: Вища школа, 2002.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Олена Пчілка. Твори. – Київ: Дніпро, 1971.

Ольга Павлушенко (Вінниця)

СЕМАНТИЧНІ Й КОНТЕКСТУАЛЬНІ ВИЯВИ ЛЕКСИЧНОЇ ТА ФРАЗОВОЇ СИНОНІМІЇ У ПОЕЗІЯХ ЛІНИ КОСТЕНКО

Лексична і фразова синонімія, безумовно, свідчення багатства, стилістичного розмаїття лінгвальної системи в цілому й мовлення індивідуума, зокрема.

Існування стилістики як мовної практики і як теоретичної лінгвістичної галузі стало можливим насамперед завдяки існуванню синоніміки лексичної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної. Пріоритет, поза всяким сумнівом, тут належить синоніміці повнозначних слів та їх сполучень як основних номінативних засобів.

У сферу синонімічних відношень потрапляють слова і вирази, що піддаються семантичним зіставленням на основі спільності їх денотативної суті та відмінностей поняттєвих, емоційно-експресивних, стильових та інших відтінків.

Лексична і фразова синонімія реалізується як засобами загальномовними, так і засобами індивідуального, авторського творення синонімічних гнізд.

Основу синонімічного багатства становлять синонімічні ряди слів і конструкцій, що сформувалися як результат багатовікової лінгвальної практики народу і є загальнодоступними для всіх користувачів мовою.

Послугуючись методами зіставлення і стилістичного експерименту, суб'єкт комунікативного процесу добирає із ряду синонімічних саме той мовний знак, який, на його думку, за своїми семантичними властивостями найбільше відповідає загальному комунікативному змісту речення чи тексту відповідно до конкретної мети висловлення – повідомити про певні факти, дати їм оцінку, виразити емоції, викликані цим фактом тощо.

У поетичній палітрі Ліни Костенко з-поміж розмаїття мовних барв синонімія – одна з найвиразніших. Художньо інтерпретовані, розкривають свій текстотвірний потенціал слова і вирази, вживані у синонімічних парах чи рядах, а також одиничні, вибрані автором із синонімічного середовища для вирішення певної стилістичної мети.

Наприклад: *Іду. Бреду. Захочу, то й спочину.*

Розбиті ноги остуджу в росі. (Маруся Чурай, 84)

Дієслова **іду**, **бреду** лаконічно передають різний фізичний стан подорожньої, ступінь її втоми і підсилюють стилістичний ефект наступних поетичних рядків.

Інший приклад не менш вдалого поєднання у вузькому контексті двох синонімів – дієслова **заночую** і виразу **перебуду ніч**:

Ще поки тепло, заночую в лузі.

А там хтось впусить, перебуду ніч. (Там же, 23)

Кожному компоненту цієї синонімічної пари властиві свої, специфічні понятійні відтінки: дієслово **заночувати** більш нейтральне, вираз **перебути ніч** містить виразну конотативну семантику – тимчасовість, душевний дискомфорт на тлі побутової невлаштованості випадкового нічного прихистку, саме ті ознаки, що характеризують життя

героїні описуваного періоду.

Іноді вираз підкреслює ступінь вияву ознаки, названої словом, як наприклад, у текстах:

*Йще біда, йще мов крейда біла,
а наче й усміхалась, лебеділа...* (Маруся Чурай, 82)

*Сама пішла світ за очі – аби
знайти від тебе крихту порятунку.*

*Сама втекла в сніги, у глухомань,
щоб віднайти душевну рівновагу.* (Ліна Костенко, 54)

Подекуди для більшої емоційної концентрації тексту поетеса використовує тільки фразу, що має виразну синонімічну співвіднесеність із словом, яке залишається поза текстом:

*Я й сама вже не знаю, жива я чи ні.
Тільки знаю одне – що, склепивши повіки,
пропливла моя мати у тому човні
та й втонула у землю, втонула навіки.* (Маруся Чурай, 83)

Ще нас в житті чекало що завгодно...
(Підмосковний етюд//Над берегами вічної ріки, 21)

На цікавий приклад фразової синонімії натрапляємо у поезії "Веселий привид прабаби":

*Той дід був простого роду.
Він був мужицького роду.
Хоч він був чесного роду, тож
Вас йому не давали.*

(Веселий привид прабаб //Над берегами вічної ріки, 91)

Виділені фрази створюють синонімічний ряд, кожен компонент якого уточнює і підсилює попередній. Фрази **простого роду і мужицького роду** вступають між собою у відношення семантичної синонімії, а вислів **чесного роду** виступає контекстуальним синонімом до перших двох, слугуючи не тільки кваліфікуючим елементом тексту, а й оцінним.

Оригінальну текстову інтерпретацію ампліфікації, побудованої поєднанням семантично однотипних лінгвальних одиниць – слова і фрази; знаходимо в поезії "Ван-гог";

*Він божевільний, кажуть.
Божевільний!*

Що ж, може бути.

Він – це значить я.

Боже – вільний...

Боже, я – вільний!

(Ван-гог// Над берегами вічної ріки, 82)

Таке розширення, семантична деталізація позначуваного поняття сприяє створенню філософського звучання тексту в цілому й художнього образу, зокрема.

Особливий пласт фразових одиниць, що вступають у синонімічні відношення із лексичними одиницями становлять **перифрази** – описові звороти, що називають явища, предмети, осіб, реалії не прямо, а описово, виділяючи їх характерні риси.

Перифрастичні номінативи, створені образною уявою Ліни Костенко, можуть стати об'єктом окремого дослідження. Ми лише принагідно опишемо деякі з них.

Художньо вишуканим синонімом до іменника **різнобарв'я** став перифраз **цвітастий ситець**:

І вже дотлів цвітастий ситець літа...

(Над берегами вічної ріки, 132)

У перифразах **перлина Растреллі** та **пташині менестрелі** поетеса витончено відтворила свої враження від споглядання картин весняного Києва, яскраву гаму відчуттів і

переживань, що сповнювали її:

*Бличкоче ніч, перлиною Растреллі.
Згори збігає Боричів узвіз.
І солов'ї, пташині менестрелі,
всю ніч. доводять яблуні до сліз.
(Над берегами вічної ріки, 45)*

Іноді перифраз, вжитий поряд із своїм лексичним синонімом, здатний розширити нюансові межі певної семантики, диференціюючи поняття співвідносні, але не тотожні. Ілюстрацією такого стилістичного прийому може бути уривок з поезії "Іма Сумак":

*Одних приставили до стінки,
а других вбили крадькома...
(Іма Сумак// Над берегами вічної ріки, 81)*

Перифраз *приставили до стінки* тут має передати суть відверто цинічної спроби влади надати відкритості, прозорості деяким своїм діям, щоб приховати більш численні злочини проти народу.

Окремі перифрази Ліни Костенко можна назвати символами, наприклад:

*Прощай, Іване, найвірніший друже,
шляхетна іскра вічного вогню! (Маруся Чурай, 134)
На палки з бамбука спирали мудрість борід.
(Над берегами вічної ріки, 78)*

*Це називалось – творчі семінари.
Шукання іскри золота в піску...
(Над берегами вічної ріки, 24)*

У своїх спостереженнях за ідеостилем Ліни Костенко ми неодноразово натрапляли на вмиле використання поетесою перифрастичного масиву, що сформувався як результат мовленнєвої творчості народу:

*Але вона ні слова не сказала,
Усправедливлень жодних не дала,
Тільки стояла, яко з каменю тесана.
(Маруся Чурай, 4)*

*Козак Бобренко, на ім'я Григорій,
єдиний син достойної вдови, і
котора зараз у такому горі,
що не схилить не можна голови...
(Там же, 7)*

*А це улітку повернувсь додому
в хазяйство, підупале за війну,
і, як годиться хлопцю молодому,
хотів ввести у дім собі жону! (Там же, 8)*

*Коли ж вона його причарувала,
він як сказився, геть одбивсь од рук.
(Там же, 11)*

*Нікому ні руки не шлюбувала,
ані на кого й оком не вела.
(Там же, 15)*

*Щоб у заміжніх погубив підметки?
(Там же, 12)*

*І втрутився Горбань:
- А чим довір'я ваше обгрунтоване? Ведете
суд на хибну колію. (Там же, 15)*

*Ввійшов, як грім, обвітрений з дороги,
Віддав чолом і мовив хрипкувато...
(Там же, 16)*

*Любив же він Марусю, не дай Боже!
Тепер сидить лиця на нім нема
(Там же, 17)*

Перифрази є одним з виявів контекстуальної синонімії, до якої автор вдається для передачі тієї чи іншої думки з необхідними для цього змістовими і стильовими та оцінними нюансами [СУЛМ, 1973:127].

Контекстуальні синоніми до існуючих у мові лексичних одиниць виникають у процесі індивідуальної мовнотворчої діяльності людини.

Досліджуючи тексти поетичних творів Ліни Костенко, ми виявили такі причини появи

контекстуальних синонімів:

1) використання слова, яке здатне асоціативно викликати позначуваний образ, наприклад:

Слухай, милий, ти захищайся!

Я стала дика, я – Полінезія.

(Над берегами вічної ріки, 144)

2) вживання слова, що спроможне яскравіше виразити оцінку реалії, ніж те, що слугує традиційною її назвою, наприклад:

А хтось по ній прокопував рови,

Топтав, ганьбив нам поле найдорожче

(Біль єдиної зброї // Ліна Костенко, 44)

3) застосування в якості контекстуальних синонімів слів, що взаємно конкретизують, уточнюють одне одного:

Ще дивен дим, і хата ще казкова...

(Над берегами вічної ріки, 10)

І не знецінюйте коштовне,

не загубіться у юрбі.

Не проміняйте неповторне

на сто ерзаців у собі! (Ліна Костенко, 28)

Дрібні людиці, гієни стервоїдні,

Які ж ви ласі на чужу біду! (Маруся Чурай, 49)

4) поєднання у синонімічному ряду слів, що позначають явища, реалії одного логічного плану, наприклад, назви трудових процесів, як у наступному уривку:

Було, коли не їду я з пристані,

а ті рукава усе снують, –

усе щось пораяють, посмикують,

щось віють, сіють і роздають. (Над берегами вічної ріки, 94)

Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, –

оці степи, це небо, ці ліси,

усе так гарно, чисто, незрадливо... (Маруся Чурай, 84)

Лінгвальний матеріал, що потрапив до нашої вибірки, ілюструє такі семантичні типи контекстуальних синонімів:

1) образно-метафоричні, в основі яких міститься порівняння, асоціативна аналогія двох реалій, наприклад:

А через півжиття, коли ти вже

здорожений,

Ця нереальна мить – як сон

серед садів! (Ліна Костенко, 58)

Шовковий шум танечної ходи

йому на згадку залишає осінь. (Там же, 63)

Шматок землі...

Мій предковичний,

мій умитий росами,

космічний, вічний,

зоряний, барвінковий...

(Біль єдиної зброї// Ліна Костенко, 45)

прикметник **здорожений** вжито як синонім до **втомлений**; називаючи ходу **танечною**, поетеса, ймовірно, хотіла передати легкість, плавність, красу руху; **космічний** і **вічний** здатні створити синонімічну пару на основі семи темпоральної необмеженості існування, яка входить як периферійна до семантики прикметника **космічний**, а для прикметника **вічний** є ключовою, визначальною;

2) синоніми-паралелізми, якими є слова, що називають предмети, явища, дії, ознаки, що співіснують в одній логіко-поняттєвій площині, наприклад:

Земля Вітчизни, квітни і живи!

(Над берегами вічної ріки, 14)

Щоб так шукати, і за цілий вік –

лише ази! – ані грані досконалості,

ні грані – ні краплі, ні частки. (Там же, 8)

У хаті глухо, як в печері.

Вікно під фресками сльози.

І що там пуста Торіччелі

проти такої німоти? (Там же, 127)

дієслова **квітнути і жити** називають взаємопов'язані процеси; іменники **грань, частка, крапля** – позначають найменші виміри субстанції у різних її виявах, станах; субстантиви **пуста і німота** сконцентровані на вираженні абсолютної порожнечі, без будь-яких проявів життя;

3) синоніми-алегорії, що створюють словесний образ, дещо переосмислений, до певної міри ірреальний, наприклад:

Ця дівчина не просто так, Маруся.

Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа. (Маруся Чурай, 23)

Її пісні – як перло многоцінне,

як дивен скраб серед земних марнот. (Там же, 81)

Ти, незглибима совісте майстрів,

Тобі не страшно навігацій. Лети! (Над берегами вічної ріки, 8)

4) синоніми-евфемізми, створені для пом'якшення вислову, наприклад:

За крок до смерті, перед вічним сном,

одного прошу: у мою дитину

не кидайте словами, як багном! (Маруся Чурай, 14)

Щоб так і знав: як сходитиму з світу,

то не лишу тобі і заповіту. (Там же, 54)

Таким чином, лексична й фразова синонімія у творах Ліни Костенко реалізує обидва свої вияви – семантичний й контекстуальний, поєднання яких слугує вирішенню певної стилістичної мети:

1) уточнення, підсилення сказаного,

2) підкреслення ступеня вияву ознаки,

3) підвищення емоційної концентрації тексту,

4) семантична деталізація позначуваного поняття,

5) розширення нюансових меж певної семантики шляхом диференціації понять співвідносних, але не тотожних.

Контекстуальна синонімія у поезіях Ліни Костенко виступає найкращим засобом висловлення будь-якого індивідуального спрямування думки, здатним викликати у читача чи слухача асоціації, враження, відчуття близькі до тих, які вдалося пережити поетесі.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються факти інтерпретації Ліною Костенко семантики слів і виразів української мови, що перебувають у синонімічних відношеннях.

У викладі опираємося на такі основні поняття: лексична і фразова синонімія, контекстуальна синонімія, ампліфікація, перифрази, евфемізми.

The article deals with Lina Kostenko's interpretation of Ukrainian synonymical words and phrases. Lexical and phraseological synonymy, contextual synonymy, amplification and euphemisms are researched.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. – 134 с.
2. Галкина-Федорчук Е.Г. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М., 1958.
3. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Ліна Костенко. Над берегами вічної ріки. – К.: Рад. письменник, 1977. – 133 с.
2. Ліна Костенко. Маруся Чурай. – К.: Дніпро, 1982. – 135 с.

Володимир Півень (Слов'янськ)

ЕВФОНІЧНІ ЗАСОБИ ПОЕЗІЇ СВЯТОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО

Поетичне мовлення відомого українського поета, художника та мистецтвознавця **Святослава Гординського** (1906-1993), на жаль, залишається поза увагою вітчизняних лінгвістів. Своєрідною рисою творчої лабораторії автора є надзвичайна насиченість лексичного простору його поезій назвами кольорів, що певною мірою обумовлено малярською та мистецтвознавчою діяльністю цього непересічного митця. С. Гординський досить вдало використовує і фонетичні особливості, зокрема звукоповтори, до яких належать **звукова анафора, звукова епіфора, алітерація, асонанс** тощо. Конструкції з кольороназвами, що мають звукоповтори, набувають особливої виразності та образності.

Евфонія, як стилістичний засіб мовлення, досліджувалась такими вченими, як: Л. Зіндер, М. Матусевич, А. Росетті, П. Тимошенко та ін. Цікавими, на наш погляд, є евфонічні явища в конструкціях з кольороназвами

Анафоричні повтори певної фонемі на початку рядків часто творять акустичний образ, який має перегук із художньо-поетичним образом:

<i>Лиш хвилинку я бачив Вас:</i>	<i>Я пристанув хвилинку, на миг</i>
<i>Висідав я з вагону, – при вході</i>	<i>Просвердлили очима мене Ви, –</i>
<i>Повійнув на мене нараз</i>	<i>Подививсь я і втонув у них,</i>
<i>Фіалкових парфум Ваших подих</i>	<i>Наче в ночах тьмяних, вересневих.</i>

<i>Подививсь я і втонув у них,</i>	<i>Лиш хвилинка – розвіявся дим,</i>
<i>І незчувся, як свиснув кондуктор,</i>	<i>Лиш хвилинка – зник погляд очей цих,</i>
<i>Як вагони зірвалися й зник</i>	<i>І лиш серце котилось за ним</i>
<i>Потяг з стукотом за віадуком...</i>	<i>По холодній, безжалісній рейці. («На станції»)*.</i>

Дванадцятиразовий повтор губного приголосного **п** включає не тільки повтори звуків, але й цілих конструкцій (*Подививсь я і втонув у них*). Характерно, що звук **п**, який твориться "в момент долання повітряним струменем перепони між нижньою губою і верхньою" [Сучасна українська мова, 2000: 29], має перегук з поетичним образом ліричного героя, стан якого є буквальним втіленням омонімів (*потяг* – поїзд; *потяг* – спрямована чуттєвість). Ця омонімічна пара в контексті образу перетворюється в антитезу. Слова ж із початковими звуками **п** вибудовуються у семантично-парадигматичний ряд: *при вході – повійнув – парфум – подих – пристанув – просвердлили – подививсь – погляд – потяг*.

Делікатно прихована кольороназва міститься у прикметнику *фіалкових* (парфум), яка семантично і психологічно забарвлює все мовне "полотно". Ця колірна назва (фіолетовий – колір фіалки) – взірць стилістично точного слова, що відтворює психологічно адекватний колір: за оцінною таблицею М. Люшера він вказує на "чуттєву зачарованість, сентиментальність, романтичність і ніжність взаємин" [Магія цвета, 1996: 369].

Алітераційні повтори певного звука мають фонетичний перегук з першим звуком слова-кольороназви:

* Тут і далі цитуються вірші з книги: Гординський С. Колір і ритми. – К.: Час, 1997. – 480 с.

*Й об камінь задзвенить нагострений вістряк,
І піна багряна з гортанки бухне, як
Захочеш прохарчати слова свого благання!
("Двобій")*

Звукова епіфора також має смисловий перегук з кольороназвами:

*Уранці виходжу з кімнати й стаю на порозі:
Навколо магнолії білі і жовті мімози...
За садом, на плесах ясної, безкрайньої сині
Під леготом ранні тріпочуться крила чайні.
("Ранок")*

Асонансний повтор голосних звуків у конструкціях із кольороназвами сприяє підсиленню образних характеристик:

*...На плеса тихих вод кермуючи човна
Там синя вишина в спокої спорина.
("Два вірші на одну тему")*

Не маючи тенденції пом'якшувати приголосні звуки, **и** цілком органічно вписується в семи слів *тихих* і *вишина* (звук і сприймається більш динамічним). Знов-таки, асонансно повторювані слова можна розставити в парадигматичний ряд: *тихих* – *синя* – *вишина* – *спорина*, де кольороназва *синя* є частиною цілого – поетичного образу.

Рима як звукоповтор увиразнює поетичний образ:

*Останній блиск багряно відгорів,
Згасас небо, небо золотаве
І в синяву заімених горбів
Вступають мовчки кедри величаві.
("Римські ямби")*

Очевидною є семантична спорідненість римованих слів *золотаве* і *величаві*, бо золото – "знак земної та небесної величі" [Енциклопедія символів, знаків, емблем, 2001: 216].

*Невже ж мені поезія ніяких
Ні барв, ні тем уже не розгорта,
Щоб квіти ці, блакитні і червоні
В незнаному розмалювати тоні?
("Сновидів")*

Рими на основі звукової епіфори об'єднують слова, що складають семантичну близькість. Саме у таких фонетичних явищах С. Гординський виявляє свою приналежність до малярського мистецтва. Як художник автор знає, що "*тон* – якість кольору, завдяки якій кольори відрізняються один від одного" [Ничкало, 1999: 184], тому тут йдеться про метафоричний пошук особливих барв і відтінків блакитного і червоного кольорів, які може дати поетична муза.

Оригінальним звуковим оформленням позначені **анафоричні рими** в конструкціях із кольороназвами:

*Під вечір тут розжеврює уяву
Розлив вогню – нестямна повинь барв,
Навкіл горби з брокату, злотоглаву
Над синню плес палкії оранж і багр.
("Сновидів")*

Нерідко трапляються **рими, основані на повторі наголошених звуків**:

*Як і вони, і разом нас жене
Той самий гін у простори сузірні,
Тих самих сил буяння потайне,
Що кров земну, зелену і червону
Жене вперед своїм нестримним гоном.*

("Сновидів")

Позначені римовані слова, як і в попередніх прикладах, складають смислову єдність. Червоний колір, за Г. Кларом, – "енергійне проникнення і перетворення" [Магія цвета, 1996: 8]. тому "нестримні гони" життя співзвучні йому.

Евфонічність як характерна ознака української мови знаходить яскравий вияв у поезіях С. Гординського. Він вміло уникає збігу приголосних, виявляючи при цьому досконале володіння фонетичними засобами мовлення. Милозвучність поетичного мовлення цього автора не є самоціллю, вона органічно вписується в ту систему фонем, що складають фонічне тло контексту зі словами-кольороназвами. Номінативна функція таких слів виявляється більш дієвою й ефективною. Тобто, фонетичні засоби евфонії відіграють роль своєрідної конотації, що естетизує й увиразнює кольороназву.

Видко: на щоголах обох

Лопоче на білому тлі багряна пляма округла.

(«Японський дредноут»)

Як видно, у наведених рядках, що містять дві кольороназви (*білому, багряна*) майже відсутній збіг приголосних між словами. Він є лише на стику кінця попереднього та початку наступного рядків. Завдяки евфонічності увиразнюється образ вітрила японського судна (*на білому тлі багряна пляма округла*).

Сприяє милозвучності **приставлення** голосного звука на початку слова:

На обр'ях імисто-сивих

Будують подуви вітрів

Будівлі хмар, що таять зливи

Осінніх довгослітних днів.

(«Дороги»)

Після кінцевого приголосного у попередньому слові (*обр'ях*) кольороназва *імисто-сивих* має приставний голосний *і*, що забезпечує не тільки мелодійність звучання, але й надає асоціативного відчуття м'якості, сріблястості природного явища, означеного цією кольороназвою.

Характерною рисою фонетичного строю С. Гординського є використання звукових варіантів слів – **фонетичних синонімів**:

Далеко – синь, огонь, і заграви, і дим,

Червоний рев стихій, безкрай жаги і волі...

(«Доля»)

Звукове оточення фонем *синь* – два голосних *о*. Якби конструкція з кольороназвою мала інший варіант (*синява*), то акустичний стрій мав би збіг двох голосних – *а* і *о*. Автор уникнув цього.

Сполучення фонетичних засобів милозвучності поетичного мовлення з художньою образністю семантичних конструкцій, до складу яких входять кольороназви, є характерною рисою стилю С. Гординського. Евфонічна акустика увиразнює колірний образ відповідної словесної конструкції, слугує своєрідним психологічним наголосом, що акцентує увагу на колірній номінації, на естетичній стороні концепту.

РЕЗЮМЕ

Стаття висвітлює евфонічні засоби поезії українського митця Святослава Гординського.

The article shows euphonic means of poetry of Ukrainian artist Svyatoslav Gordynsky.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гординський С. Колір і ритм: Поезії. Переклади. – К.: Час. 1997. – 480 с.
2. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Астрель – Миф. 2001. – 558 с.
3. Магія цвета / Под ред. С.В. Мальбрук. – Харьков: АО Сфера, Сварог, 1996. – 432 с.

4. Ничкало С.А. Короткий глумачний словник з мистецтвознавства. – К.: Либідь, 1999. – 208 с.
5. Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика: Підручник. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
6. Сучасна українська мова: Підручник / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
7. Чукіна В.Ф. Граматика української мови. – К.: Логос, 2000. – 140 с.

Людмила Прокопчук (Вінниця)

ПРИКМЕТНИКОВА ОСНОВА В ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Порівняльні конструкції з прикметниковою основою реалізуються в мовленні дуже активно, що пояснюється об'єктивними чинниками. Порівнювані за різними ознаками предмети і явища об'єктивного світу спричиняють до зіставлення їхніх властивостей. Приад'єктивна компаративна частина використовується для того, щоб "при зіставленні одних предметів і явищ з іншими, добре відомими і часто використовуваними для задоволення різних життєво необхідних потреб, більш повно і виразно характеризувати предмети або явища, що порівнюються" [Степаненко, 1997: 93].

Як відомо, залежно від семантики ознак-денотатів виділяють дві групи прикметників: емпірійні та раціональні [Шрамм, 1979: 15]. Емпірійні прикметники виражають ознаки, що сприймаються різними органами чуття, раціональні виражають ознаки, що об'єктивно не належать особі чи предмету, а становлять розумові побудови, які відображають ставлення суб'єкта до особи чи предмета [Шрамм, 1979: 25]. Основою порівняльних конструкцій можуть бути як емпірійні, так і раціональні прикметники різних лексико-семантичних груп. Найбільш продуктивними в структурі простого речення виявились порівняльні конструкції, позицію основи в яких заповнюють емпірійні прикметники-кольороназви. Ця лексико-семантична група характеризується певною ієрархічною структурою, роль домінанти в якій виконують лексеми, успадковані мовою від епохи спільнослов'янської мовної єдності: *(білий, жовтий, зелений, сивий, синій, сірий, червоний, чорний)*: *Сходило червоне, як степовий мак, сонце* (А. Шиян); *Дубові сучки викидають синій цвіт, як волошки, і гоготять на всю хату* (О. Донченко); *З-під густих чорних брів гостро поблискували чорні, як вуглики, очі* (Ю. Збанацький); *На верхечках, жовтих, як ананаси, лежали чорні корони...* (М. Коцюбинський).

На периферії ЛСГ прикметників-кольороназв перебувають лексеми, утворені за колірною подібністю до предметів та явищ об'єктивної дійсності. Вони означають колірну якість опосередковано (*веснянкуватий, воскуватий, кривавий, крапчастий, попелястий, оранжевий, срібний* та ін.): *Листя летить воскувате, ніби метеликів рій* (М. Рильський); *...кинула на землю крапчасту, наче проіржавлену, птицю* (М. Стельмах).

Позицію основи порівняльної конструкції можуть займати лексеми, які, "позначаючи колір, мають при цьому додатковий семантичний компонент, що найчастіше реалізується у поєднанні кольору та якоїсь іншої ознаки зі сфери зорового сприйняття" [Висоцький, 1998: 56]. Ці лексеми здебільшого марковані семою збільшеного чи зменшеного вияву ознаки. Синтетичними модифікаторами інтенсивності ознаки найчастіше виступають суфікси *-уват- (-юват-), -ав- (-яв-), -аст- (-яст-), -вист-*: *(білуватий, червонуватий, жовтуватий, білявий, сріблястий, золотавий, золотистий* та ін.): *Де-не-де піднімалися жовтуваті, наче з воску виліплені, зруби* (М. Стельмах); *Захар перехрестився на золотаві, як серпневі гарбузи, куполи собору...* (К. Гордієць); *Колись і ці кучері були хвилясті й золотисті, мов пшеничний сніг* (М. Стельмах).

Для передачі відтінків кольорів використовуються кольороназви-композиції: *Полотняні намети, налиті світлом, рожево-прозорі, наче живі, гудуть народом* (М. Коцюбинський); *А витіпаній хворобою Григорій посміхнувся жовтогарячими, наче з вільхової кори вирізаними, устами* (М. Стельмах); *По її гарненькому обличчю з темно-голубого, як слива, ока теж котилась темно-голуба, як слива, сльоза* (М. Вінграновський).

Досить продуктивними в ролі компонента основи порівняльної конструкції є також кольороназви-композиції, складниками яких виступають прикметникові та іменникові основи: *З печі виглянуло і з того дива заплакало ув'язане білоголове, мов кульбаба, дитинча* (М. Стельмах); *А найчастіше хотілося бачити свою милочубу, золотокошу, мов осіння вербичка, Оленку...* (М. Стельмах); *І от він приходить до своєї матері, до темнолицької, мов свята земля, Катерини Чумак* (М. Стельмах); *Червонопикий, наче налитий до волосся вином, він обливався потом і нетерпляче постукував закаблуками під столом* (Н. Рибак).

Позицію основи порівняльної конструкції займають також прикметники, які "називають лише окремі відтінки кольору, насиченість тону, певні спектральні особливості кольору" [Висоцький, 1998: 57]: *(ясний, світлий, темний, блідий, різнобарвний, яскравий, засмаглий, іскристий, блискучий): Місяць стояв на небі, блискучий, як клинок* (Ю. Яновський); *Левко поклав руку на широкий зріз в іскристих, мов луска, краплинах паморози* (М. Стельмах); *Вода позволяла дивитись на її ноги, такі бліді, як віночок нарциса* (М. Коцюбинський).

Вживання лексеми-кольороназви залежить від семантики зіставляваних предметів. Як засвідчує аналізований матеріал, приад'єктивна позиція регулярно заповнюється конкретними іменниками зі значенням "тварина" чи "рослина": *Він вихопив із кишені темного, як галка, пістоля і стрельнув у птицю* (М. Стельмах); *Перед очима ньька. Некваплива, сумовита, вся сива, як голубка* (Ю. Збанацький); *А відтак літав на крилах шпаркитий погляд його зелених, мов горохові стручки, очей* (Є. Гуцало). Нерідко позицію образу порівняння займають іменники, що позначають предмети, явища природи: *Над містом мчали клатті розірваних хмар, білих, як гусячий пух* (О. Донченко). *Біле, як сніг, крило вигравало на сонці* (К. Гордієць).

Оскільки одна і та ж якість буває властивою для багатьох різних предметів, то значення одного й того ж прикметника може підсилюватись різними зворотами: *білий – як біль, як полотно, як стіна; синій – як бузок, як терен, як небо; жовтий – як віск, як диня, як мертвак; зелена – як рута, як жаба*. Схвалені колективним узусом, такі поєднання прикметника і образного звороту закріпились у мові як стійкі образні компаративні одиниці. Вони фіксуються словниками, описуються в лексикологічних та стилістичних працях.

Високу частотність використання виявляють порівняльні конструкції, де в позиції основи виступають прикметники, що позначають параметричні характеристики предметів:

– довжину (*довгий, короткий, довжелезний*): *Але в ступу навіть тінь від кручі коротка, як мізинець* (О. Донченко); *Зайчєня кумедно ворухить рухливого kwasолиного носа і кладе на стину довгі, мов іграшкові човники, вуха* (М. Стельмах);

– висоту (*бездонний, високий, гігантський, здоровий, низький*): *В долині високими, як пагорби, осокорами темніє хутір* (М. Стельмах); *Перед ним відчиняються високі, мов шибенця, двері* (М. Стельмах);

– ширину (*широкий, вузький, тонкий, просторий, безмежний, неосяжний, розлогий, крилатий, грубий*): *Мельник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру* (М. Коцюбинський); *Місяць простяг тонкий, як навутина, срібний промінь у куток печі* (О. Донченко); *У тісній, мов домовина, комірчині ... діжа правила за стіл і останній засік старої* (М. Стельмах); *На просторому, як вигін, дворі наглядач одмітав сніг з кам'яних доріжок* (К. Гордієць);

– форму (*горбистий, дрібний, плескатий, кривулястий, круглий, крутий, куций, малий, рівний, похилий*): *На крутому, як стіна, боці гори поміж здоровим камінням ріс терен та куці дерези, материнка та чебрець* (І.С. Нечуй-Левицький); *На тонких, сухорлявих ногах з круглими, як камені-голяші, блюдечками на колінах врунилася рудувата порость* (Ю. Збанацький);

– розміри (*малий, дрібний, невеличкий, великий, крихітний, здоровий*): *Зацвітали крихітні, неначе вишиття, блідо-червоні хрещики вересу* (М. Стельмах); *Соняшник тільки*

зіп'явся – вже старіє, **дрібний**, як ромашка (К. Гордієць); Від дядька з місця дістав цілу мідяну, **велику**, мов долоня, десятку (У. Самчук).

Прикметники, які називають дотикові відчуття, також виявляють регулярність у процесі заповнення позиції основи в порівняльних конструкціях. У цю семантичну групу входять лексеми, що виражають ознаки, пов'язані з температурними виявами. Їхня семантика детермінується наявністю ознаки "холод-тепло" (**холодний**, **прохолодний**, **льодовий**, **морозний**, **теплій**, **жаркий**, **гарячий**, **пекучий**): **Холодна**, як лід, джерельна вода обпекла їм ноги і пройшла по всьому тілові неприємною сверблячкою (Г. Тютюнник); **Гладенький**, полірований хвилями камінець **теплій**, як людська долоня (О. Донченко); **По них сонно повзали гарячі**, як з вогню ковани, **оси** (М. Стельмах). Крім зазначених лексем, цю групу репрезентують також опозиції **твердий-м'який**, **легкий-важкий**: **А рука важка**, мов кам'яна брила (А. Хижняк); **Жінки виймають легкі**, як вітерець, хустинки і витирають ними свої злегенька криваві губи (І. Микитенко).

Серед прикметників, що вказують на ознаки, які сприймаються органами дотику, чільне місце в порівняльних конструкціях займають лексеми, спільною для яких є сема "особливості поверхні чогось" (**рівний**, **шорсткий**, **пористий**, **голий**, **слизький**, **шершавий**, **гладкий**, **шерехатий**, **корявий**): **Курява стелилась по гладкому**, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світила (М. Коцюбинський); **Руки в дівчинки були шершаві**, як дубова кора, засмагли ї подряпані (О. Донченко); **Шкіра долоні шорстка**, як тертушка (В. Дрозд); **Рівний степ**, як долоня, лежить без міри в довжину (Ю. Яновський); **Голий**, як долоня, майдан лежав, сповнений тривоги і лиха (Н. Рибак).

У порівняльних конструкціях позицію основи заповнюють також прикметники, що вказують на структурні та фізичні властивості предметів і явищ (**густий**, **в'язкий**, **в'юнкий**, **еластичний**, **ковкий**, **мерзлий**, **ламкий**, **міцний**, **плавкий**, **сирий**, **стиглий**): **Густий**, немов молозиво, розсип колихається на деревах і траві (М. Стельмах); **Пишні стебла махорки високо зводились над стежкою – міцні**, як дерева (О. Десняк).

Значне місце серед прикметників-основ порівняльних конструкцій займають лексеми зі значенням смаку, за допомогою яких передається розгалужена гама смакових відчуттів (**гіркий**, **кислий**, **солодкий**, **солоний**, **терпкий**, **пекучий**, **смачний**, **протівний**): **Груші були здорові**, як кулаки, **та солодкі**, як мед (І.С. Нечуй-Левицький); **На днищі човна валялась тільки протівна**, як кисіль, **маса** (М. Коцюбинський); **Були то радощі солодкі**, як весна (М. Рильський); **Течуть слова, дрібні, одноманітні, густі, наче морський пісок, солодкі**, як цербет (Н. Рибак); **Такі смачні (пукерки)**, **неначе солодкий, солодкий мед** (О. Копиленко).

У позиції основи порівняльної конструкції досить часто виступають прикметники, що вказують на ознаки, які сприймаються нюхом. Вони визначають два протилежні запахи – приємний і неприємний, що передають, з одного боку, лексеми **пахучий**, **пахуций**, **духмянний**, **запахний**, а з другого – **смердючий**, **вонючий**, **затхлий**, **чадний**: **Повітря було гостре і запахне**, немов міцний довгонастоюваний на цілющих травах **напій** (Ю. Збанацький); **А все покриває пахучий**, мов кадильний дим, туман (У. Самчук).

Прикметники на позначення ознак, що сприймаються слухом, також виконують функцію основи порівняння (**безшумний**, **брязкучий**, **голосний**, **гримучий**, **гучний**, **дзвінкий**, **крикливий**, **тискливий**, **різкий**, **скринучий**, **тихий**): **Молодий, легкий, смаглявий, гомінливий**, ніби птах, він уважно взявся до справи із секатором в руках (М. Рильський); **Вчуваються дзвінки**, як криця, **голоси** (С. Васильченко); **Дзенькнула кобза на вітрі чубатім в тиші**, мов крига, **німії** (Б. Олійник); **Літ зозулячий безшумний, потайний**, як у злодюжки (О. Донченко).

У позиції основи в порівняльній конструкції простого речення регулярно вживаними виявились антропонімічні прикметники. У межах лексико-семантичних груп прикметників на позначення зовнішніх ознак людини, вживаних у функції основи порівняння, виділяємо такі мікрогрупи:

– прикметники на позначення високого/низького зросту особи (*високий, довгий, рослий, невисокий, низький, приземкуватий, низькорослий*): *Ще вчора була я висока й тонка, як очеретинка* (О. Донченко); *Діти дрібні, як ряска* (М. Стельмах);

– прикметники на позначення великої/малої товщини осіб (*товстий, повний, гладкий, вгодований, худий, тонкий, сухорлявий, нетовстий*): *Біля Теодосія виріс худий, як жердина, високий рижобородий смерд в полатаній сорочці* (А. Хижняк); *До нього підійшла худенька, мов горсточка матірки, дівчина років шістнадцяти* (М. Стельмах); *Сухий, аж чорний, тонюсінкий, як жердина, в чорному сюртучку, він уміщувався на одному краєчку табурета* (Ю. Збанацький);

– прикметники на позначення пропорційності зовнішніх ознак осіб (*стрункий, ставний, граціозний, статний, статурний*): *Невисока на зріст, але дуже граціозна, ніби виточена, вона, здавалося, не бігла по рівній, чорній доріжці, а летіла* (В. Собко); *Вона стояла перед ним – струнка, як тополінка* (М. Зарудний); *Через стрічки було видно тонкий, рівний, як стріла, ще дитячий стан* (І.С. Нечуй-Левицький);

– прикметники на позначення міцної будови тіла людини (*кремезний, дебелий, широкоплечий, дужий, міцний, коренастий*): *Дівчина, здорова та дужа, як із землі вирізана, жбурляла сніг* (К. Гордієць); *Перед самим палацом у дві шеренги стояли статечні, кремезні, як дуби, стрільці* (Н. Рибак); *Сивий Улас Рева, дебелий, як віл, стоїть на скіфській могилі з двома круторогими волами і вдвляється в степ* (О. Довженко).

Позицію основи в порівняльній конструкції можуть заповнювати темпоральні прикметники. Найбільшу регулярність виявляють лексеми із значенням "тривалість" (*довгий, тривалий, протяжний, короткий, короткочасний, вічний*): *Кожна хвилинка довга, як вічність* (О. Десняк); *А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани* (М. Коцюбинський); *Кожна краплинка в великому світі вічна, як світ* (М. Рильський).

Категоріальні значення порівняльних конструкцій з основою, вираженою раціональними прикметниками, базуються на вираженні таких ознак предметів порівняння:

– емоційно-психічного стану, волі, темпераменту людини (*веселий, добрий, злий, зловний, лихий, лютий, лякливий, полохливий, радий, радісний, похмурий, сердитий, скажений, смутний, смирний, спокійний, тихий, меткий, моторний, пустотливий*): *Буде він тепер смирний, як ягня* (Н. Рибак); *Похмурий, мов осіння негода, він сторожко і легко ступає по землі в червонуватих берестових вергунах* (М. Стельмах); *Напружена, як струна, боячись щось пропустити чи не помітити, ходила Марина по довгих коридорах* (В. Собко); *Злий, як чорт, поліцай відходив у свій куток, витягувався на повний зріст* (Ю. Збанацький);

– рис характеру, морально-етичних якостей, духовного світу людини (*безжальний, гордий, добрий, жадний, жадісний, лагідний, ледачий, лінивий, ніжний, сміливий, хвастливий, хитрий, хоробрий*): *Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався* (М. Коцюбинський); *Рвучка, мов пташка лісна, Світозара не може довго всидіти на місці* (А. Хижняк); *Незграбні, мов снігові баби, вони застигли біля каштанів, присівши навпочіпки* (Ю. Збанацький); *Маленький, меткий, мов кішка, половчин проводив Мефодія по степу* (А. Хижняк);

– загальної позитивної чи негативної оцінки людини (*гарний, вродливий, красивий, гожий, милий, прекрасний, славний, страшний, хороший, чарівний*): *Дівчата, красні, як калина, вигулюють між саньми* (К. Гордієць); *Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом...* (М. Коцюбинський); *Молодий і вродливий, як дівчина, Мар'ян Чуприна сидів задуманий в кутку, нервово закусивши губу* (І. Цюпа); *Лукина почервоніла й сиділа гарна та свіжа, як повна рожка* (І.С. Нечуй-Левицький); *Його обличчя стало прекрасним, як полонінь* (Ю. Яновський).

– зв'язку особи з іншими особами (*одинокий, самотній, безрідний, безпритульний*): *Я самотня, як та хмарка* (Ю. Яновський); *Наталка була одинока, як та зоря* (З газ.).

Прикметники, виражаючи основу порівняння в порівняльній конструкції, також можуть набувати вторинних, похідних значень, які "ґрунтуються на переосмисленні головного і пов'язуються з ним відношенням семантичної варіативності" [Сучасна українська літературна мова, 1997: 135]. Вживаючись у переносному значенні, прикметники реалізують невластиву їм ознаку, виступають фактом "асоціативного уявлення, викликаного початковим значенням слова" [Шрам, 1979: 58]. Так, схожість відчуттів, що сприймається різними органами чуттів, уможливорює перенесення вражень з одного почуття на інше. Візьмімо для прикладу лексему *гострий*, для якої первинним є значення "який має колючий кінець або ріжучий край: здатний колоти або різати" [СУМ, II, с.144]. Порівняльні конструкції з цією основою виявляють досить широкий семантичний спектр, варіативність і багатство якого залежать від значенневих відтінків прикметника у функції основи порівняльної конструкції: "який звужений, витягнутий на кінці": *Кіска в мене гостра, як бритва* (О. Десняк); "який діє рішуче, різко": *Я гостра з ворогом, як голка* (П. Тичина); "який сильно діє на органи чуття": *Вітер, гострий, як наточена бартка, бив йому в груди* (М. Коцюбинський); *Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички* (І. Микитенко).

Здатність лексеми *твердий* функціонувати в позиції основи порівняльної конструкції в кількох різних значеннях також забезпечує варіативність і багатство семантики порівняльної конструкції: "який важко піддається стисканню, згинанню (протилежний – м'який)": *Твердий, як цукор, сніг світивсь блакитним світлом у темряві ночі* (М. Коцюбинський); "фізично витривалий": *...стирається твердою, наче кованою, долонею на грушу* (М. Стельмах); "незламний, рішучий, стійкий": *Слово моє тверде, як камінь* (Ю. Збанацький).

Отже, зіставлення ознак та властивостей явищ навколишнього світу спричиняють регулярне використання порівняльних конструкцій з прикметниковою основою, яку складають прикметники різних лексико-семантичних груп, велика кількість яких належить до розряду полісемантичних, що дає змогу прикметниковій основі прогнозувати полісемічний комплекс ознак, виражених образом порівняльної конструкції.

РЕЗЮМЕ

У статті окреслено семантичні параметри одного з основних конститuentів компаративної структури – основи-ад'єктива; показано здатність прикметникової основи прогнозувати полісемічний комплекс ознак, виражених образом порівняння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький А.В. Структура та склад лексико-семантичної групи прикметників на позначення кольору в українській мові// Система і структура східнослов'янських мов. – К.: НДУ ім. М. Драгоманова, 1998. – С.53-60.
2. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної семантичної валентності у структурі словосполучення і речення. – К.: ІВМЦ "Освіта", 1997. – 216 с.
3. Сучасна українська літературна мова/ Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я. та ін. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
4. Шрам А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных: на материале современного русского языка. – Л.: ЛГУ, 1979. – 134 с.

Юлія Ричагівська (Рівне)

КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СКЛАДНИХ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ РЕЧЕНЬ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

Кількісна характеристика складних багатокомпонентних речень (СБР) є однією з ознак їх формально-граматичної будови і надає можливість "простежити за "поведінкою" кожної моделі в мовленні, тобто за їх реалізацією" [Шульжук, 1986: 54].

Системно вивчали довжину СБР у минулому столітті Г.А. Лесскіс та В.І. Інґве [Инґве, 1965; Лесскіс, 1964; Лесскіс, 1962]; їхні праці стали узагальненням попередніх досліджень. Але питання досі належить до проблемних у лінгвістиці, що зумовлено неоднорідністю поглядів науковців на фактори, які регулюють обсяг СБР, та різним розумінням самого поняття довжини речення. Так, частина синтаксистів тлумачить довжину як кількість слів у конструкції. Учені Г.П. Уханов та Г.Ф. Калашникова вважають, що обсяг СБР пов'язаний з кількістю рівнів членування, які виділяються в структурі складного речення [Калашникова, 1991: 12].

Ми поділяємо думку Г.Ф. Калашникової про те, що довжина речення – це "кількість компонентів, які розгортаються в реченні, – предикативних одиниць від крапки до крапки" [Калашникова, 1979: 50].

Незважаючи на різні підходи до визначення довжини складного речення, більшість учених сходяться на тому, що вона не є необмеженою, а в художній літературі "речення "надмаксимальної довжини" ... є індивідуально-авторськими утвореннями і служать певній авторській меті" [Калашникова, 1979: 56].

Г.Ф. Калашникова та В.Ю. Альнікова, зауважуючи, що збільшення довжини зумовлене закономірностями мови і нормами організації мовлення, формулюють такі причини – регулятори СБР: залежність від стилю висловлювання та від обсягу самого твору, індивідуальна манера автора, оперативна пам'ять людини та структурні риси розрізнення синтаксичних моделей [Калашникова, 1991: 80].

К.Ф. Шульжук наголошує, що у ліричних творах діють певні обмеження на вживання деяких конструкцій (наприклад, конструкції з однорідною супідрядністю (КОС) та сурядністю і підрядністю використовуються широко, а конструкції з послідовною підрядністю (КПП) і конструкції з неоднорідною супідрядністю (КНС) рідкісні). Мовознавець пов'язує цей факт з ритмікою поетичного тексту [Шульжук, 1991: 50].

Для спостереження нами дібрано ≈ 1300 СБР. Частота використання конструкцій різних моделей неоднакова. Якщо в центрі щодо частоти вживання перебувають конструкції з безсполучниковим і підрядним зв'язком, КОС, конструкції з сурядністю і підрядністю, безсполучникові неелементарні речення, речення з безсполучниковістю та сурядністю і КПП, то КНС, а тим більше багатоконтактні складносурядні речення (ССБР), речення з підрядністю і сурядністю та різного роду контамінації реалізуються в мовленні рідше.

Серед СБР поетичного мовлення нами зафіксовано $\approx 67\%$ конструкцій, що складаються з трьох предикативних одиниць. Для певних неелементарних структур мінімальна форма реалізації в мовленні – чотири-, п'ятикомпонентна. Загалом у мінімальній кількості компонентів зреалізовано $\approx 72\%$ СБР віршового жанру. Найменша середня кількість компонентів спостерігається у КНС, КОС, КПП і в реченнях з підрядністю і сурядністю (відповідно 3,02, 3,04 та 3,08 компонента і 3 компоненти). О.О. Кузьмич наводить 3,14 компонента для КПП [Кузьмич, 1995: 100], а К.Ф. Шульжук – 3,04 для КНС [Шульжук, 1986: 55]. Найбільший показник у контамінованих конструкціях з подвійною супідрядністю та послідовною підрядністю – 5,6 компонента (зауважимо, що мінімум компонентів у таких поліпредикативних реченнях – п'ять).

Аналіз довжини СБР віршового мовлення засвідчив, що конструкції з п'яти компонентів не часті, а шість і більше компонентів у складі поліпредикативного речення – явище рідкісне.

Речення з безсполучниковим та підрядним зв'язком становлять найчисленнішу групу конструкцій серед усіх СБР поетичного жанру ($\approx 30\%$). КОС, можливості розгортання супідрядних у яких видаються необмеженими, у віршовому мовленні здебільшого реалізуються в мінімальній кількості компонентів. Лінгвіст Г.Ф. Калашникова констатує регулярність відтворення у мовленні конструкцій не більше як з п'ятьома- шістьома однорідними супідрядними [Калашникова, 1979: 55]. К.Ф. Шульжук, не заперечуючи можливості такого відтворення, зазначає, що в наявних конструкціях регулярно реалізуються

речення з двома-, трьома однорідними [Шульжук, 1986: 56]. За нашими спостереженнями, понад 83% таких речень мають два однорідні супідрядні компоненти.

Аналогічне явище спостерігаємо й у інших моделях СБР. Хоча зафіксовані поодинокі випадки відтворення у віршовому жанрі семи – десятикомпонентних конструкцій, вони служать для виконання певної авторської мети.

На доборі та організації мовних засобів, зокрема синтаксичних, також позначається творча індивідуальність автора. Фактичний матеріал свідчить, що у віршах І. Драча та Б.Олійника помітна тенденція до ширшого використання СБР із шістьма і більше компонентами (відповідно 7,2% та 5,3% від кількості СБР у кожного автора) порівняно з творами В. Симоненка та Л. Костенко (по 4,9%). У поезії Г. Чубач та Д. Павличка такі багатокомпонентні конструкції трапляються рідко (2,05% та 2,5%). Серед поліпредикативних конструкцій, досліджуваних нами, переважають речення з різними видами зв'язку: *А ми не ті сьогодні, що учора, і завтра інші, ніж були сьогодні, та мить настане, що там не говорять, коли ми будем вчора* (Б. Олійник).

Середня довжина багатокомпонентних речень варіюється від 3,4 предикативних одиниць у Г. Чубач, Д. Павличка та Л. Костенко до 3,7 компонента в І. Драча.

Одним із найважливіших позамовних регуляторів довжини конструкції, що згадується в науковій літературі, є обсяг оперативної пам'яті мовця, який ґрунтується на виведеній Дж. Міллером формулі "сім плюс – мінус два" [Міллер, 1964: 192-225]. Якщо йдеться про СБР, то максимальна кількість предикативних одиниць тут може бути від п'яти до дев'яти. Однак щодо поліпредикативних конструкцій Г.Ф. Калашникова зауважує, що їх середня довжина становить в українській мові 4,4 компонента [Калашникова, 1988: 42]. За спостереженнями К.Ф. Шульжука, середня довжина СБР – 4,25 компонента [Шульжук, 1986: 56]. Для поетичного мовлення, як засвідчив наш фактичний матеріал, цей показник ще нижчий – 4,04 компонента. Така середня довжина поліпредикативних конструкцій поетичних текстів у жодному разі не свідчить про спрощеність стилю митців, твори яких досліджуються. Аналіз внутрішньої структури компонентів СБР виявив факт використання поетами широкого спектру ускладнених елементів, а тому збільшення довжини елементарних речень у складі поліпредикативних. Вважаємо, що це пов'язано з певною тенденцією синтаксичної організації вірша. С.Я.Єрмоленко, спостерігаючи за особливостями побудови словосполучень у віршовому мовленні, зауважує, що "в синтаксичній організації вірша помічається стильова вага номіналізованих конструкцій, які згортають можливі складні речення з багатьма дієслівними центрами" [Єрмоленко, 1969: 39].

З метою вираження більш розгорнутого і більш складного змісту сучасні поети вдаються до розширення меж елементарного речення, хоча в поезії І. Драча та Б. Олійника СБР досить об'ємні, як за рахунок ускладнення предикативних одиниць, що формують неелементарну структуру, так і через збільшення кількості елементарних речень у межах поліпредикативних.

Досліджуючи залежність будови складного речення від структурних особливостей віршової строфи, ми зафіксували $\approx 8\%$ СБР, що виходять за межі однієї строфи. Здебільшого до такого способу виділення одного з компонентів поліпредикативної структури вдаються В.Симоненко (12,4%), Б.Олійник та Д.Павличко (відповідно 11,4% та 9,9% від кількості багатокомпонентних речень у кожного автора). Накладаючись на строфічну будову вірша, СБР охоплює часто кілька катренів. Цікавими є випадки поєднання в межах однієї поліпредикативної конструкції повних строф і частин строф. Громіздкість таких структур повинна була б ускладнювати їх сприйняття читачем. На думку Г.Ф. Калашникової, у самій мові закладені способи, що роблять конструкції зручними для сприйняття, компактними і досить смними для передачі певної інформації. До таких "засобів посилення сприйняття, ... створення компактності багатокомпонентної конструкції" лінгвіст відносить менш гнучкий порівняно з елементарним складним реченням порядок компонентів, використання стилістично нейтральних засобів зв'язку, звуження кола можливих синтаксичних відношень

порівняно з елементарним складним реченням та ускладнення компонента, що стоїть ближче до кінця речення. Найважливішими лінгвістичними способами, що роблять синтаксичну структуру більш емною та зручною для сприйняття, мовознавець вважає блокування компонентів і поєднання різних видів зв'язку для організації речення в багатомірну конструкцію [Калашникова, 1979: 76, 83]. Досліджений матеріал засвідчив, що сучасні поети вміло використовують можливість речення блокуватися (якщо йдеться про СБР) та особливості віршового жанру. Досить об'ємна конструкція стає зручною у користуванні через здатність її предикативних одиниць утворювати блоки, а завдяки строфічній будові вірша теж відбувається своєрідне блокування компонентів, що покращує їх відтворення (згадаймо: поетичні твори вчимо напам'ять построфоно).

Серед інших позалінгвістичних факторів, які регулюють довжину речення, мовознавці виділяють також характер персонажа, типологічні особливості тексту, форму мовленнєвої діяльності (діалог/монолог, усна/писемна), емоційну насиченість, інтелектуальний рівень мовця [Адмони, 1966; Кузьмич, 1995; Лесскис, 1964; Морозова, 1988].

Так, С.Ю. Морозова, вивчаючи СБР у полемічних творах І.Вишенського та З.Копистенського, зазначає, що такі конструкції не знайшли широкого використання. "Пересторога" І.Борецького написана у спокійнішому епічному стилі, тому тут багатокомпонентні конструкції представлені ширше. "Можна припустити, що експресивність викладу є своєрідним обмежувачем для використання таких складних синтаксичних одиниць, як багатокомпонентні конструкції" [Морозова, 1988: 48].

Наші спостереження підводять до висновку, що обсяг поліпредикативних конструкцій більшою чи меншою мірою залежить від різних факторів. Основним регулятором є жанрова специфіка досліджуваного матеріалу. Закони віршового жанру не лише обмежують уживання певних конструкцій, а й впливають на довжину СБР з тенденцією до її зменшення.

РЕЗЮМЕ

У статті вивчаються кількісні характеристики складних багатокомпонентних речень поетичного мовлення. Зроблено висновок про те, що жанрові особливості регулюють довжину речення. У поетичних текстах простежується тенденція до зменшення довжини СБР.

The quantitative characteristics of complex multicomponent constructions of poetical speech are studied in the article. We came to conclusion that genre specialities regulate the length of the sentence. The complex multicomponent constructions tend to shorten in poetical speech.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Размер предложения и словосочетания как явление синтаксического строя // Вопросы языкознания. – 1966. – №4. – С.111-119.
2. Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови. – К., 1969.
3. Ингве В. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4. – С.126-138.
4. Калашникова Г.Ф., Альникова В.Ю. О структурной организации русского полипредикативного сложносочиненного предложения // Вопросы языкознания. – 1991. – №6. – С.78-90.
5. Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. – Харьков, 1979.
6. Калашникова Г.Ф., Стананова Т.П. Про типологію поліпредикативних складних речень у російській та українській мовах // Мовознавство. – 1988. – №3. – С.41-45.
7. Кузьмич О.О. Складні конструкції з послідовною підрядністю в сучасній українській мові. Дисертація кандидата філологічних наук. – К., 1995.
8. Лесскис Г.А. О зависимости между размером предложения и его структурой в разных видах текста // Вопросы языкознания. – 1964. – №3. – С.99-123.
9. Лесскис Г.А. О размерах предложений в русской научной и художественной прозе 60-х годов XIX в. // Вопросы языкознания. – 1962. – №2. – С.78-95.
10. Миллер Дж. Инженерная психология. – М., 1964.
11. Морозова С.Ю. Про багатокомпонентні конструкції в історії української мови // Мовознавство. – 1988. – №5. – С.41-48.

12. Уханов Г.П. Сложное полипредикативное (многокомпонентное) предложение. – Калинин, 1981.
13. Шульжук К.Ф. Мовленнєва реалізація моделей складних багатоконпонентних речень //Мовознавство. – 1991. – №3. – С.49-53.
14. Шульжук К.Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. – К., 1986.

Тетяна Савчук (Вінниця)

ДО ПИТАННЯ ОБ'ЄКТИВНОСТІ КРИТЕРІЇВ ВИДЛЕННЯ РЕЛЯТИВНИХ ДІЕСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Орієнтація на сполучувальні особливості дієслів української мови дала змогу ученим не лише виробити об'єктивні критерії поділу їх на абсолютивні/релятивні, виокремити серед них інформативно недостатні дієслова, але й упорядкувати на цій основі формально-граматичну систему речень дієслівної будови [Іваницька, 1986: 27-38; Іваницька, 2000: 5-6; Коваль, 2002: 61-65]. У монографії Н.Л.Іваницької "Двоскладне речення в українській мові" такі речення представлені у вигляді моделей: предикативної (*Оддзвеніли коси. Одшуміло жито* (В.Сосюра)), предикативно-однооб'єктної (*Гори перетворилися в один суцільний водоспад* (В.Гжицький)), предикативно-двооб'єктної (*Учитель привчив нас, малих, не тільки до науки, а й до праці* (В.Кучер)), предикативно-обставинної (*Млосна тиша вересневого ранку лежала над берегами* (Н.Рибак)), предикативно-об'єктно-обставинної (*Цар Одісей пригнав свої човни на сонні плеса тихого лиману* (М.Зеров)) [Іваницька, 1986:132-149]. Таке моделювання формально-граматичної структури дієслівних речень базується на виявлених сполучувальних характеристиках дієслів, які засвідчує Словник української мови (далі – СУМ) відповідними ремарками чи представленими в словникових статтях прикладами-ілюстраціями.

Звичайно, словники, навіть найбільш повний 11-томний тлумачний словник української мови, не вміщують спеціальних позначок для розрізнення абсолютивних/релятивних дієслів. Проте у цілому в словнику достатньо об'єктивно відтворена і певним чином зафіксована лінгвістична природа цього явища.

Нами проаналізовані лише релятивні дієслова української мови з погляду фіксації їхньої синсемантичної природи в словникових статтях. Ми ставимо за мету виявити лексикографічні засоби фіксації обов'язкової сполучуваності релятивних дієслів, що становлять специфічний клас дієслівної лексики сучасної української мови, семантика яких реалізується лише в обов'язкових зв'язках з іншими словами.

Лексичне значення дієслова релятивної семантики неповно розкривається формою самого слова, а дістає смислову завершеність у його обов'язковій сполучуваності із залежними словами. У СУМі обов'язкова сполучуваність знаходить специфічне відображення у вигляді ремарок або шляхом непрямой вказівки на реалізацію значення у тлумаченні чи за допомогою ілюстративного матеріалу. Значення мовних одиниць виявляються у зв'язках з іншими одиницями: "У мовнорозумовому процесі системно задані властивості мовних одиниць реалізують себе в зіставленнях з іншими мовними одиницями, детермінуючи їх і детермінуючись ними" [Ревзина, 1998: 198]. Недарма свого часу Л.Теньєр наголошував: "Ізольоване слово – це чиста абстракція, оскільки речення – це природне середовище, в якому живуть слова, подібно до того, як риби живуть у воді. Створюючи словник, ми беремо елементи мовної реальності і штучно вириваємо їх з природного середовища, де вони живуть. Тому словник неминуче виявляється колекцією скам'янілостей" [Теньєр, 1988 : 22].

Тлумачні словники не обмежуються ізольованим описом семантики слова, а показують його у зв'язках з іншими компонентами фрази чи словосполучення, відображаючи лексичний склад мови як складну систему з притаманними їй змістовими, лексико-граматичними, стилістичними зв'язками, в різних типах співвідношень і

протиставлень. Тлумачний словник української мови фіксує не просто окремі лексеми, а відтворює мову як систему, як взаємопов'язаний механізм, у всіх її зв'язках та взаємодіях.

Розроблений інструментарій лексикографічної параметризації дієслівних лексем у СУМі містить, окрім ремарок морфологічної природи дієслова, граматичну характеристику обов'язкових поширювачів, вживання яких зумовлене семантикою релятивних дієслів. За їх допомогою кожне реєстрове дієслово "вписується" в систему мови з урахуванням відповідних значень граматичних категорій, які, як правило, кореспондують із параметрами лексичної семантики.

Релятивність дієслівної семантики типово засвідчує їхній значенневий варіант перехідності граматичної категорії "перехідність/неперехідність". Такі дієслова послідовно супроводжує словникова ремарка *перех.*: *бажати* [СУМ, I, 87], *будити* [СУМ, I, 247], *вивчати* [СУМ, I, 368], *водити* [СУМ, I, 717], *годувати* [СУМ, I, 104], *друкувати* [СУМ, II, 426], *заготовляти* [СУМ, III, 89], *заховувати* [СУМ, III, 385], *кидати* [СУМ, IV, 146], *маскувати* [СУМ, IV, 638], *перегороджувати* [СУМ, VI, 154], *підливати* [СУМ, VI, 449], *повторити* [СУМ, VI, 697], *порізати* [СУМ, VIII, 261], *придержувати* [СУМ, VIII, 605], *терти* [СУМ, X, 98], *тулити* [СУМ, X, 314].

Ознака перехідності однозначно проектує при дієсловах релятивної семантики відкриті позиції для заповнення їх іменниками у формі знахідного безприйменникового відмінка. Наприклад, дієслово *заспокоювати* (*заспокоїти*), що означає "заглушувати, розвіювати чий-небудь неспокій, тривогу, хвилювання, тугу і т.ін." [СУМ, III, 325]: *Химка, білявенька дівчинка, заспокоює маленького брата* (Г.Косинка), *Він заспокоїв дівчину* (О.Гончар); дієслово *спіймати* у значенні "захопити яку-небудь тварину як здобич, живцем" [СУМ, IX, 525]: *Біля нас рибалка спіймав бичка* (Ю.Яновський); дієслово *стерегти*, для якого Словник подає тлумачення "оберігати, охороняти від небезпеки кого-, що-небудь; слідкувати за схоронністю, цілістю чого-небудь" [СУМ, IX, 687]: *Лише собаки стережуть комори* (Л.Костенко).

Фіксація категоріального значення перехідності при відповідних дієсловах, звичайно, є відображенням їхніх релятивних властивостей. Проте, як свідчать матеріали Словника, є чимало випадків, коли відсутність перехідності ще не є ознакою абсолютного значення дієслова. Так, скажімо, словникова стаття дієслова *боятися* містить позначки *кого, чого*, які вказують на форму обов'язкових поширювачів при дієслові у значенні "відчувати страх перед

ким-, чим-небудь" [СУМ, I, 225]: *Правда суду не боїться* (Нар.тв.); дієслово *дорожити*, що означає "високо цінити кого-, що-небудь, надавати йому великого значення" [СУМ, II, 380], потребує обов'язкового поширювача іменника в орудному відмінку, на що у Словнику вказується ремарками *ким, чим*: *Брянський дорожив своїм старшиною* (О.Гончар); дієслово *поговорити* у значенні "з'ясувати що-небудь у розмові з кимось; переговорити" [СУМ, VI, 715], звісно, потребує обов'язкового поширювача у формі орудного відмінка з прийменником *з*: *Поїдемо поговорити з лісом, а вже тоді я можу і з людьми* (Л.Костенко). Хоча прямої вказівки на форму такого обов'язкового залежного слова у словниковій статті немає, проте ілюстративний матеріал словникової статті засвідчує типову для цього дієслова сполучуваність із орудним прийменниковим іменником.

Для перехідного дієслова *подарувати* у значенні "дати, віддати що-небудь комусь назавсім, безплатно" [СУМ, VI, 734] властива обов'язкова сполучуваність не тільки з іменником у функції прямого додатка, а й з іменником у давальному відмінку, що засвідчує ілюстрація словникової статті: *Подаруйте світанку надію, дню – натхнення, і руки, і нім. надбечір'ю – утому та мрію про дорогу схід-сонця у світ* (М.Нагнибіда). Дієслово *завдавати* (*завдати*) у значенні "робити, чинити кому-небудь щось неприємне; заподіювати" [СУМ, III, 40] вимагає залежних іменників у родовому та давальному відмінках, причому форма першого з них зафіксована позначкою *чого*, а необхідність другого впливає із тлумачення значення *Роки застійні, потьмарені наростанням так званих негативних явищ,*

завдали нашій літературі й усій культурі дуже відчутних втрат (О.Гончар). Перехідне дієслово *розлучати* (*розлучити*) у значенні "примушувати кого-небудь розійтися, відійти один від одного" [СУМ, VIII, 730] набуває цілком завершеного смислу лише у сполученні з іменником у знахідному відмінку: *Довго я з ним просиділа... Та вже господиня покликала, розлучила нас, а то б, здається, й цілу ніч просиділи* (П.Мирний). Проте у значенні "роз'єднувати, відділяти одне від одного кого-небудь (близьких, рідних, друзів і т.ін.)" [СУМ, VIII, 730] потребує наявності одночасно двох поширювачів: у формі знахідного відмінка та у формі орудного відмінка з прийменником *з*: *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть з мрією* (Б.Олійник).

Серед релятивних дієслів української мови є такі, що здатні реалізувати семантику як у сполученні з іменниковими (займенниковими) словоформами в знахідному відмінку, так і без них. Наприклад, дієслово *підслухувати* (*підслуховувати*), що означає "потай слухати, прислуховуватися" [СУМ, VI, 502]: *Не раз підслухував він розмову між Левком і німецькими офіцерами (І.Цюпа), Вибігали [дівчата] в огорог, в вікна підслухали* (І.Боровиковський); дієслово *промовляти* (*промовити*) у значенні "говорячи, проказуючи що-небудь у голос, часом звертаючись до когось; усно висловлювати думки" [СУМ, VIII, 235]: *Чув я, як він із сумом промовляє твоє оплакане ім'я* (О.Гончар), *Коли відпливали до острова, на воді неждано застівали лебеді. – Лебедина пісня, – задумано промовив Нагорний* (М.Стельмах); дієслово *промінювати* (*проміняти*) у значенні "віддавати яку-небудь річ, одержуючи за неї іншу; обмінювати" [СУМ, VIII, 232]: *Ясько вчив мене промінювати гроші на цукерки, яблука, горіхи* (І.Франко), *Становому подобався молодий Чипчин жеребчик, котрого тесть подарував. Дмитренко пристав: проміняй та й проміняй!* (П.Мирний).

У словникових статтях після таких дієслів вживається позначка *перех. і без додатка*. Використання позначки *перех.* цілком умотивоване. Справді, типовою для української мови є конструкція "дієслово + безприйменниково-відмінкова форма іменника", що діагностує категоріально-значеннєву перехідність дієслова. Позначка *без додатка* засвідчує абсолютивність семантики таких дієслів, хоча саме таке вживання можна кваліфікувати як закріплений мовною практикою своєрідний еліпсис, продиктований дією універсального закону економії мовних ресурсів. Н.Я.Дзюбишина з цього приводу зазначає, що "...залежний компонент настільки чітко усвідомлюється мовцями і легко відновлюється в їх пам'яті, що значення дієслова наближається до автосемантичного" [Дзюбишина, 1979: 7].

В українській мові є чимало дієслів, які реалізують значення при наявності обов'язкових залежних слів із певним обставинним значенням. При цьому такі обов'язково залежні слова можуть морфологічно варіюватися як щодо відмінкових значень залежних іменників, так і щодо частиномовного вираження взагалі: *Миколка швидко зіскочив зі стільця* (О.Донченко), *Недовго прогостював Кузьма Петриченко в Острі, лише три дні* (А.Шиян), *З природою треба поводитись обережно, розумно, економно* (Ю.Збанацький). Таке варіювання форм концентрує смислова домінанта локативності, темпоральності чи способу дії.

Значення дієслова *поміщати* (*помістити*) "надавати місце чому-небудь, розташовувати, розміщувати щось де-небудь", "надавати приміщення кому-небудь для проживання; поселяти", "друкувати, публікувати де-небудь щось" [СУМ, VII, 129] можуть реалізуватися лише при поєднанні дієслова з тими відмінковими формами іменника, які здатні виражати обставину місця: *Я з власного серця і крові творив собі радісний світ, щоб скарб весь своєї любові у нім помістити як слід* (І.Франко); *А під танком, в будинку, де нас помістили, спокійно висиджувала діточок дика качка* (О.Вишня); *Будьте ласкаві помістити у Вашому журналі "Світ" отсю подяку* (В.Стефанік).

Дієслово *відправити* у значенні "посилати, відсилати щось куди-небудь, організувати відсилку, перевезення чогось" [СУМ, I, 623], крім прямого додатка, для повної реалізації свого змісту вимагає, крім іменника в знахідному відмінку без прийменника, також адвербіального локативного поширювача, що в Словнику не позначено спеціальною

ремаркою, а впливає із самого тлумачення значення: *Вночі він відправив сім'ю в евакуацію* (О.Гончар). Дієслово *підбігти* формує значення "бігом наблизитися до кого-, чого-небудь" [СУМ, VI, 399] обов'язково поширюючись іменником у формі родового відмінка з прийменником *до*: *Микола підбіг до хати* (Ю.Яновський).

Наведені приклади показують, що обставинні слова місця, необхідні для реалізації названих значень дієслів, виражаються різними прийменниково-відмінковими формами іменника: в родовому відмінку з прийменниками *до, біля*; в знахідному відмінку з прийменниками *в, на*, в місцевому відмінку з прийменниками *в, на*.

Найвні в словниковому тлумаченні "де-небудь", "куди-небудь" є тими необхідними елементами, за допомогою яких не лише визначається релятивний характер відповідних дієслів, але й виділяється їхній окремий структурно-функціональний різновид.

Дієслово *жити* своє значення "перебувати, проживати де-небудь" [СУМ, II, 532] реалізує, лише поєднуючись з іменниками у тих відмінкових формах, які здатні виражати обставину місця, або з прислівником місця: *Петрик жив з мамою під самісіньким лісом* (В.Кучер). А таке значення, як "вважати що-небудь основним у житті, бачити в чомусь смисл життя" [СУМ, II, 532], конструктивно обумовлене і може реалізуватися при поєднанні дієслова *жити* з орудним відмінком залежного іменника, що у Словнику відтворено позначкою *чим*: *Він від засіву до жнив живе сподіваннями й турботами хлібної ниви* (М.Сингаївський). Інше значення "проводити життя у якийсь спосіб" [СУМ, II, 532] дієслово *жити* виражає через поєднання з іменниками у тих відмінкових формах, що здатні виражати обставину способу дії, а також із прислівниками способу дії: *Живе наша сім'я весело, багато* (Г.Бойко).

Дієслово *поводитися* (*повестися*) в значенні "дотримуючись певної поведінки, діяти якимось чином" санкціонує обов'язкову появу іменника чи прислівника із значенням способу дії: *Мар'яна поводилася по-дівочому* (Г.Тютюнник). У іншому значенні "з ким. Ставитися до кого-небудь, тримати себе з кимось яким-небудь чином. //з чим. Застосовувати що-небудь, користуватися чимось яким-небудь чином" [СУМ, VI, 689], окрім обов'язкового слова із значенням способу дії, передбачає іменник, назву особи чи предмета, в орудному відмінку з прийменником *з*: *Тоді й Михайло збагнув, що не досить гостинно повівся з Федоровим посланцем, почав стягувати з нього керею, запрошував сидати* (Ю.Збанацький), *Вірив [Данько] і не вірив своєму несподіваному щастю, не знаючи це, як йому повестися далі з своїм виграшем* (О.Гончар).

Аналізовані приклади показують, що обставинні слова є необхідними для реалізації лексичного значення релятивних дієслів, хоча і допускають регламентовану мовною системою варіативність форм залежних слів.

Діагностуючою ознакою релятивних дієслів є також регулярна сполучуваність їх з інфінітивом, який функціонально в деяких випадках співвідноситься з додатком: *Постаратися відновити порушену гармонію світу, оздоровити й зберегти на віки прекрасну нашу планету – хіба не в цьому найвища місія сучасної людини?* (О.Гончар), *Ти вчив любити подвиги людини, красу труда й безсмертний рідний край* (В.Сосюра).

У такий зв'язок найчастіше вступають релятивні дієслова, що означають:

- 1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію (*прагнути, силкуватися, бажати, збиратися*);
- 2) домовленість, зобов'язання, намір виконати дію (*обіцяти, домовитися, сподіватися, мріяти*);
- 3) сприяння або перешкоду у виконанні дії (*дозволити, допомогти, навчити*);
- 4) небажання виконати дію або уникнення дії (*уникати, ухилятися, відмовлятися, соромитися*).

Подвійна сполучуваність дієслова з інфінітивом та прийменниково-відмінковими формами властива релятивним дієсловам із обов'язковою сполучуваністю із т.зв. "об'єктним інфінітивом".

Дієслово *спонукати* своє релятивне значення "викликати у кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь певної дії, певного вчинку" [СУМ, IX, 572] реалізує через поєднання не тільки з інфінітивом у функції додатка, а й з іменником у формі знахідного відмінка з прийменником *на*: *Саме життя спонукає розширювати жанрово-тематичні обрії літератури* (О. Гончар), *Мої спогади я присвячую молодим, сміливим і чуйним. Їм віддаю я на суд юнацькі помилки й перемоги, щоб збудити їхні думки, щоб спонукати їх на шукання яскравіших просторів і горизонтів* (Ю. Яновський).

Названі значення можуть реалізуватися через поєднання дієслів з прийменниково-іменниковими або інфінітивними формами, що функціонально співвідносяться з додатками. У Словнику української мови така особливість позначається відповідними ремарками, напр.: **спонукати** *перех.*, до чого, на що, з *інфін.* і без додатка; **прагнути** *перех.*, чого, до чого і з *інфін.*; **радити** *неперех.*, з *інфін.*; **бажати** *перех.*, кому, чого або з *інфін.*; **любити** *перех.*, також з *інфін.*

Серед релятивних дієслів є такі, що задля структурно-значеннєвої завершеності поєднуються не з окремими залежними словами, а з підрядними з'ясувальними реченнями. Ця особливість характеризує:

- 1) дієслова зі значенням повідомлення, інформації (*пояснювати, зауважувати, підтверджувати*);
- 2) дієслова на позначення психічного стану і процесів розумової діяльності (*вгадувати, вагатися, почувати*);
- 3) дієслова зі значенням процесів сприймання (*відчувати, оглядати, спостерігати*);
- 4) дієслова на позначення волевиявлення (*просити, наполягати, зобов'язувати*) [СУЛМ, 1972: 316-319].

Словник української мови фіксує такі випадки, коли поєднання дієслова з підрядним з'ясувальним реченням є виразником певного лексичного значення дієслова. Наприклад, виражаючи значення "умовляти зробити що-небудь, схилити до якогось рішення" [СУМ, VI, 201], дієслово *переконувати* (*переконати*) поєднується з інфінітивною формою іншого дієслова або з підрядним з'ясувальним реченням: *Сунули юрби біженців, і хоча радіо закликала до спокою та переконувало припинити цей нестримний потік, Париж порожнів* (О. Іваненко), *Все ж я б хотів тебе переконати, щоб ти не дав громаді сії загинуть* (Леся Українка), що в Словнику відображається позначками з *інфін.*, із *спол.* *щ* *о* *б*. Дієслово *любити* таке значення, як "потребувати якихось умов як найсприятливіших для існування, росту тощо (про рослини, тварини)" [IV, 563] може реалізувати у поєднанні з іменником у знахідному відмінку чи з підрядним з'ясувальним реченням: *Виноград любить, щоб коло нього ходити* (М. Коцюбинський). Дієслово *пильнувати* у значенні "бути на сторожі, захищати кого-, що-небудь від нападів, ворожих дій і т.ін." [СУМ, VI, 355] може поєднуватися за допомогою сполучного слова *чи* з підрядним реченням, що засвідчує СУМ спеціальною ремаркою *також із спол. сл. ч* *и*: *На могилі тій сторожа дні і ночі пильнувала, чи орда де не рушала та не йшла на Україну* (І. Манжура), а значення "стежити, слідкувати за ким-, чим-небудь" [СУМ, VI, 355] вказане дієслово здатне реалізувати, поєднуючись із підрядним реченням за допомогою сполучника *що* чи *щоб*, на що вказується у словниковій статті: *Писаря собі винайдіть нового, та добре пильнуйте, що він робить* (І. Франко), *Йонька, закачавши штани, підпихав ззаду та пильнував, щоб часом не звалилося що з харчів* (Г. Тютюнник).

При характеристиці семантики і особливостей функціонування багатозначних релятивних дієслів Словник української мови показує весь наявний у мові комплекс їхніх значень і значеннєвих відтінків, засвідчуючи цим самим багатогранне життя слова в мові і демонструючи зумовлюваність зміни набору залежних слів певним значенням релятивного дієслова.

Отже, словникові статті СУМу в основному сприяють визначенню релятивності конкретних дієслівних лексем у тому чи іншому значенні та встановленню лексико-граматичних моделей, орієнтованих на сполучувальні особливості таких дієслівних лексем.

РЕЗЮМЕ

Розглянуто особливості словникових фіксацій дієслів української мови як один із критеріїв диференціації абсолютивно-релятивних властивостей дієслівної лексики.

The article defines the peculiarities of dictionary fixations of verbs in the Ukrainian language as one the criteria for differentiation of absolutely-relative qualities of verbal vocabulary.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваницька Н.Б. Українська мова. Абсолютивні дієслова: Словник найбільш уживаних дієслів. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 250 с.
2. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови. Автореферат... канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 168 с.
4. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні // Організація тексту (граматика і стилістика). – К.: Наукова думка, 1979. – С.5-13.
5. Коваль Л.М. Виділення інформативно недостатніх слів на основі їх сполучальних характеристик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія. Випуск 4. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – С. 61-65.
6. Ревзина О.Г. Контекст // Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – М.: Дрофа, 1998. – С.198.
7. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
8. Савчук Т.В. Лінгвістична природа релятивних дієслів української мови // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук. - практ. конф., Київ, 27-28 березня 2003 р.; У 5-ти т. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Т.1. – С.315-317.
9. Словник української мови: В 11 т. – Т. 1-11. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
10. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.

Любомир Сегін (Донецьк)

ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ЗНАЧЕНЬ ВІД ДІЄСЛІВ ДИНАМІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ (СУБСТАНТИВНА ЗОНА)

Субстантивна зона є другою після дієслівної за обсягом матеріалу словотвірних парадигм (СП) дієслів динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) як в українській, так і в польській мовах. Її дериваційно-семантична різноманітність в обох мовах, частотний вияв, значний обсяг обумовлюють аналіз словотвірного потенціалу дієслів ДПЛ в українській та польській мовах на рівні словотвірних значень (СЗ).

Матеріалом для написання роботи послужили деривати субстантивної зони від 72 СП дієслів ДПЛ у кожній із зіставлюваних мов, отримані із найавторитетніших лексикографічних джерел української і польської мов (СУМГ, СУМ, ВТССУМ, SJPК, SJPД, SWJP). Вони складають 368 одиниці в українській мові та 282 у польській мові.

Похідні іменники, мотивовані дієсловами ДПЛ, залежно від характеру СЗ поділяються на такі групи:

- 1) іменники, що називають виконавця руху;
- 2) іменники з процесуальним значенням;
- 3) іменники з інструментальним значенням;

- 4) іменники із значенням місця,
- 5) іменники із значенням результату дії;
- 6) іменники, що вказують на об'єкт руху;
- 7) іменники, що називають явища природи;
- 8) іменники на позначення хвороби.

СЗ "виконавець руху" виражають деривати, що називають:

1) осіб,

а) які виконують дію: укр.: *пішохід, бігун, водонос, верхолаз, гонитель, літун, повзун, солевоз, стрибач, шкандиба* та ін.; пол.: *nosiciel, jeździec, pędziciel, łazik, pływak, koczownik, pelzacz, goniec, łazega* та ін.: Мартофляк Ростислав, аматор комфорту і гарячих ванн, пічний блукач (Ю.Андрухович Рекреації, с. 38). Na koniec od zbitych tłumów oderwało się kilkanastu jeźdźców (H.Sienkiewicz Pan Wołodyjowski, s. 22). У межах цієї підгрупи можна виділити іменники, що вказують на сукупність осіб: укр.: *конвой, біженці, кочівники, хоровод*; пол.: *gonitwa, ciągło, korowód*;

б) які професійно виконують дію: укр.: *скороход, бігун, плавець, кидальник, канатоходець* та ін., пол.: *linochód, biegacz, linoskok, lotnik* та ін.: – Panie marszałku! Nie mam cię za gorszego wodza od Czarnieckiego ... (H.Sienkiewicz Pan Wołodyjowski, s. 7),

в) за родом діяльності: укр.: *листоноша, скороход, носій, верхолаз, екскурсовод, лампонос, їздець* та ін.; пол.: *listonosz, transportowiec, czolgista, goniec, lotnik, biegacz* тощо: ... Два бородаті верхолази в колисці при тіньовій стінці церкви латали купол ... (Вечеря на 12 персон, с. 179);

2) тварин: укр.: *ваговоз, скакун, плазун, іноходець, шкандиба, водовозка, кочовики* та ін.; пол.: *biegun, latacz, wodolaz, pelzak, czolgacz, łaziec, padalec, inochodziec* та ін.;

3) транспортні засоби: укр.: *турбохід, всюдихід, лісовоз, вертоліт, панелевоз, тягач, паротяг* та ін.; пол.: *samochód, samolot, transportowiec, paropływ, samojazd, konwojer* та ін.;

4) предмети: укр.: *плавання, плавачка, плав*; пол.: *plaw, lotka*.

Девербативи *nomina actionis* досить поширені серед похідних, мотивованих дієсловами ДПЛ, і виражають найчастіше опредмечений рух.

Серед похідних із зазначеним СЗ виділяються:

а) іменники із значенням руху: *ходьба, бігання, носіння, літання, плавання, возіння, тягання, плигання*; пол.: *bieganina, jeżdzenie, noszenie, ganianie, pływanie, rzucanie, chodzenie*: І тоді вони почули ... автоматні черги, поодинокі постріли, якусь біганину ... (Ю.Андрухович, Рекреації, с. 108); ... Книга ця була найзручнішою для транспортування під шкільною формою (H.Сняданко Колекція пристрастей, с. 7). Skrzydła nie służą im do latania, za to przydają niezwyklej zwiewności w chodzeniu (S. Dygat Podróż, s. 146);

б) іменники із значенням одноактного вияву руху: укр.: *скік, стрибок, кидок, кидьок*, пол.: *skok, rzut*;

в) іменники із значенням манери, способу здійснення руху: укр.: *хода, хід, інохід, однохід, чвал*; пол.: *chód, inochód, sztap, czwał*: Чоломбителька хвилювала ця хода ... (В.Шкляр. Ключ, с.52). ... polski oddział ... zatoczył na samym krańcu ogromne półkole i zwrócił się swałem ku Szwedom ... (H.Sienkiewicz Pan Wołodyjowski, s. 39);

г) іменники із значенням виду фізичних вправ, змагань: укр.: *бігання, біг, біга, біги, верхогони, гонки, скаковице, скачка*; пол.: *bieg, korkociąg, gonitwa*;

г) іменники на позначення часу, періоду: укр.: *возовиця, коповіз, листопад*; пол.: *listopad*;

д) іменники на позначення відстані, довжини: укр.: *хід, хода, їзда, кидь, гони*;

е) іменники із значенням швидкості руху: укр.: *хід, хода*; пол.: *bieg*;

є) іменники із вказівкою на напрям руху: пол.: *bieg*;

ж) іменники із значенням здійснення руху туди й назад: укр.: *ходка, їзда*; пол.: *chadzka*: ... Андрій вкотре пізнав ... очі, пам'ятні з польотом ластівки, ... з пробудженням на першу ходку автобуса, що відвозив до школи... (Вечеря на 12 персон, с. 183).

Наші спостереження показують, що іменники із процесуальним значенням досить близькі в українській та польській мовах, в тому числі і щодо кількості. Однак є і відмінності. Показовий для польської мови той факт, що значна частина *nomina actionis* мотивуються дієсловами односпрямованого руху, тоді як в українській мові такі похідні поодинокі. Наприклад, в польській мові: *jechać → jechanie, gnać → gnanie, pędzić → pędzenie, lecieć → lecienie, płynąć → płynięcie, płynienie, ciągnąć → ciągnięcie* та ін.; в українській мові тільки: *летіти → летіння, лет, везти → везіння*.

Специфікою польської мови у зіставленні з українською є збереження іменником із процесуальним значенням на *-nie* зворотної частки *się*, якщо вони утворюються від відповідних дієслів. Наприклад, *człgać się → człganie się*.

Відмінності спостерігаються і в часткових виявах СЗ. Так, тільки в українській мові представлені іменники на позначення часу, періоду (*возовиця, коповіз*) та девербативи на позначення відстані, довжини (*хід, хода, їзда, кидь, гони*). Прикметною особливістю польської мови є наявність іменника з вказівкою на напряму руху.

Девербативи із СЗ інструментальності реалізують це значення у двох підгрупах іменників, які вказують на:

1) засоби, пристосування, інструменти, механізми для виконання руху: укр.: *ходок, хадак, буксир, волокуша, волок, ковзан, ноші, плавник, скакалка* та ін.; пол.: *chodak, chod, lazidło, korkociąg, ropociąg, nosilki, nosidło, nośnik* та ін.: Po czym wzięto Michała na nosze i wniesiono do plebanii (H. Sienkiewicz Pan Wołodyjowski, s. 76);

2) транспортні засоби: укр.: *рудовоз, літак, нафтовоз, міноносець, самокидка, молоковоз, всюдихід* та ін.; пол.: *dzwignik, holownik, parowóz, parochód, ciągnik, konwojowiec* та ін.: Літак був старий, брудний і повен дитячого плачу (П.Загребельний. Тисячолітній Миколай, с. 4). Niedawno oddałem do remontowania samochód ijechałem taksówką (A. Dobryński Człowiek, pojazd, droga, s. 11).

Девербативи із локативним значенням найчастіше вказують на місце здійснення руху: укр.: *бід, димохід, лаз, кочовище, ковзалка, водонад, пішохід* та ін.; пол.: *lotnisko, pływalnia, bieżnia, mijanka, brod, błędnik* та ін.: Pola zmieniły się w jeziora, rzeki wezbrały, brody stały się nieprzebyte... (H. Sienkiewicz Pan Wołodyjowski, s. 31).

Серед девербативів субстантивної зони виділяється незначна кількість іменників, які мають значення "результат дії": укр.: *падаль, падло, падлина, падалка, падалиця*; пол.: *padlina, padalina, padło*.

СЗ "об'єкт переміщення" репрезентує незначна кількість іменників як в українській, так і в польській мовах: укр.: *ноша, імпорт, експорт, тягар*; пол.: *nosza, import, eksport, ciężar, pośnik*.

Поодинокими лексемами представлено СЗ "хвороба": укр. *бігавка, бігуха, бігучка*; пол. *padlice*.

Девербативи із СЗ "явище природи" засвідчено в СП тільки одного дієслова кожної з мов: укр. *ковзелиця*, пол. *ślizgawka*.

Ці віддієслівні іменники різних СЗ визначають дериваційно-семантичну структуру субстантивної зони в українській та польській мовах.

Таблиця 1

**Порівняльна типологія девербативів в українській і польській мовах
(субстантивна зона)**

№	Словотвірні значення	українська мова		польська мова	
		к-сть	%	к-сть	%
1	Виконавець дії	136	36,9	80	28,3
2	Опредмечена дія	119	32,3	113	40

3	Знаряддя руху	91	24,7	92	32,6
4	Місце дії	30	8,1	17	6
5	Результат дії	5	1,3	3	1
6	Об'єкт дії	4	1	6	2,1
7	Хвороба	3	0,8	1	0,3
8	Явища природи	1	0,2	1	0,3
	ВСЬОГО	368	100	282	100

Отже, розглянута типологія значень вказує на досить значну близькість субстантивної зони обох мов. Значні відмінності спостерігаються серед кількісного вияву зони в цілому і СЗ зокрема. Так, наприклад, іменників із СЗ "виконавець дії" та "інструментальність" в українській мові майже вдвічі більше за відповідні девербативи польської мови (див. таблицю 1). Окремі відмінності спостерігаються серед часткових виявів СЗ.

На основі типів вираженої або невираженої семантики девербативами субстантивної зони в українській та польській мовах можна виділити три групи твірних дієслів ДПЛ:

- 1) дієслова, похідні іменники яких виражають одне СЗ, тобто гомогенний блок;
- 2) дієслова, похідні іменники яких виражають кілька СЗ (гетерогенний блок);
- 3) дієслова, які не утворюють похідних іменників.

Гомогенний блок як в українській, так і в польській мовах складають в основному девербативи із процесуальною семантикою: укр.: *gacати* → *gасання*, *крокувати* → *крокування*; пол.: *hasać* → *hasanie*, *kursować* → *kursowanie*, рідко представлені іменники з агентивним значенням: укр.: *мчати* → *мчалка*; пол.: *brodzić* → *brodziec*, *gramolić się* → *gramola*.

Проте більшість дієслів ДПЛ як в українській, так і в польській мовах утворюють гетерогенний блок, який складається з іменників з 2-5 СЗ. Наприклад: укр.: *ковзати* → *ковзання* – *ковзан* + *ковзанка*, *ковзалка*; пол.: *ciągać/ciągnąć* → *ciągło* + *ciąganina*, *ciągnięcie*, *ciągnięty*, *wielociąg* + *ciągnik*, *ciągaraka*, *somociąg*, *korkociąg*, *ropociąg*, *lutniociąg*, *paszociąg*, *śrubociąg*, *gazociąg*, *linociąg*, *ropociąg*, *ciągówka*, *wodociąg*, *wędlociąg*, *taśmociąg*, *ślinociąg*, *rybociąg*, *rurociąg*, *parociąg*, *ciepłociąg* + *cieżar*.

Третю групу складають дієслова ДПЛ, які не утворюють похідних іменників (див. таблицю 2).

Таким чином, із гомогенного блоку найбільш продуктивні в обох мовах ті дієслова, які утворюють похідні із процесуальним значенням. У межах гетерогенного блоку найбільша моделююча сила характерна тим дієсловом, які утворюють похідні з двома і трьома СЗ. Дієслова, які репрезентовані іменниками з чотирма значеннями є нечисленними. В українській мові, на відміну від польської, похідні іменники від дієслова *бігти/бігати* реалізують п'ятизначну семантичну модель.

ТАБЛИЦЯ 2

Порівняльний аналіз твірних дієслів ДПЛ в українській та польській мовах

		українська мова		польська мова	
		К-сть	%	К-сть	%
1	Дієслова, що складають гомогенний блок	21	29,1	21	29,1
2	Дієслова гетерогенного блоку	37	51,4	38	52,8
3	Дієслова, що не утворюють іменників	14	19,4	13	18

РЕЗЮМЕ

На основі аналізу словотвірних парадигм у статті описуються і зіставляються словотвірні значення похідних субстантивної зони від дієслів динамічної просторової локалізованості в українській та польській мовах. Виявлено випадки розбіжності у кількісній наповнюваності груп, визначено семантичні групи і підгрупи, характерні для української та польської мов, а також словотвірні значення, властиві одній із досліджуваних мов.

Word-building paradigms analysis serves as a basis for the article to describe and compare word-building meanings of the derivative nouns, formed from the verbs of dynamic space localization in Ukrainian and Polish. The article reveals quantity differences in the studied groups, determines semantic groups and subgroups typical of Ukrainian and Polish, singles out word-building meaning characteristic of one of the languages under study.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К.Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 102-113.
2. Земская Е.А. Ермакова О.П., Рудник-Карват З. Теоретические проблемы сопоставительного изучения словообразования славянских языков (семантико-функциональный аспект) // Славянское языкознание. XI Междунар. съезд славистов. Доклады российской делегации: Сб. докладов. – М.: Наука, 1993. – С. 248-263.
3. Калиушенко В.Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк: Донецщина, 1994. – 422 с.
4. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.
5. Морозова Т.С. Отражение валентностей производящего глагола производными разных частей речи // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 401-405.
6. Ніколаєнко Л.І. Структурно-семантична характеристика агентивів-комполітів у польській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 17с.
7. Рыдванская Л.Д. Суффиксальные словообразования агентивных имен существительных в славянских языках (на материале чешского, болгарского, русского и украинского языков) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1989. – 16 с.
8. Секежицки Эдвард. Парадигматические существительные в русском и польском языках. – Szczecin: Un-t Szczeciński, 1996. – 145 s.
9. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. – Warszawa: PWN, 1984. – 560 s.
10. Waszakowa Krystyna. Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmaticznymi. – Warszawa: Wyd-wa Un-tu Warszawskiego, 1993. – 127 s.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В.Г.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТГ "Перун", 2001. – 1440 с.
- СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- СУМГ – Словарь української мови / За ред. Б.Д.Грінченка. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1-4.
- SJPD – Słownik języka polskiego / red. naczelny W.Doroszewski. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1958-1969. – Т. 1-11.
- SJPK – Słownik języka polskiego / pod red. I. Karłowicza i in. – Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Minowskiego, 1900-1933. – Т. 1-8.
- SWJP – Słownik współczesnego języka polskiego. – Warszawa: Wiega, 1996. – 1393s.

Ганна Ситар (Донецьк)

ДІЄСЛІВНІ РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Речення із предикатами об'єднання відображають одну з головних властивостей мислення людини: здатність до об'єднання пов'язаних між собою елементів у ціле, тобто здатність до синтезу. Семантика типової ситуації для цих речень у найбільш загальному вигляді може бути сформульована так: "об'єднання складників у ціле". Обов'язковими учасниками ситуації виступають три компоненти: 1) предикат об'єднання, який втілює один із підтипів відношення цілого і частини; 2) холонім [Никитин, 1988: 94], або комплексив

[Всеволодова, 2000: 143] – денотативна роль на позначення цілого; 3) партитив [Никитин, 1988: 88; Polenz, 1985: 171], який відображає ідею частини/частин цілого і конкретизує значення предиката, визначаючи його належність до поняття певної сфери дійсності. Ці ролі безпосередньо корелюють зі структурою позамовної ситуації і формують денотативну структуру речення.

Типову ситуацію "об'єднання частин у ціле" в українській мові можуть виражати чотири типи речень: 1) дієслівні, напр.: *У постсоветському Львові спостерігається формування нових кланів, схожих на старі советські. Вони зростаються з кланами, котрі свого советського походження й не приховують* (Ярослав Грицак *Страсті по Львову* // Критика. – 2002. – № 7-8); 2) субстантивні, напр.: *Образна мотивація цього лінгвістичного терміна [„суржик”] доволі прозора та прозаїчна: суржик – суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші; елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно* (Леся Ставицька. *Кровозмісне дитя двомовності* // Критика. – 2001. – № 10); 3) дієприкметникові, напр.: *...Бізнес сполучений із політичною владою, і якщо та виступає на боці реакції, йому доводиться відмовлятися від контроверсійних проєктів...* (Пьотр Пьотровський. *Мистецтво згідно з політикою* // Критика. – 2000. – № 11); 4) прикметникові речення: *Опозиція єдина в розумінні й прагненні того, що нинішня система влади може і повинна бути змінена і в рамках нинішньої Конституції, і шляхом внесення до Конституції системних змін* (Йосип Вінський. *Опозиція єдина у розумінні суті пропонованих нею змін системи влади* // Критика-Коментарі. – 2002 – 13 вересня). Обираючи одну із цих конструкцій, мовець надає певному аспекту типової ситуації статусу центрального в умовах відповідної ситуації спілкування.

Метою статті є встановлення реченнєвотвірного потенціалу дієслів-предикатів об'єднання в українській мові. Дієслівні конструкції із семантикою об'єднання використовуються для опису самого факту (процесу) об'єднання складників у ціле, що становить одну з чотирьох можливих інтерпретацій типової ситуації. Організаційним центром семантичної структури речень цього типу виступають такі дієслова: *зв'язувати, зв'язуватися, з'єднувати, з'єднуватися, інтегрувати, інтегруватися, переплітатися, пов'язувати, пов'язуватися, поєднувати, поєднуватися, сполучати, сполучатися* тощо. При цьому серед них виділяються дві групи: а) предикати, які передбачають напрям відношення "ціле → частини" (дієслова без постфікса *-ся*): *Сценарій [метод прогнозування], таким чином, являє собою багатоваріантний прогноз, що поєднує системний та історичний підходи до вивчення складних систем* (Філософія, с. 568); б) предикати із зворотним вектором відношення "частини → ціле" (дієслова з постфіксом *-ся*): *Лассаль звульгаризував Маркса і Енгельса, заявивши, що по відношенню до пролетаріату всі інші класи зливаються в одну реакційну масу* (Загребельний, с. 345).

Дієслівні речення на позначення ситуації об'єднання виявилися неоднорідними. З-поміж них диференціюємо чотири моделі.

Речення моделі 1 передають семантику поєднання складників у певне ціле і не ускладнюються додатковими значеннями, напр.: *Сучасний жіночий рух має або лишатися партикулярним відгалуженням ліберальної традиції й опікуватися лише жінками (тоді слід розпрощатися з надіями на суспільне лідерство, "феміноцентричне" перетворення культури тощо), або перетворитися на загальносуспільну силу, в якій об'єднуються представники різних статей (тоді моє вітання мріям про "жіночу ідентичність")* (Мар'ян Шкорба. *Гендерні діти лібералізму* // Критика. – 2001. – № 9). Ці речення є власне холо-партитивними.

Оскільки холо-партитивними відношеннями охоплені мало не всі реалії об'єктивної дійсності і ці відношення є універсальними, лексичне вираження позицій частини і цілого у реченнях об'єднання практично не має обмежень. Проте найчастіше дієслівні речення об'єднання використовуються для опису:

1) структури цілого, яке є науковим поняттям (знання про складники такого цілого

становить результат процесу пізнання людиною навколишнього світу): *Угорський економіст М. Бордане наголошує, що термін "management accounting", який застосовується в країнах ринкової економіки, об'єднує знання про облік, поставлений на службу управління* (Стоян В.І. Аналіз і оцінка систем обліку виробничих витрат // *Фінанси*, с. 73). *Група власне-екзистенційних дієслів у сучасній українській мові відносно невелика. Вона об'єднує лексеми на позначення: 1) вияву буття (бути, існувати, відбуватися, тощо); 2) початку, становлення буття (виникати, ставати, утворюватися, формуватися, з'являтися тощо); 3) припинення, закінчення буття (змінитися, згинути, пройти (про часові явища) тощо)* (Баган Мирослава. Семантико-синтаксична структура безособових генітивно-заперечних речень // *Лінгвістичні студії*, с. 126);

2) цілого як певної сукупності людей: *Він [П'єр Нора] звинуватив перш за все французьких інтелектуалів традиційного типу у меншій від їхніх співгромадян спроможності увійти у модерну демократичну епоху. Він також закинув їм, що вони з одного боку грунуються в маргінальні скрайньо-ліві секти, а з другого, пішли на службу у засобах масової інформації* (Ігор Шевченко. Традиційні еліти на бічних рейках // *Критика*. – 2001. – № 9);

3) цілого як історичної або географічної реалії: *Нині українські прикордонні території входять у чотири євро регіони: "Карпатський" — найбільший, об'єднує території Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини, а також Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську й Чернівецьку області України ...* (Людмила Носарева. Економічний форум у Львові: від союзу країн — до союзу регіонів // *Дзеркало...*); *Кожний регіон Словенії має свій унікальний характер, а поєднує все це розмаїття столиця — Любляна* (Дмитро Губенко. Зелений скарб Європи (11.07.2002) // Сайт Києво-Могилянської Академії: www.kolega.kiev.ua);

4) структури внутрішнього світу людини: *Я згадував тоді Назимку, яка ждала мене в Києві, думав про неї вдень і вночі під чужими зорями, згадував і не міг назгадуватися, в холодному імені своєму стояла вона мені перед очима однаково ж вся осяяна сонцем нашим лагідним і тихим, мов обітниця найбільшої чистоти і радості, і все оте: і моя єдина Назимка, і дорогі люди, і сонце, і Київ над зеленими пуцями — все зливалося в золотий ланцюг щастя...* (Загребельний, с. 23-24).

Дієслівні предикати передбачають правобічну позицію на позначення підстави об'єднання, яка у конкретному висловленні може залишатися не заповненою (див. всі попередні приклади) або набувати формального вираження: *В історії культури було багато систем ціннісних орієнтацій, які на основі домінуючих цінностей об'єднувались у тити ціннісних орієнтацій* (Філософія, с. 528); *Слід також відзначити, що, починаючи з ХІХ ст., відбувається створення теорій, які об'єднуються в одну на основі єдиної ідеї* (Філософія, с. 551). Речення, які утворилися внаслідок трансформації від таких конструкцій, становлять другу модель. При цьому експлікований компонент із значенням підстави поєднання посідає позицію підмета, а компонент на позначення цілого — додатка: *Не тільки економічні зв'язки об'єднують людей у сім'ю, принаймні, не в першу чергу вони* (Філософія, с. 375) ← *Люди об'єднуються у сім'ю не тільки на підставі економічних зв'язків; Тотожний набір семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознак об'єднує значення знаряддя і засобу в узагальнене інструментальне значення* (Масицька Тетяна. Функціонально-семантична реалізація інструментальної синтаксеми // *Лінгвістичні студії*, с. 149) ← *Значення знаряддя і засобу об'єднуються в узагальнене інструментальне значення на підставі тотожного набору ознак*.

Третім різновидом дієслівних речень є конструкції, в яких втілено факт поєднання певних реалій, проте назва цілого як результату цього процесу відсутня, очевидно, у силу кількох причин: а) для мовця не важливо, яке саме ціле утворилося внаслідок поєднання або він не може підібрати однослівного і влучного найменування на позначення специфічного утворення: *...Коли знайдеться хтось, хто сполучить у собі фізика й теолога і з наукового погляду пояснить видиму несполучність переказу про створення Адама та еволюційної*

теорії, то всієї видимій переконливості атеїзму настане край (Марко Роберт Стех. Містичний родовід "великої людини" // Критика. – 2002. – № 1-2); *Ілюстративний ряд відіграє тут* [у спеціальному випуску "Четверга"], *чи не основну ігрову функцію: образ Пати колажується з рекламою сумок і валіз...* (Тарас Шумейко. І мертві, і живі, й напівнароджені // Критика. – 2001. – № 7-8), б) назва цілого добре відома з контексту, тому її експлікація є надлишковою: *Ці й інші прикраси впровадили діяспору в четверту, недавню стадію. Пасивніше, ніж раніше, ставлення до України поєдналося з очікуванням нових, але позитивних змін* (Всеволод Ісаїв. Альтернативи діяспорної ідентичності // Критика. – 2002. – № 1-2).

Специфіка речень четвертої моделі полягає у введенні ще одного, крім обов'язкових трьох, компонента. Це відбувається внаслідок того, що конструкції цього типу будуються за зразком речень із семантикою активної дії, які мають структуру "агенс – дія – об'єкт дії – об'єкт дії", напр.: *Це правда, що, як пише Микола Рябчук, на поділеності України паразитує наша партія влади. Це вона склеїла Україну з різних иматочків і страшисть усіх можливістю розколу* (Ярослав Грицак. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – № 4). Такі речення, як правило, характеризуються метафоричністю, наявністю оцінного значення і вживаються тільки у художньому і публіцистичному стилях.

Дієслівні речення всіх розглянутих типів характеризуються наявністю поширювачів зі значенням: а) мети: *Світ об'єднується в ім'я загальнолюдських цінностей* (Юрій Андрухович. Московіада, с. 144); *Опозиційні партії об'єднали свої зусилля задля двох принципових речей: зміна системи влади, і у нас, підкреслю, немає принципових розходжень у розумінні суті цих змін, і дострокова відставка президента Кучми* (Йосип Вінський. Опозиція єдина у розумінні суті пропонованих нею змін системи влади // Критика-Коментарі – 2002. – 13 вересня); б) якісної ознаки відношення: *Для розуміння суті цього процесу [глобалізації науки] необхідно з'ясувати логіко-гносеологічну функцію ідеї, в якій органічно поєднуються два моменти, необхідні для науки: об'єктивно-істинне відображення дійсності і створення форм її перетворення із встановленням засобів практичної їх реалізації* (Філософія, с. 551); *І, нарешті, до пояснення [назви роману Анджея Стасюка "Дев'ять"] залучається різнобічно розвинена нумерологія роману. Найочевидніша версія потужно сплітає два мотиви: есхатології та відстрочки* (Вадим Трінчій. Епістемологія одного роману // Критика. – 2002. – № 4); *Важко знайти інший приклад [йдеться про Гадамера], коли б життя людини охоплювало ціле століття, коли б так тісно перепліталася доля людини і доля часу, природність і умовність, минуцність і неминуцність* (Тимофій Гаврилів. Гермес і Гадамер // Критика. – 2002. – № 4) тощо.

Дослідження реченневопороджувальних можливостей предикатів передбачає, крім встановлення типових моделей речень, також з'ясування їх мовленнєвих реалізацій. У зв'язку з цим вимагає розгляду питання про синтаксичне поле основної моделі (моделі 1) із семантикою об'єднання. Під синтаксичним полем речення (системою парадигм речення) М.В.Всеволодова і Г.О.Золотова розуміють різноманітні граматичні, структурно-семантичні і комунікативно-експресивні перетворення вихідної моделі речення [Всеволодова, 2000: 215-216; Золотова, 1998: 205]. Для висловлень із семантикою власне об'єднання регулярними виявилися такі видозміни:

І. Синтаксичні перетворення речення, що становлять синтаксичну парадигму речення, до складу якої належать:

1) граматичні модифікації, які безпосередньо пов'язані із предикативністю речення й охоплюють: а) категорію часу: *Реальне місто поєднувало працьовитих і гультаїв, ощадливих і марнотратів, раціонально виважених і скрайніх містиків, прагматиків збагачення і романтиків життя* (Пасько, с. 55); *Можна спрогнозувати, що влада, зберігши і навіть зміцнивши (за рахунок комуністів) свої позиції на півдні та сході, зробить ставку на цей регіон як на свою основну економічну, демографічну і, що особливо небезпечно, ідеологічну базу. Антизахідна й "антинаціоналістична" (а по суті, українофобська) істерія*

поєднуватиметься з традиційними реверансами щодо Росії, які вже принесли одного разу перемогу Кучмі над демонізованим "западенцем" Кравчуком (Микола Рябчук. "Безлад" заради "злагоди" // Критика. – 2002. – № 4); б) категорію способу: Тут, від Квасів, має розпочатися вже зовсім інша оповідь. Якесь нарація, котра ідеально пропорційним чином поєднувала б у собі топомастику з мітологією (Анджей Стасюк. Опис подорожі Східною Угорщиною та Україною у 1999 році // Критика. – 2002 – № 1-2);

2) модальні модифікації: Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби (Зі статті 142 Конституції України – К.: Юрінком, 1996. – С. 70); ...Не може ж бути чоловік і живим і мертвим водночас, тут вже або те, або інше, поєднати незмога... (Загребельний, с. 454);

3) фазові модифікації: Отже, виходить, наше "загальноукраїнське середовище" вже є полікультурним, лишилося хіба швидким темпом інтегрувати до нього "неукраїнські національні спільноти", й засобом саме для цього (а не для збереження мов і культур тих етнічних груп) є школи з неукраїнськими мовами навчання? (Олександр Гриценко. Морока з мультикультуралізмом // Критика. – 2001. – № 11);

4) авторизації: У нашому сприйнятті музика відокремилася від своїх творців і не зливається з ними (Олена Зінкевич. Підпоручик без обличчя, але з прізвищем // Критика. – 2001. – № 10) (поєднання авторизації і негації); За Фройдом, людина, що підвладна мазохізмові, поєднує його зі схильністю до садизму, й навпаки (Ігор Пізнюк. Співрозмовник галицьких сфінксів // Критика. – 2000. – № 10);

5) негації: Ми [українці] вже змарнували багато можливостей і змарнуємо ще більше, якщо не інтегруємося в європейські структури (З інтерв'ю Мар'яна Долішнього // Людмила Носарева. Економічний форум у Львові // Дзеркало тижня. – № 39 (414), 12 – 19 жовтня 2002 року);

6) питальні речення: Чи треба поєднувати непоєднане і чи в цьому щастя? (Загребельний, с. 536) (питально-модальна модифікація); Причини, чому капіталізм перемагає в одних країнах і зазнає поразки в інших, даремно шукати в історичній спадщині: бо яка спільна історична спадщина і спільні історичні традиції еднають такі різні країни, як Росія, Мексика, Єгипет, Гаїті і Замбія? (Ярослав Грицак. Двадцять дві України // Критика. – 2002. – № 4).

II. Мовленнєві перетворення речення, які утворюють комунікативну (актуалізаційну) парадигму:

1) різноманітні комунікативні модифікації, що пов'язані із зміною порядку слів: Поєднує яскравий науковий дар із безумовним літературним талантом Олена Дьячкова (Олена Зінкевич. Підпоручик без обличчя, але з прізвищем // Критика. – 2001. – № 10);

2) трансформації: а) описові предикати: На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи (Філософія, с. 406) (відбувається об'єднання=об'єднуються); б) конверсиви (конверсні пари типу об'єднувати ↔ об'єднуватися): ... Категорія стану об'єднує значну кількість дієслівних форм (типу радіти, сумувати, тужити, хворіти, лежати, сидіти тощо); прикметникових (типу веселий, сумний, радісний, хворий тощо); дієприкметникових (типу спорожнілий, згорьований, обморожений); іменникових (жаль, сум, радість, печаль, туга), прислівникових (категорії стану) типу радісно, весело, сумно, затишно, тихо, шумно і под. (Гуйванюк Ніна. Функціональна транспозиція в синтаксемі // Лінгвістичні студії, с. 90) ↔ Значна кількість дієслівних, прикметникових, дієприкметникових, іменникових, прислівникових форм об'єднується у категорію стану; в) трансформації: ...Майже всі впливові політичні партії України не є сьогодні класичними партіями (в які громадяни добровільно об'єднуються на основі спільності політичних поглядів для впливу на владу чи здобуття її), а всього-

тільки політичним оформленням кланів (Максим Стріха. Фіаско "месії", або президентські вибори в дзеркалі парламентських довиборів // Критика-Коментарі.- 2002.- 18 липня); трансформи до виділеного речення: *Політичні партії – добровільне об'єднання громадян на основі спільності політичних поглядів для впливу на владу чи здобуття її; Громадяни добровільно об'єднані у політичні партії громадян на основі спільності політичних поглядів для впливу на владу чи здобуття її* тощо.

Отже, виступаючи організаційним і конститутивним центром речень, дієслівні предикати об'єднання продукують в українській мові чотири основні реченнєві моделі, які у мовленні можуть зазнавати різноманітних граматичних, структурно-семантичних і комунікативних видозмін.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається семантична структура дієслівних речень із предикатами об'єднання. Встановлюються основні моделі цих речень, з'ясовується лексичне наповнення їх обов'язкових компонентів. Аналізується система парадигм речень із семантикою об'єднання.

In the article the semantic structure of sentences with predicates of association is considered. Basic models of these sentences are established, comes to lexical filling of obligatory components of sentences. Are analyzed system of paradigms of sentences with semantics of association.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502с.
2. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю.– М.: Изд-во Моск. ун-та. Ин-та русского языка РАН, 1998.– 528 с.
- Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения: Учебное пособие – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
3. Polenz P von. Deutsche Satzsemantik. – В.: N.Y., 1985. – 389 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи – К.: Час, 1996.– 287 с.
2. Баган М.П. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук – К., 2000. – 19 с.
3. Дзеркало тижня. – № 39 (414), 12-19 жовтня 2002 року.
4. Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай. – К.: Довіра, 1994. – 636 с.
5. Конституція України. – К.: Юрінком, 1996. – 80 с.
6. Лінгвістичні студії. Випуск 7. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 301 с.
7. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с.
8. Філософія / За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 584 с.
9. Фінанси України. – 1999.– № 3.

Валентина Сімонок (Харків)

ЗАПОЗИЧЕНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕРМІНИ У СКЛАДІ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Динамічність лексичного складу, пов'язаного із життям суспільства, виявляється і в запозиченій лексиці української мови. Ця група слів широка за кількістю лексем і складна за структурою.

За семантикою іншомовні слова, що належать до суспільно-політичної лексики, можна поділити на такі групи:

I. Політологічна.

1) Назви суспільних явищ, релігійно-філософських течій та напрямків: англ.:

агностицизм, байронізм, беркляїзм, гринпіс, дарвінізм, деїзм, декадентство, джінгоїзм, друїзм, емансипація, імажизм, імперіалізм, інструменталізм, католицизм, кворум, конверсія, менеджеризм, оуенізм, паритет, плебісцит, привілей, проспериті, протестантизм; фр.: бланкізм, вольтер'янство, експлуатація, кальвінізм, масонство, режим, тероризм, фетишизм і т. ін.; нім.: базис, гегельянство, диктат, емпіріокритицизм (махізм), кантіанство, колектив, крах, ніцшеанство, спіритуалізм тощо; у контексті: Керувати Англією Єлизаветі допомагали її Таємна рада і парламент (З книги "Королева Єлизавета"); В роки правління Єлизавети I владі Англійської церкви протистояли як католики, так і пуритани, які вважали себе істинними протестантами і намагалися очистити англійську церкву від "папських надлишків" (З книги "Королева Єлизавета").

2) Назви політичних явищ, рухів, напрямків, партій, організацій: англ.: бойкот, брайкери, візи, гоа-трансери, доскери, ейр-майзери, ескалація, імнічмент, інвайроменталізм, індепенденти, квакери, лейбористи, лобі, протест, ролери, саміт, скаути, скінхеди, торі, якобити тощо, фр.: версальці (контрреволюціонери), дебати, дебош, демарш, дискредитація, експанціоналізм, революція, рояліст, санкюлот, фемінізм і т. ін.; нім.: націонал – соціалізм (нацизм), нордизм, штурм; наприклад: Фемінізм – це Рух за жіночі права, який отримав ще й назву суфражизм (З книги "Жіночий рух").

II. Адміністративна.

1) Назви органів управління: англ.: конгрес, парламент; фр.: жандармерія, комісаріат, мерія; нім.: крайстаг, ландрат, президія.

2) Назви чинів, титулів: англ.: барон, баронет, есквайр, констебль, леді, лорд, міледі, мілорд, скватер тощо, фр.: васал, віконт, дофін, дюк, маркіз, паже, принцеса, сюзерен, шевальє; нім.: бюргер, герцог, гофмаршал, граф, ерцгерцог, кайзер, канцлер, курфюрст, принц, статс-дама, фрейліна і т. ін.; наприклад: Кайзер Вільгельм II мав рідню у більшості королівських дворів Європи, у тому числі й у Британії (З книги "Перша світова війна").

3) Назви посадових осіб: англ.: баристер, барон, бейліф, бодігарді, бос, губернатор, дисижнмейкер, лорд-канцлер, лорд-мер, комонер, конгресмен, констебль, олдермен, пер, рекордер, сенатор, сквайр, солісітер, спікер, спічрайтер; фр.: бригадир, директор, комендант, комісар, мажордом, мер, метрдотель, патрон; нім.: бургомістр, гетьман, канцлер, поліцеймейстер, статс-секретар; у контексті: Джон Шекспір, батько великого письменника, успішний першодрукар, був обраний бейліфом (мером) міста незабаром після народження Вільяма (З книги "Мистецтво").

4) Назви територіальних одиниць: англ.: департамент, домініон, колонія, провінція; фр.: кантон, комісаріат, комуна; нім.: марка, форштадт, штат; у контексті: Перемоги над Францією у боротьбі за колонії в Індії, Канаді і в Карибському морі довели, що Британія стала провідною торгівельною, імперською й морською державою (З книги "Георганці й якобіти").

III. Правова термінологія.

1) Міжнародні відносини: англ.: апартеїд, блокада, джентльменська угода, еквілібризм, ембарго, еміграція, ескалація, іміграція, інтеграція, колоніалізм, расизм, сегрегація; фр.: агресор, анклав, анексія, вето, віза, дипломат, етикет, інцидент, комplot, нота, пакт, резидент, репарація, сатисфакція, тероризм; нім.: анішлюс, блицкриг, нейтралітет, паритет, пріоритет, тотальний тощо; наприклад: У вигляді репарації (компенсаційних платежів) Німеччина була вимушена віддати союзникам деякі території, золото, худобу й сировину, зокрема залізо й вугілля, і погодитися на принизливу окупацію Рейнської області (З книги "Перша світова війна").

2) Кримінальне право: англ.: алібі, амністія, гангстер, детектив, драг-дилер, кіднепінг, корупція, криміналітет, криміногенез (причина злочину), презумпція, рекет, санкція, скінхед, фелоні; фр.: адвокат, апеляція, експерт-криміналіст, режим, садист;

нім.: *арешт, дактилоскопія, операція, ордер, рецидивіст, тюрма.*

3) Цивільне право: англ.: *альтернатива, гарант, датувати, експропріація, імітація, індекс, інтеграція, оф-рекорд, провайдер*; фр.: *адюльтер, арбітр, бюро, параграф, секретаріат, субординація*; нім.: *атестат, делегат, меморандум, паспорт, ценз, шифр, штраф.*

Наведений матеріал дає змогу виділити в його складі кілька груп за характером запозичування і їх місцем у лексичній системі української мови.

До політологічної лексики належать іншомовні слова, які поширилися в Україні і називають явища, властиві їй сучасному суспільно-політичному життю: *асиміляція, бойкот, брифінг, дебати, дебош, демарш, дискредитація, імідж, імпічмент, істеблїшмент, кетч, корупція, крах, моніторинг, націоналіст, офіціоз, пабліситі, плебісцит, протест, профіт, путч, раут, рейтинг, саміт*; а також соціальному: *бебі-бум, блеклістид, диктат, драг-дилер, ексклюзив, експлуатація, іміджмейкер, кондуїт, коч, культ, мажордом, наркоман, оф-рекорд, паблік-рилейшн, пресинг, прес-реліз, проспериті, профіт, скінхед* тощо.

Сюди також належать історизми (наприклад, *камергер, комуна, лакей, фрейліна*), що відбивають життя України в певні історичні епохи. Окремі з таких назв за певної ситуації актуалізуються і включаються до активного словникового складу, наприклад *бона, гувернантка.*

До цієї ж групи належать слова, що відбивають історичні й суспільно-політичні реалії інших країн та соціальних епох. Так, англійські запозичення: *віги, дайхард, дарвінізм, деїзм, квакери, клан, лейбористи, лінчування, луддитизм, клобмени, скаути, торі, чартизм* характеризують суспільно-політичні реалії Англії та США. У XIV – XV ст. набуло чинності слово *лоларди* (англ. lollards, від голл. lollaerd – той, хто мимрить молитви) – назва учасників антикатолицького селянсько-плебейського руху XIV–XV ст., що був поширений в Англії. Нідерландах, Німеччині. Такі слова мають спеціальну сферу вжитку (переважно в науковому стилі) і залишаються іншомовними без достатнього освоєння, та вони й не потребують його, бо чужі в українській мові і використовуються як історизми в рідній.

Слова *апанаж, буржуа, вальденси, кальвінізм, лен, масон, мютюелїзм, рояліст* є назвами явищ французького суспільно-політичного життя, а *вегетар'янство, ейзенахці, гегельянство, нордизм, негритюд, пангерманїзм* виражають явища життя Німеччини.

XVII ст. позначається періодом *революцій* (фр. révolution, від лат. revolutio – розгортання, переворот).

Починаючи з XVIII ст. слово *революція* означає *радикальні* зміни в правлінні, соціальних структурах (фр. structure від лат. structura – побудова, розміщення) і в економіці.

Велика кількість галліцизмів увійшла в українську мову після подій Французької революції XVIII ст. Французька мова на той час була дуже поширеною, стала "мовою вищого світу" та козацької старшини. Завдяки пресі, мові дипломатів, офіційним документам та свідкам, слова, пов'язані з подіями Французької революції, потрапляють через посередництво російської мови в українську. Це пояснюється роллю Франції у розвитку суспільно-політичного мислення населення Європи протягом кількох століть, а також революційним рухом у ній. Лексика французького походження поширюється в українській мові як у термінологічному, так і у загальноповсякденному значенні. Шар цієї лексики вживається у мові суспільно-політичних та побутових текстів на означення подій Французької революції: *Бастилія, вандея, Версаль, гільйотина, жакерія, жиронда, інтернаціонал, комуна, контрреволюція, "Марсельза", суверен, революція, рояліст.*

З початком бурхливого розвитку капіталізму поширюються філософські погляди Гегеля, Канта, Маха та революційні ідеї Маркса–Енгельса. Звідси активізація лексем *люмпен-пролетаріат, клас* (суспільний), *капіталїзм, марксизм, філістер, штрейкбрехер* тощо.

У XIX ст. суспільно-політична лексика збагатилася також і англійськими

запозиченнями, а саме: *джинго, джінгоїзм; дайхардівці, лейбористи, чартизм; хартія.*

До політологічної лексики належать слова, які сьогодні входять або в українську мову взагалі, або в активний словник мовців у зв'язку із суспільно-політичними змінами в суспільстві. Серед них можна назвати ряд слів, які забезпечують потребу в назвах нових явищ, напр.: *ескалація* – розгортання військових дій на території інших країн (уперше слово з'являється в обігу у 70-х роках ХХ ст. у зв'язку з агресією США у В'єтнамі, потім на Кубі, Близькому Сході); *локаут* (англ. lock – out – зачинити двері перед кимось) – закриття підприємств і масове звільнення робітників з виробництва, щоб запобігти страйкові чи припинити його, примусити робітників відмовитись від висунутих ними вимог щодо поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати тощо; це одна з форм боротьби буржуазії проти робітничого класу; *наблісити* (англ. publicity, букв.: гласність, реклама) – прагнення до самореклами, популярності, славнозвісності; *гриніс* (англ. green – зелений, peace – світ) – боротьба за збереження живої природи; *прес-реліз* (англ. press – release) – випуск, документ, розповсюджуваний для відома; *ексклюзивний* (виключний, спеціальний); *оф-рекорд* (англ. off – record) – не для преси; *блеклістид* (англ. black – listed) – занесений у чорний список; *саміт* (англ. summit) – зустріч на вищому рівні; *піар, наблік-рилейшн* – створення іміджу і забезпечення зв'язків з громадськістю; *іміджмейкер, ньосрайтер* – журналіст; *коч* – сучасна назва психоаналітика; *драг-дилер* – розповсюджувач наркотиків; *моніторинг* – рівень популярності будь-якої думки;

Перелічені слова слід вважати освоєними, але не засвоєними українською мовою, хоч вони широко вживаються у пресі, але не втратили зв'язку з мовою-джерелом, наприклад: *Міністерські піарщики попрацювали дуже добре: міністр мав вигляд кращий, ніж Цицерон* (З українських періодичних видань).

Слово *брифінг* у середньовіччі означало папське брєві або королівський лист. Надалі воно поширило свою семантику і стало означати "стислий, короткий". Пізніше в українській мові це слово отримало назву "коротка нарада", "п'ятихвилинка", "інструктаж представників влади з журналістами". Слово *бойкот* означало у США в ХІХ ст. форму політичної та економічної боротьби. В українській мові воно поширило свою семантику і отримало нове значення – "зневага, ігнорування".

Серед суспільно-політичних назв трапляється набагато менше слів французького походження, ніж англійського. Серед них: *дискримінація, журфікс, карт-бланш, комюніке.*

У 30-ті роки ХХ ст. у зв'язку з поширенням фашизму у Європі в українській мові з'являються слова німецького походження: *дезорієнтувати, наці, нацизм, фальсифікувати* тощо.

Слово *нацизм* – це скорочена назва німецького націонал-соціалізму, тобто фашизму. Націонал-соціалісти, нацисти, наці (нім. Nationalsozialisten, скор. Nazi) – члени гітлерівської фашистської партії Німеччини в 1919 – 1945 р.р.

Ніцшеанство як вчення філософа-ідеаліста Ф. Ніцше, що проповідує крайній індивідуалізм, культ "надлюдини", зневагу до норм моралі, виникло наприкінці ХІХ ст. У сучасній українській філософії, літературознавстві ідеї Ніцше набувають поширення, через що і слово *ніцшеанство* стало вживатися частіше і без тієї негативної конотації, яку воно мало в українській мові протягом останніх десятиліть.

Значна кількість суспільно-політичної лексики активно функціонує в сучасній українській мові і становить значну, до того ж динамічну групу, яка з посиленням міжнародних контактів має тенденцію до розширення.

РЕЗЮМЕ

Суспільно-політична лексика вживається на позначення існуючого ладу, класового поділу, суспільно-правових взаємин і т. ін. Ці слова, лишаючись у вжитку протягом багатьох поколінь, поступово змінюють своє значення у зв'язку з тим, що кожна нова

суспільна формація змінює характер своїх установ, ставить інші завдання перед їх працівниками, виробляє нові закони. Суспільно-політична термінологія перебудовується разом із зміною певної суспільно-історичної формації, тобто великою мірою піддається регулювальному впливу суспільства.

Every epoch has its own social political terminology used for determination of the existing system, class division, social legal interrelations and others. These words, being in use for many generations, gradually change their meaning in connection with the fact that every new social formation changes the character of its establishments, gives other tasks for their workers, devises new laws. Social political terminology, including legal one, is changed together with changes in a certain social historical formation, i.e. greatly subjected to the regulated influence of the society.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурячок А.А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка. 1983. – 247 с.
2. Жайворонок В.В. Сучасний суспільно-політичний словник: процес оновлення. Історія, стан і перспективи розбудови української термінології. – К., 1992. – С.29-36.

Людмила Супрун (Вінниця)

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОГО І ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ПЕРСОНАЖІВ

Репрезентація образу персонажа в публіцистичному і науковому дискурсах не ідентична.

Як відомо, способи сприйняття та відображення світу детерміновані двома полярними стратегіями – феноменологічною (спрямованою на феномен, форму явища) і ноуменологічною (скерованою на сутність явища) [Мегентесов, 1994: 95-96]. Літературознавчих персонажів, які становлять об'єкт відображення, заломлений крізь призму наукових штудій, на наш погляд, можна назвати феноменологічними, оскільки вони є ніби фотографічним відбитком дійсності, що й тлумачиться як чинник феноменологічної стратегії. Персонажі публіцистичного дискурсу – це персонажі ноуменологічні. Виявляються вони на рівні дискурсивної події, і значенневою для їх ідентифікації виступає форма вияву цієї події, її індивідуально або соціально важливий смисл. Людина зі своїм власним ім'ям присутня в сучасній публіцистиці в такій мірі, в якій вона бере участь в освоєнні проблеми, ілюструє думку. Характер в публіцистиці окреслюється ескізно. Найчастіше про нього взагалі немає підстав вести мову. Людина виступає тільки виконавцем певної соціальної ролі. Розв'язуючи актуалізоване в публіцистичному творі завдання, автор не прагне дослідити "діалектику душі" героя. Мабуть, саме тому журналістка І.Руденко назвала публіцистичного героя "людиною-проблемою" і запропонувала своїм колегам малювати портрет людини в "інтер'єрі епохи". Однак при цьому не варто забувати, що типове, загальнолюдське – це не тільки середньоарифметичне.

Образ персонажа завжди детермінований ставленням до нього автора, що є складовою дискурсивної суб'єктивно-оцінної модальності [Гальперин, 1981]. Авторська оцінка може бути моноаспектною, якою звичайно буває оцінка загального типу, як-от: сатиричний, драматичний тощо, – і поліаспектною, що представляє собою об'єднання різних аксіологічно-інтенціональних чинників (комічного і драматичного, позитивного та негативного). Авторська оцінна позиція в ставленні до персонажа кумулює також оптичну або ментальну точки зору інших персонажів, тобто виступає "деяким надтекстовим конструктом – схрещенням усіх точок зору" [Гуковский, 1959: 203, Лотман, 1970: 327, Успенский, 1970: 174]. Оцінка автора в публіцистичному дискурсі є переважно

моноаспектною, поглядом "з одного боку", саме з боку соціальної значенності героя. Оцінювання персонажів автором літературознавчого дискурсу поліаспектне.

Слід акцентувати феномен синкретизму автора і персонажа в публіцистичному дискурсі: для публіцистики релевантна ідентичність образу автора та образу оповідача [Суздальцева, Игнатова, 1983]. Однак журналіст, навіть виконуючи роль персонажа, завжди виступає носієм узагальненої соціальної ідеї, що відрізняє його від образу автора-персонажа наукового дискурсу. "Подоба журналіста сприймається як автопортрет художника – перед нами і соціальний тип, і яскрава даровита особистість зі всіма притаманними їй неповторними особливостями [Стюфляева, 1975: 45].

Отже, в науковому дискурсі автор прагне виявити гносеологічні та онтологічні ознаки предмета мовлення, а в публіцистичному – ознаки, істотні в соціальному, ідеологічному, політичному відношенні.

Відомо, наскільки поліаспектним і поліфункціональним є заголовок твору: він виступає актуалізатором майже всіх дискурсивних категорій, несе в собі розгадку субстанціональної теми, концепту, тобто являє собою дескриптор смислу. Образ персонажа також нерідко буває окресленим вже в назві твору. Заголовки, що зведені до імені персонажа-епоніма, вважаються найтактовнішими стосовно читача [Эко, 1989]. Категорія антропоцентричності отримує експлікацію в заголовку, компонентами якого є власні імена або їх дескриптивні заміники. Залежно від того, на котрому з двох зазначених корелятивів акцентується увага, виділяють чотири таксономічні класи антропонімічних заголовків (Приклади з публіцистичного дискурсу подаються у пункті а, наукового – б, науково-публіцистичного – в): 1) власні імена-заголовки, які самою вказівкою на провідну тему привертають увагу читача перш за все до означуваного персонажа, ставлять його в центр художнього світу твору, допомагають сприйняттю персонажа як виразника змістово-концептуальної інформації [Кухаренко, 1988: 109] (а) Про Струве: Про В. Дорошенка: Про Кошкарова; б) Феодосій печерський. Яков. Мономах; Нестор; Клим Смолятич. Кирило Турівський; в) Котляревський. Іван Тобілевич; Марія Грінченкова; Грінченко; Шевченко; Панас Мирний); 2) заголовки, сконструйовані з власних імен, істотно конкретизованих загальними, що наповнює назву твору певною модальністю (а) Пушкін і українство: Герцен і українство; Пам'яті М.Ф. Анненського; б) Повість про Ізяслава: Повісті Симона і Полікарпа; Моління Данила; Чуда св. Миколая; Паломник Данила ігумена; в) Літературний автопортрет Шевченка; Історія письменства в працях акад. М.Ф. Сумцова, Максимович в історії української самосвідомості); 3) заголовки, що акцентують одну з характеристик героя, яка в подальшому викладі зазнає різних семантичних трансформацій (а) Сторонні люде; Дикі люде; Герой моменту; Змій-спокусник; б) — ; в) Провіяний Куліш); 4) заголовки, що експлікують назву і властивості субстанціональних параметрів особистості і, як правило, навантажуються функцією лейтмотиву твору (а) Без позиції: Наука спритних пальців; Політичне хамство: "Вони не просять"; Дві позиції; б) Анонімні твори; Дружинна поезія; Поезія подружжя; Інтернаціональне і національні; Аноніми; в) Між двома душами; Поезія всепрощення; Поезія самотності; Гармонійний талант; Страчене життя).

Як бачимо, публіцистичний дискурс надає перевагу останнім двом типам антропонімічних заголовків, науковий – першим двом, науково-публіцистичний перебуває посередині з невеликим зміщенням у бік публіцистики.

Нерівноправність дійових осіб у дискурсі очевидна. Вона становить наслідок різної об'ємності та глибини образів персонажів, що детерміновані квантитативною репрезентацією складових структури образу, а також довжиною їх континуумної маніфестації. В стандартному (в позитивному розумінні) дискурсі персонажі інтегруються в такі групи: 1) герой або герої (персонаж-протагоніст); 2) персонажі другого порядку, які не посідають центрального місця у творі, виступають тільки союзниками, помічниками або противниками героя, хоча досить активно розгортають сюжет (персонаж-девτεραгоніст); 3) персонажі третьорядні, епізодичні, яким доручена роль "масовки" (персонаж-тригоніст).

Герой – це, як відомо, той персонаж, про якого повідомляється все істотне, необхідне з точки зору фабули, в долі якого немає білих плям [Долинин, 1985: 110]. Стосовно публіцистичного і наукового дискурсів це положення слід дещо відкорегувати. У публіцистичному дискурсі герой окреслюється в тій мірі, яка потрібна для визначення спрямованості його, а саме репрезентації ролі героя як провідника добра чи зла, і отже, його функції в суспільстві. Науковий дискурс має завданням експлікувати засобами мови те, що є квінтесенцією предмета (в нашому випадку особи), показати закономірності його розвитку. Змалювання героя без білих плям – справа художнього дискурсу (хоча це теж відносно). Публіцистичний і науковий дискурси характеризують героя в певному ракурсі, конденсуючи найбільш істотні його параметри з огляду на їх (дискурсивні) іманентні властивості. (Це, до речі, стосується не лише героя, а й усіх інших *dramatis personae*.)

Герою притаманні такі ідентифікуючі ознаки: 1. Герой – носій естетичного ідеалу в мистецтві: позитивний герой являє собою реалізацію ідеалу, негативний перешкоджає його досягненню і у світлі ідеалу засуджується. Особливо цей аспект образу героя акцентується в публіцистиці. Якщо публіцистичний дискурс гіпертрофує зазначений параметр і в ієрархії аксіологічності займає ступінь вищий від художнього дискурсу, то науковий навпаки – нижчий, для нього характерна, скажімо так, нонаксіологічність. 2. Герой часто опиняється в центрі авторської і читацької уваги. На відміну від художнього дискурсу, головним предметом зображення якого завжди є людина, публіцистичний та науковий дискурси можуть вибирати об'єктом аналізу подію, явище і т. ін. У цьому випадку образ героя має підпорядковане становище, однак його вербальні сигнали в досліджуваних дискурсах в основних своїх конфігураціях різні. 3. Герой – рушійна сила конфліктної ситуації (колізії). 4. Герой, як правило, активний, агенс семантичної структури дискурсу на противагу іншим персонажам – в основному пацієнтам. 5. У більшості літературних творів героєві притаманні особливі інгерентні якості, яких позбавлені інші персонажі [Долинин, 1985: 110-112, Лотман, 1970: 295].

Підпорядковане місце щодо героїні статті С. Єфремова "Марія Грінченкова" посідає образ Бориса Грінченка. Антропонімічний ланцюжок персонажа утворюють такі номінації: з народним учителем Борисом Грінченком → запальний народолюбець → Б. Грінченко → свого чоловіка → з ним → з Грінченком → Грінченко → Грінченко → вчитель → вчитель → Б.Грінченка → Б.Грінченко → свого чоловіка → Грінченкові → своєму чоловікові → Грінченко → чоловіка → від чоловіка → Б.Грінченка → з своїм чоловіком → Грінченківську (школу). Як бачимо, антропонімічний ланцюжок, хоч і значно коротший порівняно з антропонімічним ланцюжком головної героїні, виявляється досить розгалуженим, що ще раз ідентифікує місце персонажа в образній структурі дискурсу – друге після героя. Конституенти антропонімічного ланцюжка ми можемо розподілити на дві групи: першу становить власне антропонім зі своїми модифікаціями, а в другу інтегруються номінації – показники соціального становища персонажа стосовно головного героя – з домінантною лексемою чоловік. Такі екстраполяції можна вважати маркерами не тільки дискурсивної, але й життєвої субординації персонажів, а ця документальність, як відомо, вважається іманентною властивістю публіцистики. В дискурсі трапляються вербальні сигнали взаємодії персонажів, спільного переживання певних станів, станів, які є результатом впливу героїв один на одного і под.: "...Стрілася Марія Гладиліна з народним учителем Борисом Грінченком..."; "Подружжя Грінченки насамперед цілком переробили свою школу..., а потім узялися й до дорослих..."; "...Вчитель і вчителька говорять "по-хахляцькому""; "...Вона мала добру школу – ту Грінченківську школу..."

Щодо третьорядних персонажів, то їх мовна репрезентація, як і функція в дискурсі, лапідарна, урізана настільки, наскільки це продиктовано умовами контексту. Ось, наприклад, узагальнений образ селян с. Олексіївки на Катеринославщині, які стали школярами Грінченків. Антропонімічний ланцюжок образу налічує тільки 7 компонентів (порівняно з попередніми ланцюжками це незначна кількість): до дорослих → наші селяни → з мужиками

→ хто цікавіший → "братам незрячим, гречкосіям" → селянські (листи) → колишні учні. Текст покращений показниками співробітництва цих персонажів з персонажами вищого порядку: "Але роки роботи над селянською освітою розкрили очі "братам незрячим, гречкосіям", і вони зрозуміли й оцінили те, що робили на селі Грінченки".

А от другорядний персонаж публіцистичної статті С. Єфремова "Гнила мотузочка" – узагальнений образ знову ж таки селян, наділений навіть домінуючими лексичними маркерами, найбільш сконденсований з яких слугує заголовком твору: "Гнила мотузочка". Маємо такий домінуючий ряд лексичної структури персонажа (покажемо на загальному фоні антропонімічного ланцюжка): "Гнила мотузочка → Мотузочка? → мотузочку → мотузочка → мотузочками → за мотузочку → наші земляки з Галичини → кілька десятків темних гуцулів, задурених панською ласкою → галицьких селян → між приїзжими галицькими селянами → мотузочки → живій людині → цілому гурткові живих людей → за мотузочку → кількох опереточних пейзан → бутафорських селян → цими селянами → бутафорські селяне → дієві люде "без розмов" → вони → своїм (виглядом) → вони → живі очі ∅ → з тими опереточними пейзанами → їхні → між своїми пейзанами → до них → із тими гуцулами → яких → їм → у голови ∅ → їх → вони → свої мужицькі (потреби) → вони сами → цим галичанам → такі речі ∅ → галицькі селяне → сами по собі → задля них → галичане → живий міст, по якому націоналісти пішли б до Думи → мотузочка, щоб зв'язати добре таки розтрушене націоналістичне колесо → мотузочка гнила → нею → нею.

Науковий дискурс репрезентує образи, що виступають "почтом" героя та "масовку" дуже і дуже лапідарно. Мовні маркери цих образів, як правило, одноманітні і часто повторювані, тобто говорити про якусь широту вербальних сигналів немає підстав. Партикулярні антрополанцюжки другорядних наукових *dramatis personae* можуть мати, наприклад, такий вигляд: про Онисфора прозорливого → його → Онисфорові → йому → він → йому → Онисфор → Онисфорові: → Агапіт → постриженець св. Антонія → ∅ → "лічця" → на себе → Агапіт → своєю → на себе → Агапіта, Григорій чудотворець → постриженець св. Феодосія → йому → на нього → Григорій → своїм → йому → Григорієві → св. Григорія → з нього → він → його: Никита → пізніший єпископ новгородський → йому → той → його → він → ∅ → він → над ним → від нього → з нього → він → він → його → ∅ (М.Грушевський).

Отже, можемо констатувати, що другорядні персонажі наукового дискурсу набагато бідніше, тьмяніше репрезентовані на мовному рівні. Їх антропонімічні ланцюжки монтуються переважно антропонімами або субститутами, трапляються нульові номінації, особливо в тих випадках, коли очевидна експансія персонажа в інтексті. Номінації персонажів безобразні, не забарвлені експресивно. Однак, незважаючи на це, науковий дискурс, намагаючись ідентифікувати субстанцію образу, створює в нас набагато ширше уявлення про персонажа, ніж публіцистичний дискурс, що характеризує певний аспект суб'єкта в діапазоні допустимого варіювання ознак, тобто в наперед заданому спектрі, хоч і робить це яскраво, експресивно. Науково-публіцистичний дискурс перебуває в проміжному становищі, що дає йому можливість конденсувати всі ті переваги, які мають сусіди справа і зліва.

Відомо, наскільки значеннева саме перша поява персонажа, яка, будучи варіативною, підпорядкована загальній комунікативно-творчій стратегії автора. Нерідко перше враження про персонажа ми отримуємо, "споглядаючи" словесний портрет опису його зовнішності, субстратом якого виступають лексико-семантичні групи із загальним значенням "невідчужуваної власності" людини (риси обличчя, частини тіла, пози, міміка та ін.), позначення одягу та його атрибутів і под. "Залежно від особливостей структури зовнішній портрет може бути компактним, тобто актуалізуватись у дискурсі тільки один раз, і розосередженим – якщо автор повертається до опису зовнішності персонажа неодноразово [Домашнев, Шишкина, Гончарова, 1989: 96].

Вирізняють два типи літературного портрета персонажа: квалітативний (статичний) і акціональний (функціональний, динамічний). Квалітативний портрет створюється шляхом виділення під час першого знайомства якісних рис персонажа, які моделюють зовнішній портрет людини, абстрагований від її діяльності. При компонуванні квалітативного портрета домінують субстантивні групи, що поширюються ад'єктивами зі значенням властивості, ознаки, переважає іменний присудок. Дискурс має статичну форму. Якщо ж відразу акцентуються дії персонажа, то перед нами акціональний портрет. Пріоритетне значення в такому інтексті здобувають вербали зі значенням дії, стану, переходу з одного стану в інший. Дискурс набуває форми динамічного викладу. В просторі дискурсивного цілого іманентний образ персонажа інтегрується як квалітативними, так і акціональними фрагментами дискурсу, тому портрет персонажа найдоцільніше визначити як квалітативно-акціональний [Вольф, 1977].

"Те, що не втілено в конкретних рухах, для публіцистики важкозрозуміло" [Стюфляева, 1982: 16], тому вести мову про портрет в узвичаєному розумінні цього слова стосовно образу публіцистичного персонажа немає підстав. Інша справа – науковий дискурс з його орієнтацією на точність, логічність, встановлення причиново-наслідкових зв'язків, і тим самим, наближення до всебічного (або хоча б різнобічного) охоплення явища.

При першому ж сприйнятті науково-публіцистичного дискурсу (С. Єфремов. Панас Мирний) ми помічаємо, що персонаж фіксується в динаміці (За браком місця інтекст подаємо зі значними купюрами): "Дві постаті... вибиваються... займають... виблискуючи...: Іван Нечуй та Панас Мирний. Схожі... вони різнилися... Нечуй, вийшовши..., розгортається... показує... працює... виступає... Мирний починає... блиснувши... тішить... нагадує і заживає... лишається...". Маємо акціональний портрет, а в подальшому знайомстві з персонажем робимо висновок, що й розосереджений: "Та й яку, здавалось, біографію міг подати цей чоловік, що ціле своє довге життя майже не виїздив з рідної Полтавщини, знав тільки дорогу од квартири до казенної палати й просидів у ній не одного стільця за п'ять десятків літ своєї служби!". Акціональний портрет поступово покраплюється квалітативними сигналами, що спочатку є лише спорадичними, а потім призводять до трансформації динамічного персонажного портрета в статичний, тобто квалітативний. Варіювання не підпорядковане ніякій закономірності, процес стохастичний і спонтанний: "... Цей малоплодовитий, суворий, скупий письменник щедро розточав дари свого таланту, писав багато і охоче, але важко розлучався з написаним, важко одривав його від серця й подавав перед ширший світ"; "Може хоч ця припізнена трохи праця стане за підгін до більшого зацікавлення творами одного з класиків нашого письменства, непереяеного художника і незрівняного стиліста – справжнього майстра української художньої прози". Опис зовнішності, як правило, науково-публіцистичним дискурсом не репрезентується. Його епізодична маніфестація актуальна тільки тоді, коли та чи інша риса обличчя або постаті підкреслює конститутивні параметри персонажа.

Таким чином, на основі проаналізованого матеріалу робимо висновок, що модель науково-публіцистичного персонажа становить наслідок міжстильової взаємодії і за мовними засобами репрезентації ледь помітно схиляється в бік публіцистичного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вольф А.С. Стилистические средства создания образа человека в романах В. Фейхтвангера: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Л., 1977. – 22 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
3. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – М.-Л.: Гослитиздат, 1959. – 531 с.
4. Долинин К.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.
5. Домашинев А.И., Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.
6. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
7. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.

8. Мегентесов С.А. В пространстве субъектно-предикатных форм // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков: ОКО, 1994. – Т.2. – С.85-110.
9. Стюфляева М.И. Образные ресурсы публицистики. – М.: Мысль, 1982. – 176 с.
10. Стюфляева М.И. Поэтика публицистики. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1975. – 154 с.
11. Суздальцева В.Н., Игнатова Г.В. Образ автора в фельетонах Воровского // Вопросы стилистики. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1983. – С. 41-56.
12. Успенский Б.А. Поэтика композиции. – М.: Искусство, 1970. – 218 с.
13. Эко У. Заметки на полях "Имени розы" // У. Эко. Имя розы. – М.: Кн. палата, 1989. – С. 427-467.

ДЖЕРЕЛА ЦИТОВАНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. 3. – 285с.
2. Єфремов С. За рік 1912-й. Статті, фельетони, замітки. – К.: Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, 1913. – 332 с.
3. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
4. Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис. – К.: Слово, б.р. – 353 с.

Варвара Теклюк (Вінниця)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ІЗ СКЛАДНОЮ СИНТАКСИЧНОЮ СТРУКТУРОЮ

Цю статтю написано на матеріалі особливому: ним слугували різноструктурні приклади-ілюстрації складносурядних речень фразеологічного змісту, а на цій основі й особливої стилістичної сутності: розглядаються складносурядні речення-фразеологізми, дібрані з такої історично важливої лексикографічної праці, як "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (Збірник О.В. Маркевича і других. Спорудив М. Номис (1864)). Збірник уміщує 14183 приказки, прислів'я і 505 загадок (на основі своїх матеріалів, а також О.Марковича, братів Лазаревських, В.М. Білозерських, П.Куліша, С. Руданського, К. Шейковського та ін. Зняті цензурою 223 приказки і прислів'я та 31 загадку; опублікував 1909 р. М. Возняк" [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 383].

В україністиці складносурядні речення вже досліджувались монографічно [Грищенко, 1969]. Значно повніше їх схарактеризовано в русистиці.

Предикативні частини складносурядного речення (окремі "прості" сурядні речення) поєднані між собою сурядним зв'язком. "Складносурядне речення становить єдине інтонаційне ціле, у зв'язку з чим належні до його складу предикативні конструкції позбавлені інтонаційної завершеності та окремого комунікативного функціонування" [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 558]. Структурно складносурядні речення поділяються на речення відкритої структури і речення закритої структури; перші формуються з двох, трьох і більшої кількості предикативних частин: *Літом – сякий-такий буханець, а хліба буханець, ти й ситий чоловік* – предикативна тричленна складносурядна конструкція; такі складні речення трапляються нечасто – на відміну від нефразеологічних речень, у яких кількість сурядних структур-речень може бути значно розгалуженішою: *Так, мабуть, і в часи Бояна квітчалася пора весняна, і накрапали молоді дощі, і хмари насували в Таращі, і яструби на обрії углибали, і дзвінко озивалися цимбали, і в пролісах озера голубі вглядалися в небесну дивну ясність* [П. Миснак]; або: *У сусіда доньок сім, та є й доля всім, а у мене одна, ти й тій нема* – чотири предикативні частини. П'ятирядних складносурядних речень у збірнику не виявлено.

Складносурядні речення закритої структури завжди формуються з двох предикативних частин, які не допускають ще навіть однієї; цим такі складносурядні речення семантично близькі до багатьох складнопідрядних з двох реченневих компонентів: *Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває*, пор.: *Дзвін до церкви скликає, хоча сам у ній не буває* (складнопідрядне речення з підрядним допустовим).

"Прості" речення в складносурядному реченні рівноправні тільки синтаксично. Що ж стосується їхньої семантичної рівноправності, то вона відносна, умовна: "прості" (надалі для

зручності цей прикметник не братимемо в лапки) речення в складносурядному своєрідно взаємодіють одне з одним, через що одне сурядне речення може тією чи іншою мірою семантично впливати на інше, а це інше речення потрапляє в певну смислову залежність і від нього, і від іншого сурядного речення.

Загальновідомо, що семантичні відношення між реченневими предикативними частинами складносурядного речення щонайрізніші; кожен із різновидів таких відношень формально виражається певним сполучником (сполучниками); **еднальним**: *і (й), та* (в значенні *і*), *і...і, та...та, ні...ні, ані...ані*; **протиставним** (чи **зіставним**): *а, але, та* (в значенні *але*), *зате (та зате), проте, однак (одначе)*; **розділовим**: *або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то..не то, чи то...чи то*; **градаційним сполучником**: *не тільки (не лише)...а (й), те тільки (не лише) ...але (й)*. В аналізованому нами словнику виявлено близько 320 різнотипних складносурядних конструкцій (приказок, прислів'їв і загадок); усього їх – 14183. Складносурядні речення у словнику найчастіше **двочленні** (складаються з двох сурядних предикативних одиниць) і **кількачленні**, якщо таких одиниць більше двох: *Бідний плаче, та ніхто не бачить; а багатий скривиться, і всяке дивиться*.

У складносурядних реченнях, на відміну від складнопідрядних, не буває сполучного слова (слів), а тільки сурядний сполучник, який не входить до складу одного із сурядних речень, а виступає складником усього складносурядного речення.

Синтаксична рівноправність усіх предикативних частин ("речень") та еднальний сполучник у їхньому складі становлять специфічні ознаки складносурядного речення. Ті ж самі сурядні сполучники (еднальні і т.д.) однаково властиві й простим ускладненим реченням з однорідними членами.

Якщо в загальномовній сучасній літературній системі найактивнішим, найчастотнішим виступає сполучник *і(й)*, то в досліджуваному тексті це місце належить сполучнику *а*, який використовується переважно з протиставною чи зіставною функцією: *Постава свята, а (але) сумління злодійське*: протиставний зв'язок, бо сполучник *а* можна замінити сполучником *але*; *На Бога надійся, а сам не площай*; *Постава свята, а (але) сумління злодійське*: протиставний зв'язок, бо сполучник *а* можна замінити сполучником *але*; *Знайся кінь з конем, а віл з волом*; *Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє*; *Пани б'ються, а в мужиків чуби болять*; *Грошей багато, а щастя мало*; *Добрі діти на ноги поставлять, а лихі – з ніг зваллять (друге речення граматично неповне)*; *Багатий шепче з кумою, а убогий з сумою*; *Мокрий дощу не боїться, а голий розбою*; *Багатому чорт дітей колише, а убогий і няньки не найде*; *Доброго й корчма не зіпсує, а лихого й церква не поправить*; *Згода дім будує, а незгода руйнує*; *Немає риби без кості, а чоловіка без злості*; *Говорити можна, а сваритися нічого*; *Бог любить праведних, а чорт – грішних* (зіставна функція сполучника, що виразно засвідчується еліпсисом (випущенням) дієслова-присудка першого сурядного речення); так само: *Іван не пан, а сто злотих не гроші*.

Сполучник *а* найуживаніший у словнику. Його переважаюча функція – 'єднувальна, тобто така, якою в сучасному літературному мовленні позначений сполучник *і(й)*, а також *та* в значенні *і(й)*: цей сполучник бере своєрідну участь насамперед у вираженні часових відношень між предикативними частинами складносурядного речення: йдеться в таких випадках про явища, переважно дії, про які повідомляється в сурядних реченнях і які відбуваються одночасно або в різний час, у певній послідовності, наприклад: *Не клявся дід бабі, і я не стану тобі*: обидва сурядні речення граматично, синтаксично неповні, але зрозумілі, динамічні й стислі, що звичайно є типовим для народно-фольклорних форм, особливо для форм з фразеологічним змістом.

Як відомо, складносурядні речення своїм змістом стилістично найспорідненіші у низці випадків з ускладненими простими з дієслівною однорідністю: *Вдома мене не лишай, і в поле не бери* (в тексті виставлено кому, хоч речення тільки просте ускладнене); *але: У нас грошей – і свині не їдять*, тобто немає грошей; пор.: *У нас грошей багато* (безособове речення), а ... *і свині не їдять* (двоскладне), або: *У нас грошей стільки, що й свині не їдять*

(складнопідрядна конструкція); *Слухом не чули, і видом не бачили: зайва кома*, речення просте ускладнене з дієслівною однорідністю; так само: *Каші не хочу, і по воду не піду*; але: *І мій батько такий мався, і я в нього вдався*; *Пропав день, і собаки не брехали* (обидві конструкції — складносурядні); *Холодно, і голодно*; два сурядні прості безсполучникові речення в складносурядному; *І босе, і простоволосе*: одне просте неповне двоскладне речення з однорідністю присудково-прикметникового елемента, пор.: *Воно [дівча] і босе, і холодне* (одне синтаксично повне речення); *Убрався між вороння, і крякай, як воно: убрався і крякай* – однорідні дієслівні члени речення в означено-особовому односкладному реченні.

Друге місце за кількістю вживань (після сполучника *а*) належить сполучнику *та* (*та й*), однак з не властивою йому в сучасному нормативному спілкуванні єднальною функцією, а з функцією протиставною; єднальна функція можлива, другорядна: *Сім літ мак не родив, та (= але, також і) голоду не було*; *Жаль, та (= але) не вернеться колишне*; так само: *Великий світ, та (але, однак) нема де дітися*; *Був мед, та (= але) гості попили*; *Є каюття, та (але, однак, проте) немає вороття*; *Чоловік убогий, та слово чисте*; *Хоч ряба й погана, та її доля кохана*; *Добрій був чоловік, та собаки підбили*; *Зробили спішно, та коли б воно не вийшло смішно [зовсім не допускається і]*; так само: *Упросились злидні на три дні, та чорт їх і до віку викликає*; *За Марка не було сварки, та за Мися взялися*; *Хоч у мене шуба овеча, та (але...) душа чоловіча*.

Менш поширені фразеологізми зі сполучником *та*, які становлять однорідність у межах одного простого ускладненого речення: *Про свято держав, та в будень сказав*, пор.: *держав та (= але, однак, проте, навіть і) сказав*; *Мороз не велик, та (але) стоять не велить*; *Лежи в піску, та їж луску (лежи та (= і) їж, однак без але, однак)*; *Був волом, та (але, і) став козлом*; *Сяка-така напасть, та (= але...) спати не дасть*; *Не родися красна, та родися щасна*; *Не родися в платячку, та родися в щастячку*; *Тікав від вовка, та (але, однак, проте) попав на ведмедя*.

Уже наведених прикладів цілком достатньо для такого загального висновку: в усному мовленні (переважно селянському) другої половини XIX століття побутувало дещо інше, ніж у наш час, функціонування сполучників *а, і, та* – цих найуживаніших у минулому й тепер службових слів: в усному мовленні селян найбільш різнофункціонально й активно використовувався сполучник *а*. Ще кілька особливих мовленнєвих явищ: *Хто плаче, а хто скаче*: функція *а* особлива, не допускається синонімічна заміна *а* (на *і, але, однак*), дещо інше: *Половина світу скаче, а половина плаче* (допускається за неможливості *але ...*); *Язиком що хоч кажи, а руки при собі тримай* (= *але* при стилістичній недоречності, навіть неможливості); *Слова м'ясні, а пироги пісні*, з дещо іншим стилістичним відтінком, але можливі й такі мовленнєві варіанти – зі сполучником *але* (*зате, проте, однак, або ж і (й)*); *Чоловік додому мішком, а жінка винесе хвартушком*: стилістично незграбною була б заміна *а* на *але* чи *і*; *Багатого за стіл саджають, а убогого і так випроводжають*: як недоречність сприймалися б *але і*, навіть частково й *і*. Майже так само: *Від малих дітей болить голова, а від великих серце*; тільки зіставне значення: *Борода, як у пса, а зуби, як у собаки*. Або й ще кілька фразеологізмів, але зі сполучником *та*: *Чортизна хто кума б 'є, та (= але...) мені не доведеться*; *Є квас, та не для вас*; *Бабуся спече книші, та у дідуся не буде душі* (= *але, однак...* (майже безглуздим виявився б сполучник *і*); навпаки: *Не була баба війтом, та й не буде* (= тільки *і*, а не *але, проте...*). Тільки що розглянуті приклади також засвідчують широку функціональну варіативність сполучника *та* (*та й*).

Удамося й до інших окремих сполучників, переважно двослівних, які віддзеркалюють собою неповторний народно-фольклорний елемент в українському мовленні минулої пори, частково їх використовують і тепер з різною стилістичною метою, наприклад: *Носив вовк козу, аж і вовка понесли*; *Дурень багатий, так і слово його в лад*; *Не дав Бог свині ріг, ато б усіх людей поколола*: за нинішніми спілкувальними нормами ми б висловлювалися так: *тому й, а то б*; або: *Не дав Бог жабі хвоста, а то б всю траву потолочила*; *Міняй бики на воли, аби дома не були*. Вдамося й до кількох інших прикладів-речень зі сполучником – простим і

складеним, з архаїчним відтінком і цілком сучасних, навіть загальностильових: *аби, або, то, наче, ні...ні, ані...ані, ще, ще й, вже, а вже, та вже, так, так і ж, тільки, наче, лиш, лише* тощо: *Хоч того самого, аби в другу миску; Бодай тебе курка вбрикнула або добре рак урочив; Держи язик за зубами, то будеш їсти борщ з грибами; Не було на молоці, так і на сироватці не буде; Стукає раз по раз, наче його домовий душить; Ні слуху, ні вісточки; Ні ножа, ні образа – ні зарізатися, ні помолитися; Ані сісти, ані впасти...*

Певна річ, ми тільки епізодично і в найбільш типових виявах оглянули складносурядні речення, а, частково, й семантично паралельні з ними прості ускладнені речення з дієслівною однорідністю.

Усі розглянуті приклади речень ми кваліфікуємо як фразеологізми, точніше — як фразеологічні одиниці або ж як більшою чи меншою мірою фразеологізовані сполучення слів (*раз у рас; ні те, ні се; честь честю; з дня у день* і под.), але не як ідіоми, кожна з яких становить своєрідне семантичне ціле, не підлягає членуванню на окремі члени речення, виражає тільки одне і виразно образне поняття, відповідає на одне питання (*байдики бити* = ледарювати; *пекти раків* = червоніти; *собаку з'їсти* = набути досвіду і т.д). Розглянуті ж нами фразеологізми – це фразеологічні одиниці, які підлягають синтаксичному членуванню: в них-бо з деякою умовністю виділяються члени речення, хоча у вузівському і шкільному викладанні цього здебільшого уникають – з огляду на семантичну єдність, цілісність усєї фразеологічної синтаксичної конструкції. Недарма за такими ознаками, як семантична відтворюваність і усталеність компонентів, з яких формуються прислів'я й приказки, деякі автори розглядають їх певною мірою окремо від власне фразеологізмів [Сучасна українська літературна мова, 1972: 212]. З нашого погляду, це все ж особливі, своєрідні фразеологічні одиниці, які з навчальною метою можуть підлягати синтаксичному членуванню на окремі члени речення, що дозволяє відносити їх до певних різнотипних речень, серед них і до речень (як у цій статті) складносурядних.

РЕЗЮМЕ

У статті йдеться про мовленнєве оформлення складносурядних речень в українській мові (у словнику Номіса "Прислів'я, приказки і таке інше").

The article deals with communicative effects in Ukrainian language (in Norms dictionary "The proverbs, sayings and etc").

ЛІТЕРАТУРА

1. Українські приказки, прислів'я і таке інше ... Спорудив М.Номіс. – 1864.
2. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана. – 2000.
3. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1969.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг.ред. І.К.Білодіда. -К.: Наукова думка, 1972.
5. Грамматика современного русского литературного языка / Ответственный редактор Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1970.

Алла Ткач (Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО СЛОВОТВІРНУ ВАРІАНТНІСТЬ У ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ)

Аналіз різноманітних концепцій доводить, що в сучасному українському термінознавстві не існує єдиного загальноприйнятого розуміння варіантності в термінології. Воно залежить від аспекту дослідження варіантних одиниць та від різних підходів до вивчення цього мовного явища.

На нашу думку, варіантами терміна слід вважати ті одиниці, у знаковій формі яких використовується той самий мовний матеріал, але дещо видозмінений. З цього погляду до варіантів термінів ми зараховуємо різноманітні формальні модифікації термінологічних одиниць з єдиним коренем у своїх компонентах (напр.: *піддермія і піддерміт, ейфорія і евфорія*), а також різні види синтаксичної варіантності (напр.: *кон'юнктива нормального забарвлення – кон'юнктива забарвлення; мінімальна зливова витрата води – мінімальна зливова витрата*).

Синтаксичні варіанти термінів, як правило, не викликають дискусій, оскільки сьогодні загальноприйнятою є думка про припустимість повних і коротких варіантів термінів, аббревіатур у різних терміносистемах. Тому нами розглядається тільки парадигматична варіантність на рівні лексеми. Такі варіанти доцільно відмежовувати від синонімів, хоча це не завжди послідовно робиться в науковій літературі. У лінгвістиці часто наголошується на тому, що синонімія в термінології відрізняється від цього явища в галузі нетермінологічної лексики. Пропонують узагалі обходитися без поняття синонімії на тій підставі, що між термінами, які називають ті самі поняття, існують не синонімічні, а дублетні відношення. Деякі вчені абсолютні синоніми в термінології називають термінами-дублетами, а абсолютну синонімію – термінологічною дублетністю. До того ж деякі термінознавці вказують на те, що ідентичність значення термінів-синонімів порівняно недовготривала. Розрізняється і роль синонімів та варіантів у наукових текстах. Так, синоніми, на відміну від варіантів, здатні виконувати функцію заміщення та уточнення, а тому не завжди відіграють деструктивну роль.

Формальні варіанти у термінології можна виділяти на підставі таких ознак:

- а) збіг сигніфікатів термінологічних одиниць;
- б) збіг денотатів;
- в) подібність морфолого-словотвірної структури,
- г) відсутність додаткової інформації у термінах-варіантах.

Зазначені умови ідентичності термінів-варіантів, якщо їх застосовувати комплексно, допоможуть розрізнити варіанти і синоніми в термінології, що іноді буває проблемним.

Отже, терміни-варіанти – це тотожні за значенням спільнокореневі термінологічні одиниці, що розрізняються деякими розбіжностями знакової форми в межах того самого номінанта: місцем наголосу, фонемами, афіксами, їх поєднанням. Напр.: *опуклість – випуклість, спиртний – спиртовий, парамнезія – парамнез, парезис – парез* тощо.

Потрібно зауважити, що варіантні форми термінів – об'єктивний наслідок мовної еволюції, але далеко не постійна властивість конкретних термінологічних одиниць. Зазначене явище продовжується певний період, після чого продуктивний варіант витісняє свого конкурента, хоча інколи варіанти співіснують як нормативні.

Незважаючи на загальну небажаність варіантності в термінології, повністю позбутися її неможливо. Це можна пояснити тим, що термін складається із змістовних і функціональних ознак та лексичної одиниці природної мови, на якій він базується.

У словотворі ж серед термінів-варіантів виділяються такі лексеми, різниця між якими є не тільки фонематичною, але пов'язана із морфемною структурою терміна. Такі варіанти за умови спільності кореня, лексичного і граматичного значень мають деякі відмінності у словотвірній структурі. Питання про ці одиниці як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві залишається дискусійним, оскільки одні дослідники вважають їх варіантами [Ахманова, 1957:295], [Карп'юк, 1979:60], а інші – виводять за межі варіювання [Горбачевич, 1978:238], [Філін, 1963:128-133]. Так, В.Чабаненко називає декілька причин для виділення словотворчих варіантів, зокрема:

- 1) загальна семантична ідентичність різноструктурних дериватів;
- 2) ідентичність словотворчого значення афіксів;
- 3) часті випадки фонематичної близькості взаємозамінних афіксів;
- 4) десемантизація афіксів [Чабаненко, 1993:110].

У нашому розумінні словотвірна варіантність слів насамперед пов'язана з варіюванням морфеми. Словотвірними (дериваційними) варіантами можуть бути слова лише самостійних частин мови (ті, що членуються на морфеми).

А тому в термінології спільнокореневі одиниці, ідентичні за денотатом і сигніфікатом, з синонімічними афіксами або відмінні наявністю (відсутністю) певного афікса можна вважати варіантами того самого терміна. Наприклад: *стерилізація – стерилізування, слизова – слизиста, поперечний – поперековий, жолобчастий – жолобчатий, домінуючий – домінантний*.

Але подібні варіанти треба розглядати уважно, бо саме в термінології досить виразною є тенденція до спеціалізації афіксів, тобто за кожним із них часто закріплюється певне значення. Так, за моделлю **спільна твірна основа + варіантні суфікси** можуть утворюватися і пароніми. Тому невід'ємною ознакою варіантності є тотожна лексична і словотвірна семантика компонентів пари. Пор.: *кров'яний – кров'янистий, різновид – різновидність, індукційний – індуктивний* (словотвірні варіанти), але: *активація – активізація – активність, дефективний – дефектний, дистиляційний – дистильований, ефектний – ефективний, психіатричний – психічний* (пароніми).

Спільнокореневі термінологічні одиниці із синонімічними афіксами, що співвідносяться з різними науковими поняттями, – це різні терміни, але не варіанти того самого терміна, напр., *спиртний – спиртовий*.

Серед причин виникнення та функціонування словотворчих варіантів у галузі медичної термінології можна виділити основні:

– синонімія словотворчих засобів: *міжщелепний – міжщелеповий, губчатий – губчастий*;

– зміна продуктивності паралельних дериваційних форм: *аденоматоз – аденома, дендретичний – дендритний*.

Характерною є десемантизація афіксів, унаслідок цього вони найчастіше втрачають свої первинні значення. Так, терміни-варіанти можуть різнитися наявністю чи відсутністю суфіксів -к-, -ик-, десемантизація яких пов'язана із втратою суфіксальними утвореннями демінутивного значення, напр.: *хряц – хрящик, шия – шийка*.

Відповідно серед словотвірних (дериваційних) термінів-варіантів у медичній термінології виділяємо такі групи:

1) іншомовні лексеми (найчастіше грецького чи латинського походження) з кінцевими структурними елементами і без них, напр.: *гіпомнезія – гіпомнез, нітрогеніум – нітроген, оксигеніум – оксиген, парезис – парез, психогенезис – психогенез, трихінельоз – трихіноз*;

2) варіанти з наявністю (відсутністю) афіксів: *бронха – бронх, асорбція – сорбція, різновидність – різновид, скорч – корч*;

3) терміни з матеріально вираженим і нульовим афіксом: *аміаковий – аміачний, безводий – безводний, двожилий – двожилийний, домінуючий – домінантний*;

4) терміни-слова, варіантність яких викликана наявністю (відсутністю) суфікса -ин-, -ін-: *гліцеринфосфати – гліцерофосфати*;

5) прикметникові терміни-варіанти із синонімічними суфіксами: *міжщелеповий – міжщелепний*;

Проте прикметники української мови (особливо багатозначні) вступають у словотвірні варіантні відношення дуже рідко, тільки в певному контексті, коли збігаються окремі семантичні структури або коли один із компонентів є рідковживаним (авторським неологізмом). Прикметники, яким невластиво вступати в словотвірні варіантні відношення, але які хоч раз зафіксовані як дериваційні варіанти, є похідними з можливою паралельністю. Напр.: *цукровий – цукристий, пропорційний – пропорціональний, репродукційний – репродуктивний, легенний – легеневий*.

Деякі з цих пар часто перебувають на межі між словотвірною варіантністю і паронімією. Їх статус залежить від контексту.

6) Варіанти з наявністю (відсутністю) інтерфікса: *бор-ментол* – *бороментол*;

7) термінологічні назви з різними префіксами: *безкрів'я* – *недокрів'я*, *добір* – *вибір*, *наріст* – *виріст*, *з'єднання* – *поєднання*, *зсідання* – *осідання*, *опуклість* – *випуклість*, *непліддя* – *безпліддя*.

Однак термінів-варіантів з різними префіксами небагато, бо найчастіше кожний префікс поєднується з окремим лексичним значенням.

Отже, саме у словотворчому оформленні термінів (у тому числі медичних) особливо зараз активно розгортаються пошуки української ідентичності. Досить поширеним у системі словотвору є ступінь продуктивності словотворчих типів. Так, медичні терміни латинського та грецького походження пристосовуються до системи можливостей української мови, а тому не дивно, що майже всі вони сьогодні вживаються без кінцевих структурних елементів. Як бачимо, в сучасному українському термінознавстві перевага надається варіантам, утвореним за питомими словотвірними моделями.

РЕЗЮМЕ

Досліджується явище варіантності в межах сучасної української термінології як об'єктивний наслідок мовної еволюції. Зокрема, акцентується увага на словотворчих варіантах у галузі медичної термінології, досліджуються основні причини їх виникнення та функціонування.

The phenomenon of variance within the limits of modern Ukrainian terminology as an objective consequence of the language evolution is investigated. Attention is paid to the word-formation variants in the field of medical terminology; the main causes of their development and functioning are examined.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки об общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
2. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма: На материале современного русского языка. – Л.: Наука, 1978. – 238 с.
3. Карп'юк М.Д. До питання про класифікацію варіантів слова // Мовознавство. – 1979. – №3. – С. 59-61.
4. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Ч.І. – Навч. посібник / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 216с.
5. Филін Ф.П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.128 – 133.

Поліна Ткач (Харків)

КОСТРУКЦІЇ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ *А ТО* ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЗНАЧЕННЯ ПРЕФЕРЕНЦІЙНОСТІ

У межах аксіологічних праць було звернено увагу на реченнєві мовні одиниці, які мають значення преференційності (ЗП). Це значення виокремилося в системі оцінних значень як таке, що, будучи похідними від оцінки, зокрема від порівняльної оцінки, має семантичні особливості й розвинуло арсенал своєрідних засобів вираження в мові, передусім у структурі синтаксичних конструкцій. Конструкції зі значенням преференційності на зразок: *Краще битися орлом, ніж жити зайцем* (Прислів'я та приказки) потрапляли в поле зору дослідників синтаксису, які вивчали складнопідрядні речення з підрядними прикомпаративними. Автори "Русской грамматики" [1980:490] на підставі зіставлення у таких реченнях двох дій або станів з точки зору переваги одного над іншим віднесли їх до складу зіставних компаративних речень.

Однак конструкції зі значенням преференційності не обмежуються функціонуванням у вигляді складнопідрядних прикомпаративних речень. У поле зору дослідників потрапляли й інші конструкції з таким значенням, зокрема конструкції зі сполучником **а то**. Ці конструкції також формують значення преференційності, але не кожного разу мовознавці виявляли це значення, хоча саме їхній аналіз дозволяє з'ясувати семантичну сутність таких конструкцій.

О.М. Пешковський, аналізуючи сурядні конструкції, звернув увагу на сполучники, які, на його думку, не можуть з'єднувати речення у ціле і тому вживаються переважно після паузи. Це такі сполучники, як **а то**: *Ну-с, признаюсь, вы меня теперь несколько ободрили, – усмехнулся Миусов... – А то я думал, что всё это серьёзно...* (Дост.); *не то*: *Отдай кольцо и ступай... Не то я с тобой сделаю, чего ты не ожидаешь* (Пушк.) [Пешковський, 1938: 424-426].

У "Курсі сучасної української літературної мови" за ред. Л.А.Булаховського в межах складносурядних речень з протиставними сполучниками виділяються речення зі складеним сполучником **а то**, який створює ряд нових значенневих відтінків: а) зіставлення: *Треба за здоров'ям дивитись, а то ми такі варвари* (Корн.); *Нехай вони б поховали, А то я ховаю* (Шевч.); б) причини: *А ти, Платоне, розваж Ліду, а то вона тут засумувала* (Корн.) [Курс сучасної укр. літ. мови, 1951:167]. Виявлення у складі таких речень зіставлення, а також імпліцитно вираженої оцінки однієї ситуації порівняно з іншою, дає підстави визначити конструкції зі сполучником **а то** як один із засобів формування значення преференційності. Пор., *Краще за здоров'ям дивитись, ніж бути варварами (тобто занедбати себе)* або *Краще б вони поховали, ніж я маю ховати*. Деякі дослідники відносять речення із сполучниками **а то**, **а не то**, **не то** до окремого типу складносурядних речень – з приєднувальними сполучниками і сполучниками, що вживаються в приєднувальному значенні, у якому виражається значення застереження (у другій предикативній частині вказується, що може статися, якщо дія першої частини не відбудеться). Елемент, який приєднують ці сполучники, завжди має значення чогось додаткового: *Ты сегодня же должен поговорить с отцом, а то он будет беспокоиться о твоём отъезде* (Писемский); *Посоветуй им встретить меня с детской любовью и послушанием, не то не избежат им лютой казни* (Пушкин) [Крючков, 1950:402-406; Крючков, Максимов, 1977:31]. Таким чином, друга частина речення є альтернативою до першої і оцінюється мовцем, порівняно з нею, негативно, що є підставою для надання переваги тому, про що йдеться у першій частині речення. Пор., *Лучше сегодня же поговорить с отцом, чем стать причиной его беспокойства*.

В.А. Белошاپкова [1970:13] виявила граматичну сутність одного з різновидів речень зі сполучником **а то** і назвала їх "речення альтернативної мотивації", наприклад, *На остановках не выходите, а то загуаетесь и поезд уйдёт* (Панова В. Валя, Возвращение). Одним з важливих складників змісту цих речень є саме значення преференційності, хоча автор не використовує термін "преференційність" для з'ясування семантичної сутності таких речень. Але не можна не відзначити семантичну близькість їх до речень складнопідрядних прикомпаративних, пор.: *На остановках лучше не выходит, чем выходит, потому что, если выйти, то можно загуаетесь и поезд уйдёт*. У дослідженні В.А.Белошاپкової привертає увагу назва, яку автор дає реченням, що розглядаються. Адже вибір з ряду альтернатив базується на ціннісному порівнянні, яке і є основою значення віддання переваги й передбачає обов'язкову його мотивацію [Арутюнова, 1999:229]. Отже, називаючи розглядувані конструкції "реченнями альтернативної мотивації", дослідниця фактично звертається і до поняття "преференційності", бо вказує на наявність двох альтернатив, імпліцитно виражених у першій частині складного речення, а друга частина є мотивацією вибору між ними. Оцінка в цих реченнях не експлікується, так само, як порівняння, хоча імпліцитно вони наявні: дві альтернативи порівнюються і оцінюються за своїми наслідками. Під імпліцитними розуміються такі побудови, у яких окремі компоненти змісту не знаходять спеціального вираження за допомогою формальних мовних засобів, але висловлювання

залишається автосемантичним й інформативно достатнім без звертання до консітуації, оскільки вербалізовані ланки ніби вбирають у себе семантику невербалізованих [Колосова, 1980:50].

Спостереження над реченнями із сполучником **а то** привернули увагу до специфічного модального оформлення речень, яке раніше не було предметом аналізу й опису. Семантика преференційності виявляє близькість до значень, що становлять модус, модальність висловлення, тобто схильна, на відміну від диктумного змісту, до імпліцитного вираження. Щоб зрозуміти висловлення з імпліцитним вираженням значення преференційності, у ряді випадків необхідно знати ситуацію, у якій воно реалізується. У відображенні цієї ситуації допомагає мотиваційний компонент висловлення. Мотивація передбачає такий зв'язок ситуацій, за якого одна з них є достатньою підставою для вибору. Адже вибір потребує мотивації. Її звичайно шукають у зручності, легкості, надійності, бажаності й інших часткових оцінках, які слугують не тільки знаком вибору, але й містять в собі узагальнений мотив дії [Арутюнова, 1983:331]. За визначенням Н.Д. Арутюнової, до числа мотивів входять властивості об'єкта, пов'язані з даним предметом факти і прогнози, ставлення до мети, закономірності та примхи сприйняття, нормальні та "алергічні" реакції на різні види об'єктів [Арутюнова, 1999:180].

Інше значення речень зі сполучником **а то** описано авторами видання "Русская грамматика" [1980:628]: було показано, що за умови наявності в таких реченнях суб'єктивно-оцінної лексеми **краще** вони наближаються за характером змісту до прикомпаративних речень зі значенням преференційності, наприклад: *Ну, теперь выкушайте чаю, а то, ещѣ лучше, пойдите, отдохните* (Л. Толстой); пор.: *Выкушайте чаю, а то, чем пить чай, лучше пойдите, отдохните*. Разом з тим, автори не з'ясовують, що становить своєрідність цих речень порівняно з реченнями альтернативної мотивації, з одного боку, а з іншого – з реченнями прикомпаративними.

Найбільш повний опис речень зі сполучником **а то** міститься в працях Т.А. Колосової, яка розглядає ці речення як такі, що мають асиметричну будову, тобто їх змістова структура не відповідає граматичній структурі: кількість змістових ланок більша, ніж кількість ланок граматичних, наприклад: *Проводи меня, а не то я заблужусь* [Колосова, 1980:89]. Поділяючи складносурядні речення зі сполучником **а то** на чотири групи, найбільш поширеними дослідниця називає складні конструкції, в яких виражені протиставно-зіставлювальні відношення. Перша частина таких двокомпонентних складних побудов називає яку-небудь бажану гіпотетичну подію (ситуацію, явище, стан справ), а у другій частині названа реальна подія, яка суперечить бажаному, напр., *Вы бы лучше порядок у себя навели, а то у вас бардак в полку, товарищ майор* (В. Быков) [Колосова, 1980:93-94], пор., *Вы бы лучше порядок у себя навели, чем бардак разводите*.

Таким чином, конструкції зі сполучником **а то**, що формують значення преференційності, можна поділити на дві групи: 1) речення альтернативної мотивації; 2) речення з протиставно-зіставлювальними відношеннями, або власне преференційні.

Відмінність між згаданими типами речень полягає у тому, що конструкції першої групи на зразок: *Якого ти нечистого кидаєшся кулаками? Зараз мені злязь, а то я полізу та сам тебе стягну та всиплю тобі сотню різок, -- кричав волосний* (Нечуй-Левицький, 192) містять експліцитно виражений розгорнутий мотиваційний компонент, а оцінний компонент часто приховується в контексті. У цьому випадку дві альтернативи, які мають порівнюватися й оцінюватися, розташовані у різних реченнях: першою є риторичне запитання (*Якого ти нечистого кидаєшся кулаками?*), що виражає негативну оцінку, яка експлікується зокрема у жаргонному звороті *якого нечистого*, другою – висловлення, що містить імператив (*злязь*), підсилений прислівником зі значенням негайної дії (*зараз*), і через це набуває значення настійної вимоги. Крім двох альтернатив, у контексті дається мотивація вибору між ними, яка являє собою погрозу з боку мовця, пор., *краще зараз злязь, ніж сидіти нагорі і кидатися кулаками, бо, якщо ти не злізеши, то я сам полізу і стягну тебе та всиплю сотню різок*.

У конструкціях другого типу, наприклад, [Маринка.] *Лягли б краще... А то все тривожитесь та надриваєтесь...* (Старицький, 476), експлікується оцінний компонент, виражений лексемою **краще**, а сполучником **а то** з'єднуються предикативні частини, що репрезентують дві альтернативи: першій, оціненій позитивно, мовець віддає перевагу (*лягли б краще*) порівняно з другою, пор., *Лягли б краще, ніж тривожитесь та надриваєтесь*. У другій альтернативі імпліцитно виражається негативна оцінка, яка виявляє себе у лексичному навантаженні слів *тривожитися* та *надриватися*, що виступають антонімами до слова *лягти*, вживаному в даному контексті у значенні "відпочити, заспокоїтися". Негативне значення другої частини є мотивацією вибору, який здійснює мовець.

Отже, незважаючи на те, що конструкції зі сполучником **а то** відносилися до різних типів складносурядних речень, і не завжди відзначалася їх здатність формувати значення преференційності, аналіз таких конструкцій доводить, що складносурядні речення зі сполучником **а то** близькі до складнопідрядних прикомпаративних речень, зміст яких становить зіставлення явищ з метою показати перевагу одного над іншим. Як бачимо, у великій кількості речень, що містять сполучник **а то**, наявне значення преференційності: в реченнях альтернативної мотивації суб'єктивна оцінка наявна імпліцитно, а в іншому, протиставно-зіставляльному, або власне преференційному, типі вона може бути експлікована лексемою **краще**.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто конструкції зі сполучником а то. Встановлено, що такі конструкції можуть виступати засобом вираження значення преференційності. Проаналізовано погляди мовознавців на речення зі сполучником а то, що хоча і були предметом аналізу дослідників мови, але не вивчалися з точки зору наявності у них такого специфічного значення, як значення преференційності. З'ясовано, що конструкції зі сполучником а то, які формують значення преференційності, поділяються на дві групи, а саме на речення альтернативної мотивації і речення власне преференційні.

The structures with the conjunction "a to" (english "or else, otherwise"), having the meaning of preference, are considered in this article.

The brief review of sentences with the conjunction "a to" (or else, otherwise) is done in the following research.

Two groups of structures with the conjunction "a to" (or else, otherwise), which mean to express the meaning of preference, are defined as the sentences of alternative motivation and the sentences of preference proper according to the suggested classification.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Сравнительная оценка ситуаций // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 42. – № 4. – 1983. – С. 331-341.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 341 с.
3. Белашапкова В.А. Предложения альтернативной мотивации в современном русском языке // Исследования по современному русскому языку. – М., 1970. – С.13-23.
4. Колосова Т.А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 164 с.
5. Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке// Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С.397-411.
6. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. – М.: Просвещение, 1977. – 191 с.
7. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л.А.Булаховського. – Т. 2. – К.: Рад. школа, 1951. – 408 с.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1938. – 519 с.
9. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.

ПИТАННЯ ПРО ОНОМАСТИЧНІ Й ТРАНСОНОМАТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ПРАЦЯХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ (У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СЛОБОЖАНСЬКОЮ ТОПОНІМІЄЮ)

1. Географічна лексика і її роль у формуванні ойконімії регіону

Будь-яка сукупність найменувань, локалізована в реальному топонімічному контексті, є динамічним системним утворенням, що постійно розвивається й змінюється. У цьому відношенні не є винятком і таке історико-етнографічне утворення, як Слобожанщина, розвиток власних назв (ВН) якої реалізується поєднанням екстралінгвістичних чинників, де за ступенем участі в організації ойконіміїної системи (ОС) першорядне місце серед позамовних факторів посідає найбільш активний та важливий соціальний фактор.

Сама ж географічна лексика займає особливе місце в топоніміці цього регіону, вона становить основне джерело продукування назв поселень, і таким чином відбувається її розвиток. Як зазначає О.В.Суперанська, географічні апелятиви зазнають розвитку відповідно до своїх закономірностей, які відрізняються від закономірностей, що лежать в основі розвитку звичайних слів даної мови" [Суперанская, 1973: 97].

Дослідники вже давно звернули увагу на активну участь географічних термінів (ГТ) у творенні ономастичної лексики, що є основою топонімії [Мурзаев, 1974: 98], важливим її джерелом [Карпенко, 1970: № 81, 36]. Вона формує територіальну ОС, особливо на початковому етапі її становлення, "коли відбувається масова топонімізація термінів у їх "абсолютному" або афіксально переоформленому стані" [Отин, 1979: 5].

Одним із перших, хто зробив таку розвідку, був М.Ф.Сумцов [Сумцов, 1886: Кн.7], який у своїх дослідженнях показав механізм переходу географічної лексики в топоніми. У дореволюційній географічній науці на топонімоутворювальну функцію географічних апелятивів (ГА) також звернув увагу Ф.П.Савранський [Савранский, 1914: Ч. 1], трохи пізніше – В.П. Семенов-Тян-Шанський, який помітив, що "в назвах населених пунктів дуже часто трапляються місцеві географічні терміни, пов'язані з ландшафтом місцевості" [Семенов-Тян-Шанский, 1924: Т.26, Кн.1-2, 134].

Теоретичні ідеї початківців-попередників були розвинуті та удосконалені східнослов'янськими топономастами, серед яких особливе місце займають праці О.І.Попова [Попов, 1965: 181], В.А.Жучкевича [Жучкевич, 1968], А.М.Селищева [Селищев, 1968], А.А.Білецького [Белецкий, 1972], Е.М.Мурзаєва [Мурзаев, 1962; 1974]. Індивідуалізації ГА були присвячені такі спеціальні збірники, як "Местные географические термины" [Местные..., 1966; 1970: № 81], "Вопросы ономастики" [Вопросы..., 1976: №11; 1977: № 12] та ін. До цього питання також зверталися О.В.Суперанська [Суперанская, 1964; 1967; 1978], М.Н.Морозова [Морозова, 1969], В.А.Ніконов [Никонов, 1961], А.П.Корепанова [Корепанова, 1968: Вип. 7; 1974], А.І.Ященко [Ященко, 1974] та інші. Зокрема проблеми гідрографічної термінології в топонімії висвітлювалися в науково-дослідних роботах Й.О.Дзензелівського [Дзензелевский, 1965], Л.Т.Масенко [Масенко, 1979], О.С.Стрижака [Стрижак, 1967], А.В. Барандеева [Барандеев, 1982: № 1], О.П.Карпенко [Карпенко, 1989], І.Г.Добродомова [Добродомов, 1986: №3; 1987], Н.М.Павликівської [Павликівська, 1994], В.В.Лучика [Лучик, 1994: Вып. 27], Є.С.Отіна [Отин, 1979] та багатьох інших.

Після виходу в науковий світ праці О.І.Попова [Попов, 1965] поступово поширюється "закон відносної негативності", сформульований В.А.Ніконовим [Никонов, 1965: 38, 40, 78-79] і застосований В.А.Жучкевичем [Жучкевич, 1968: 28], Ю.О.Карпенком [Карпенко, 1970: № 81, 41-44], А.П.Корепановою [Корепанова, 1974: 106]. Простежується він і у Е.М.Мурзаєва [Мурзаев, 1982: 120], В.М.Мокиєнка [Мокиенко, 1971: № 5, 79] та ін. Згідно з цим законом кількість та значення ойконімів прямо протилежні або не відповідають кількості та семантиці ГА, в основі яких лежить відповідне поняття, мотивоване

географічними реаліями. Як зазначає А.І.Ященко, "...це зауваження справедливе в тому відношенні, що топоніміку даної території треба розглядати не лише як відображення особливостей природних умов у назвах, тому що багато назв опосередковано" [Ященко, 1974: 51] (пор. у цьому зв'язку таке поняття, як "позитивізм", "позитивність" [Мурзаев, 1974: 123; 1982: 118; Муромцев, 1968 б: 103] або "ономастична тавтологія" [Суперанская, 1978: 30]).

Отже, етимологія значної групи ВН поселень пов'язана з природно-географічними умовами Слобожанщини, неодноманітність яких спричинила появу багатьох народних географічних апелятивів для їх визначення. Ойконіми протягом тривалого розвитку з'являлися безпосередньо від апелятивної лексики, не зазнаючи формальних перетворень. Лише деяка кількість ВН змінила свою первинну структуру. Така тенденція з'явилась у зв'язку з тим, що відапелятивні утворення "не мали спеціальних топонімних суфіксів (як й інших формантів – Є.Т.) і цим відрізнялися від більшості східнослов'янських топонімів" [Карпенко, 1966: № 70, 15]: *край* → *Крайок* [Хр Ввч, СЗПСХО: 31], *рева* → *Ревчик* [Хр Влк, ХГ СНМ: 47], *стубло* → *Стублице* [Вр Остр, НМВГ-28: 93, 104], *топило* → *Топильце* [Хр Куп, ХГ СНМ: 111] та ін. Конструкції такого характеру дають можливість відтворити й зрозуміти механізм номінаційних процесів, які на рівні власних найменувань включають вибір ознаки, спосіб та моделі номінації, де останнє поняття відображає взаємозв'язок між параметральними особливостями та способом номінаційного процесу.

Географічні терміни як факт лексики апелятивного рівня досить активно проникають у досліджуваній топонімікон, стаючи фактом лексики ойконімної. Порівняно легко піддаються онімізації ГА, що означають географічний об'єкт того класу, що й власна назва, хоча в подальшому своєму існуванні формальна ідентичність на рівні **апелятив – онома** в топонімії не може мати місця, оскільки "мова не терпить такої омонімії і намагається її уникнути" [Подольская, 1990: 18], внаслідок чого з'являються утворення з дериваційними засобами як способом протиставлення твірним загальним назвам: *хутір-Хуторище* [Вр Вал, НМВГ-28: 42; Хр Стрб, СВСХГ: 40], *хутір-Хуторці* [Вр Остр, НМВГ-28: 95], *слобода-Слобідка* [Хр Ввч, ХГ СНМ: 66] та ін. Іншу ситуацію спостерігаємо при топонімізації ГТ семантичних груп, що позначають об'єкти різних класів. Тут процес проходить набагато складніше і пов'язаний з незначним просторовим переміщенням загальної назви реалій природного середовища на пункт поселення. Досить часто різні моделі ойконімів побудовані саме за допомогою відповідної географічної номенклатури. Віддетермінантні реалізації є типовими, і така їх особливість мотивується наявністю в природно-географічній сфері значної кількості реалем, що становлять невід'ємну ознаку топонімичного контексту регіону: *лиса гора* → *Лиса Гора* [Хр Хр, СЗПСХО: 5; ЗПХО: 6, Хр Из, ХГ СНМ: 108; СВСХГ: 23], *гуляй поле* → *Гуляй Поле* [Хр Из, СМУВХГ: 61], *плота* → *Плота* [Бгр Шбк, БО АТД: 103], *крюк* → *Крюк* [Бгр Носк, БО АТД: 70], *ржавець* → *Ржавець* [Хр Впср, СЗПСХО: 26; Хр Хр, СВСХГ: 48], *джерело* → *Джерело* [Хр Лбт, ЗПХО: 48; СЗПСХО: 55], *гнилиця* → *Гнилиця* [Хр Зм, ИСОХЕ-4: 266], *ковбан* → *Ковбан* [Хр Из, ХГ СНМ: 88], *пожня* → *Пожня* [Хр Впср, СЗПСХО: 26], *стен* → *Стен* [Бгр Бгр, БО АТД: 22] і т.ін. Тому питання про відображення народних географічних термінів в ойконімії регіону можна розглядати "як відношення парадигматичні, тобто протиставлення апелятивної лексики і топонімної" [Корепанова, 1974: 105].

2. Питання про кваліфікацію ойконімів, утворених на основі назв суміжних географічних об'єктів

Перш ніж розглянути зв'язок топонімів різних класів досліджуваного регіону, слід констатувати, що: "У мовознавчій літературі питання про взаємовідношення між гідронімами та назвами населених місць розглядалися неодноразово. Німецький топономаст Ф.Сольмсен (1922) вважав, що у випадках збігу гідроніма з назвою населеного пункту первинним є гідронім. Цю думку повторив Я. Рудницький (1939), посилаючись на деякі історичні довідки, хоча досить мізерні, а також на морфологічну структуру назв. С.Грабець

(1950) та Л.Л.Гумецька (1958) правильно зазначили, що й гідроніми можуть бути вторинними, тобто похідними від назв населених місць або ж разом з ними походити від назви поля, лісу, гори і т.д. Про це пишуть й Ю.О.Карпенко (1961), В.Н.Топоров та О.М.Трубачов (1962), О.С.Стрижак (1963), польський топономаст А.Вільконь (1963)" [Черняховская, 1965 б: 82]. Аналогічне висловлювання бачимо і в іншій роботі Є.М.Черняхівської [див.: Черняхівська, 1965 а].

Тому питання про взаємодію топонімів різних класів і нині залишається актуальним. Цій проблемі було присвячено ряд наукових публікацій, серед яких варто відзначити роботи В.В.Лободи [Лобода, 1974], В.Н.Морозової [Морозова, 1965], Н.В.Подольської [Подольская, 1965], Л.Т.Масенко [Масенко, 1972: № 1], І.В.Муромцева [Муромцев, 1990], Є.С.Отіна [Отин, 1980; 1996: № 2] та ін. Ряд досліджень мають словникову структуру і присвячені вивченню топонімії окремих регіонів України [див.: Пура, 1990; Бучко, 1990], а також топонімічному контексту Слобожанщини [Топонімічний..., 1991]. У цих працях досить багато словникових статей аналізують назви населених пунктів як похідні від гідронімів, оронімів, ергонімів, мікротопонімів або інших ойконімів.

Для позначення процесу взаємодії реаліонімів в ономастиці застосовують також термін трансонімізація (транстопонімізація) [Подольская, 1983: 5-6], межею якої є "перенесення назви всередині свого класу з одного підкласу в інший" [Теория..., 1986: 47]. Таке розповсюдження основи географічної назви об'єкта на інший, як правило, розташованого поруч, в ономастиці кваліфікується як іррадіація [Теория..., 1986: 47; Подольская, 1988: 138], що є приватним (отже, окремим) видом транстопонімізації. Назване лінгвістичне поняття застосовували у своїх роботах А.М.Скляренко [Скляренко, 1974], І.І.Ковалик [Ковалик, 1969], Ю.О.Карпенко [Карпенко, 1990] та ін.

За своїми функціональними особливостями транстопонімізація наближається до одного із двох різновидів топонімічної метонімії (ТМ) – тобто такого перенесенню найменувань, який здійснюється на основі суміжності – "збігу в просторі і часі" [Реформатский, 1960: 57], або такого механізму мовлення, що ґрунтується на регулярній / нерегулярній передачі назви одного класу об'єктів на реалії іншого класу, які асоціюються з даним за рядом окремих параметрів [див.: Лингвистический..., 1990: 300]. Оскільки основна спеціалізація ТМ як виду тропа полягає в індивідуалізації однієї денотативної фігури ім'ям іншої, то вона (метонімія) є тим специфічним засобом, що розмножує диференційні ознаки (а, отже, значення) географічного об'єкта, виражені цілісним звуковим оформленням. Через те, що ТМ може формуватися на двох словотворчих основах – апелятивній та онімній, в деяких топонімічних ситуаціях простежується комплексний підхід до проблеми метонімії, яка опирається як на модель **географічний апелятив** → **власна назва**, так і на композицію **власна назва** → **власна назва** [див.: Чеховський, 1996: 80; Скляренко, 1974: 117; Поляруш, 1974: № 10, 19; 1994: 135-136], де випадки з репрезентацією ойконімізованих апелятивів географічного змісту можна назвати топонімічними метоніміями тільки умовно [Карпенко, 1966: № 70: 14]. Виходячи з реальної схеми переходу найменувань, виділяються топонімічні переосмислення вищого рівня назвотворення **загальна назва** → **власна назва** [див.: Подольская, 1983: 6] і звичайного рівня **власна назва** → **власна назва**, за яких ТМ "як фігуральний засіб називання одного об'єкта власною чи загальною назвою іншої реалії..." [Поляруш, 1974: № 10: 19] має найширші можливості внутрішньої та зовнішньої трансформації вихідних лексем / тополексем. Є думки, що ТМ утворюють назви, які з'явилися у процесі розпаду старих топонімічних синтаксем, де еліптизувалась одна з частин детермінативного плану [Карпенко, 1966: № 70: 14].

Згідно з іншим поглядом, ТМ, або трансономатизація [Ковалик, 1969: 4] є способом творення секундарних найменувань, тобто в певній парадигмі кореляція передбачає лише власні назви з відповідним типом зв'язку [див.: Отин, 1980; Корепанова, 1974: № 6; Муромцев, 1990; Беленькая, 1969; Черняхівська, 1965 а]. У явищах ТМ, що виявляється у переходах ВН з одного ономастичного розряду в інший, зберігаються спільноономастичні

параметри назв. Це призводить до появи лексемних омонімів інтраономастичного порядку: *р. Мечетна* → *д. Мечетна* [Хр Стрб, КСУГ], *р. Євсюг* → *с. Євсюг* [Хр Стрб, КСУГ], *р. Огульці* [ОХН: 27, 103] → *с. Огульці* [Хр Влк, ОХН: 146], *р. Боровенька* → *сл. Боровенька* [Хр Стрб, ГКХГ], *р. Кунянка* → *с. Кунянка* [Хр Из, ХГ СНМ: 88], *р. Тетлега* → *с. Тетлега* [Хр Зм, СВСХГ: 16], *р. Валуй* → *с. Валуй* [Бгр Кргв, КБО-59].

У сучасній ономастиці ойконімія відтопонімного походження кваліфікується як сукупність "культурних назв" [Муромцев, 1968 а: 16], оскільки поява нових найменувань на основі старих, а також перенесення ВН з одного об'єкта на інший мотивується таким фактором, як діяльність номінатора, що прямо пов'язана з динамікою номінаційних процесів у територіальному групуванні власних найменувань різнотипних класів.

Отже, семантико-словотворчій моделі метонімії в ОР характерні такі особливості, як регулярність, постійність та розповсюдженість. Цей спосіб творення ВН передбачає не лише переосмислення ГА, тобто виведення їх з категорії загальних назв (ЗН) в топонімічне семантичне поле, а й переосмислення ВН будь-якого класу – появу вторинних найменувань на ґрунті уже готової "продукції" – результату ономатизації географічної лексики. Саме метонімія, що діє в апеллятивній сфері (ЗН → ЗН), і синтез метонімічних явищ перехідного етапу (ЗН → ВН) та власне топонімного рівня (ВН → ВН) й обумовили різні погляди на це явище та дискусійні моменти в топономастиці.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

а) Джерела:

- БО АТД - *Белгородская область: Административно-территориальное деление на 1 января 1959 года.* – Белгород: Белгородское книжное изд-во, 1959. – 155 с.
- ВГ СНМ - *Списки населённых мест Российской империи. Воронежская губерния: Список населённых мест по сведениям 1859г.* – СПб.: Изд. Центрстаткомитетом МВД, 1865. – 157 с.
- ГКХГ - *Генеральная карта Харьковской губернии (карта № 23) // Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества финляндского, расположенный по губерниям на двух языках с означением почтовых и больших проездных дорог, 1897.*
- ЗПХО - *Залюднені пункти Харківської округи.* – Харків: Держ. вид-во "Господарство України", 1930. – Вип.2. – 96 с.
- ИСОХЕ-4 - *Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* – Харьков: В Университет. Типографии, 1857. – Отд. 4. – 336 с.
- КБО-59 - *Карта Белгородской области: Границы на 13 мая 1959г.* – М.: ГУГК, 1959. – М 1:600 000.
- КСУГ - *Карта Слободской украинской губернии (карта № 36) // Российский атлас из 43 карт состоящий и на 41 губернию Империю разделяющий: Издан при географическом департаменте, 1800г.*
- НМВГ-28 - *Населённые места Воронежской губернии.* – Воронеж: Изд. Воронежского губстатотдела, 1928. – 190 с.
- ОХН - *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.
- СВСХГ - *Список волостей и селений Харьковской губернии.* – Харьков: Изд. Харьк. Губ. Зем. Управы, 1909. – 56 с.
- СЗПСХО - *Список залюднених пунктів і сільрад на території Харківської округи.* – Харків: Харків-Друк, 1927. – 110 с.
- СМУВХГ - *Список мировых участков и волостей Харьковской губернии.* – Харьков: Типография М.Гордена, 1873. – 114 с.
- ХГ СНМ - *Списки населённых мест Российской империи. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 г.* – СПб.: Изд.

Центрстаткомитетом МВД, 1869. – 210 с.

б) Области / губернії та райони / повіти:

Бгр – Белгородська, Вр – Воронежська, Хр – Харківська;

Бгр – Белгородський, Вал – Валуйський, Ввч – Вовчанський, Влк – Валківський, Впср – Великописарівський, Зм – Зміївський, Из – Ізюмський, Кргв – Красногвардійський, Куп – Куп'янський, Лбт – Люботинський, Лз – Лозівський, Нвдл – Нововодолазький, Носк – Новооскільський, Остр – Острогозький, Стрб – Старобільський, Хр – Харківський, Шбк – Шебекінський.

РЕЗЮМЕ

У статті наводяться різні погляди багатьох східнослов'янських дослідників-ономастів на трактування двох кореляційних явищ – топонімізацію географічних термінів та перехід назви з одного географічного об'єкта на інший, суміжний із ним.

The article presents the East Slavic researchers' views on the interpretation of two correlative phenomena – the toponimization of geographical names and the transference the geographical object to the other one, adjacent with it.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барандеев А.В. Проблемы исторического изучения русской гидрографической терминологии // Филологические науки. – 1982. – № 1. – С. 74-79.
2. Беленькая В.Д. Проблема топонимической метонимии // IV Республіканська ономастична конференція: Тези. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 28-30.
3. Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: Изд-во КГУ, 1972. – 208 с.
4. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Світ, 1990. – 144 с.
5. Вопросы ономастики: Русская ономастика и ее взаимодействие с апеллятивной лексикой. – Свердловск: Изд-во УГУ, 1976. – Вып. 11. – 144 с.
6. Вопросы ономастики: Русская ономастика и географическая терминология. – Свердловск: Изд-во УГУ, 1977. – Вып. 12. – 160 с.
7. Дзендзелівський Й.О. Из спостережень над українською гідрографічною термінологією (назви частин річок) // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція: Тези. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 23-31.
8. Добродомов И.Г. Оскол // Русская речь. – 1986. – № 3. – С. 123-127.
9. Добродомов И.Г. Ворскла: Этимологический этюд // Этническая топонимика. – М.: Изд-во АН СССР, 1987. – С. 78-86.
10. Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – 432 с.
11. Карпенко Ю.А. Становление восточнославянской топонимии // Изучение географических названий: Сб. статей. – М.: Мысль, 1966. – Сб. 70. – С. 7-18.
12. Карпенко Ю.А. Топонимы и географические термины: Вопросы взаимосвязи // Местные географические термины: Сб. статей /Отв. ред. Е.М. Поспелова и Н.И. Толстой. – М.: Мысль, 1970. – Сб. 81. – С. 36-46.
13. Карпенко О.П. Назви річок Нижньонадніпряньського Правобережжя. – К.: Наук. думка, 1989. – 188 с.
14. Карпенко Ю.О. Онімізація і трансонімізація як словотвірний акт // VI Республіканська ономастична конференція, 4-6 грудня 1990 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Ч.1: Теоретична та історична ономастика. – Одеса, 1990. – С. 35-37.
15. Ковалик І.І. Про ономастизацію, трансономастизацію і деономастизацію // IV Республіканська ономастична конференція: Тези. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 3-5.
16. Корепанова А.П. Народа про місцеві географічні терміни в топонімії // Повід. укр. ономаст. комісії. – К.: Наук. думка, 1968. – Вип. 7. – С. 20-27.
17. Корепанова А.П. Географічні терміни в ойконімії Півдня України // Питання ономастики Південної України: Доповіді та повідомлення V Республіканської міжвузівської ономастичної конференції. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 104-107.
18. Корепанова А.П. Принципи номінації в структурно-лінгвістичному аспекті // Мовознавство. – 1974. – №6. – С. 54-56.
19. Лингвистический энциклопедический словарь /Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
20. Лучик В.В. Отражение восточнославянских географических терминов в гидронимии Днепро-Бужского междуречья (лимноним Кабица) // Русское языкознание. – 1994. – Вып.27. – С. 142-151.

21. Масенко Л.Т. Проблеми взаємодії гідронімії та ойконімії: На матеріалі басейну Південного Бугу // Мовознавство. – 1972. – №1. – С. 32-37.
22. Масенко Л.Т. Гідронімія Східного Поділля. – К.: Наук. думка, 1979. – 100 с.
23. Местные географические термины в топонимии: Тезисы докладов и сообщений. – М.: Изд-во АН СССР, 1966. – 35 с.
24. Местные географические термины. – М.: Мысль, 1970. – Сб. 81. – 224 с.
25. Мокиенко В.М. Закон "относительной негативности" и региональная топонимика // Вопросы топониматики. – Свердловск, 1971. – № 5. – С. 71-85.
26. Морозова М.М. Вопросы взаимодействия гидронимии с другими группами лексики в русском языке // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція: Тези. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 137-143.
27. Морозова М.Н. Взаимодействие географической апеллятивной и топонимической лексики // Ономастика Поволжья: Материалы I Поволжской конференции по ономастике. – Ульяновск: Изд-во Ульяновского гос. пед. ин-та им. И.Н. Ульянова, 1969. – Вып.1. – С. 109-113.
28. Мурзаев Э.М. Значение местных терминов в образовании географических названий // Питання топонімії та ономастики: Матеріали I Республіканської наради з питань топонімії та ономастики, 30 листопада – 2 грудня 1959 р. м. Київ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 37-44.
29. Мурзаев Э.М. Очерки топонимии. – М.: Мысль, 1974. – 382 с.
30. Мурзаев Э.М. География в названиях. – М.: Наука, 1982. – 176 с.
31. Муромцев И.В. Семантико-структурные типы гидронимов бассейна реки Северского Донца: Автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.02. /ХГУ им. А.М. Горького. – Харьков, 1968 а. – 26 с.
32. Муромцев И.В. Семантико-структурні типи гідронімії басейну р.Сіверського Дінця: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02.–Харків, 1968 б. – 387 с.
33. Муромцев И.В. Вплив внутрімовних системних факторів на формування топонімії Слобожанщини // VI Республіканська ономастична конференція, 4-6 грудня 1990 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Ч.1: Теоретична та історична ономастика. – Одеса, 1990. – С. 55-60.
34. Никонов В.А. Ручей-ключ-колодезь-криница-родник // Материалы и исследования по русской диалектологии (новая серия). – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. 2. – С.180-198.
35. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 180 с.
36. Отин Е.С. Ареалы славянских гидрографических терминов в топонимии Подонья // Проблемы восточнославянской топонимии. – М.: МФГО СССР, 1979. – С. 5-29.
37. Отин Е.С. Топонимическая метонимия: Вид связи "гидроним – ойконим" // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: МФГО СССР, 1980. – С. 106-121.
38. Отин Е.С. Лімографічні терміни *ільмень* і *лиман* у топонімії Східної України та Подоння (до питання про взаємопроникнення і взаємодію суміжних близькоспоріднених омонімічних полів) // Питання історичної ономастики України. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 53-63.
39. Отин Е.С. Рязск или Рясск? // Русская речь – 1996 – №2, – С. 84-91.
40. Павликівська Н.М. Географічні терміни в мікротопонімії Поділля (назви водоймищ) // Питання історичної ономастики України. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 83-90.
41. Подольская Н.В. Проблема изучения типовых связей названий одной реки // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція: Тези. – К.: Наук. думка, 1965. –С.132-137.
42. Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы: Словообразовательный анализ. – М.: Наука, 1983. – 160 с.
43. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 188 с.
44. Подольская Н.В. Ономастическое словообразование (сопоставительный анализ на материале восточнославянской оноимии): Автореф. ...д-ра филол. наук: 10.02.19. /АН СССР, ИЯ. – М., 1990. – 49 с.
45. Поляруш Т.І. Гідронімічні переосмислення (на північно-східному Лівобережжі) // Повід. укр. ономаст. комісії. – К.: Наук. думка, 1974. – Вип. 10. – С. 10-21.
46. Поляруш Т.І. З історичної мікротопонімії північно-східного Лівобережжя // Питання історичної ономастики України. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 131-139.
47. Попов А.И. Географические названия: Введение в топонимику. – М.- Л.: Наука, 1965. – 181 с.
48. Пура Я.О. Походження назв населених пунктів Ровенщини. – Львів: Світ, 1990. – 144 с.
49. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Учпедгиз, 1960. – 431 с.
50. Савранский Ф.П. О географических названиях Тульской губернии в связи с почвенными данными // Труды Тульской губернской учёной архивной комиссии. – Тула, 1914. – Ч.1. – С. 131-144.
51. Селищев А.М. Из старой и новой топонимии // Избранные труды. – М.: Просвещение, 1968. – С. 45-96.
52. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населённых мест // Землеведение. – М., 1924. – Т.26. – Кн.1-2. – С. 133-158.
53. Склярєнко А.М. Типологічний аналіз непроизводных ойконимов в українському і німецькому мові // Питання ономастики Південної України: Доповіді та повідомлення V Республіканської міжвузівської ономастичної конференції. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 116-119.

54. Сумцов Н.Ф. Малороссийская географическая терминология // Киевская старина. – 1886. – Кн 7. – С. 456-489.
55. Суперанская А.В. Типы и структура географических названий // Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. – М.: Наука, 1964. – С.59 – 118.
56. Суперанская А.В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии // Микропонимия. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – С. 31-38.
57. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
58. Суперанская А.В. Народные географические номены в лексической системе языка (отдельный оттиск) // Ономастика. XXIII, 1978. – С. 25-33.
59. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
60. Топонімичний словник Харківщини /Авт.-сост. Перепеча А.М., Ярщенко А.П. – Харків: ХДНБК, ХДП, 1991. – 117 с.
61. Черняхівська Є.М. Питання гідронімо-топонімічної омонімії // III Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція: Тези – К.: Наук. думка, 1965 а. – С. 91-95.
62. Черняховская Е.М. Взаимоотношения между названиями населенных мест и гидронимами // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1964 год. – Львов, 1965 б. – С.82-84.
63. Чеховський І.Г. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі НГТ): Дис. ...канд. іст. наук: 10.02.01. – Чернівці, 1996. – 327 с.
64. Ященко А.И. Топонимы и географическая среда: Сб. статей // Географическая среда и географические названия. – Л.: Изд-во Географ-го об-ва СССР, 1974. – С. 51-56.

Олена Турчак (Дніпропетровськ)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У МОВІ ПРЕСИ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

На сучасному етапі розвитку мови увагу дослідників привертають проблеми функціонування слова в мовленні. Саме тому більш широко досліджуються факти індивідуально-авторського словотворення, серед яких okazіоналізмам належить провідне місце, оскільки вони свідчать про такий важливий процес мови, як постійне оновлення та поповнення її словникового складу. Аналіз okazіоналізмів здійснюється в різних аспектах: лексикологічному, ономасіологічному, словотвірному, функціональному, стилістичному, психолінгвістичному тощо.

Значний інтерес у лінгвістів викликає словотвірний аспект okazіональних лексичних одиниць, оскільки вони демонструють величезні резервні можливості словотвірної системи української мови і характеризуються великою розмаїтістю.

Проблеми okazіонального словотворення знайшли своє відображення в наукових дослідженнях багатьох мовознавців, зокрема Г. М. Вокальчук, О. А. Земської, О. Г. Ликова, Р. Ю. Намітокової, І. М. Плотницької та інших. Значення словотвірного аспекту для вивчення okazіоналізмів підкреслював О. Г. Ликов: "Саме словотвірна характеристика okazіоналізму ... найбільшою мірою може і повинна пролити світло на причини, умови і джерела зародження різноманітних okazіональних значень і ефектів в okazіональному слові" [Лыков, 1972 : 23].

Одним із джерел, що дають мовознавцям цікавий лінгвістичний матеріал, на основі якого можна спостерігати живі процеси, що відбуваються в мові у певний період, слугує преса. Вона є тим засобом масової інформації, який найшвидше реагує на всі зміни соціального, політичного та економічного характеру, що відбуваються в суспільстві. Саме в мові преси виявляються типові риси й закономірності розвитку сучасного словотвору. На це вказували Г. Богданович, М. У. Калніязов, О. М. Серебряков, О. А. Стишов, Л. Ферм. Вони досліджували способи творення okazіоналізмів, їх відповідність й невідповідність словотвірним типам мови, намагалися визначити продуктивні та непродуктивні способи творення okazіональних слів тощо. Проте значне структурно-семантичне розмаїття okazіональних утворень призводить до того, що залишаються недостатньо вивченими питання, які потребують пильної уваги дослідників. Зокрема, невіршеними залишаються

роль та місце okazіоналізмів в індивідуальному стилі письменників, функції okazіональних утворень у текстах різних жанрів, місце okazіоналізмів серед інших типів нових слів.

Предметом нашого дослідження стали структурно-семантичні особливості okazіоналізмів у мові преси 90-х років ХХ століття.

Okazіоналізми майже завжди є усвідомленим актом словотворення мовця, який прагне до самовиявлення і подолання звичних і стандартних формул висловлення. Okazіональне словотворення використовує наявні в сучасній українській мові способи словотворення і призначене для створення своєрідних індивідуально-авторських okazіоналізмів, що є різного роду відхиленням від лексичної норми, але не її порушенням, тобто "відхиленням від лексичної норми мови в тому розумінні, що вони (okazіоналізми) не належать до списку реальних лексичних одиниць даної мовної системи" [Дегтярь, 1982 : 110].

Okazіоналізми охоплюють практично всі частини мови. Як показують дослідження, найчисленнішу групу серед них складають іменники, перевага яких серед інших новотворів пояснюється мовною потребою номінації насамперед нових предметів, реалій та їх властивостей. Переважну більшість іменників-okazіоналізмів становлять одиниці, утворені суфіксальним способом. Мова преси 90-х років ХХ століття активно поповнюється okazіональними назвами осіб. Це лексеми, що виникли на основі прізвищ відомих політиків, громадських діячів, представників релігійних течій, працівників різноманітних організацій тощо. Зокрема, високою продуктивністю відзначаються суфікси **-ець**, **-івець**: *авалівець*, *вітренківець*, *гриньовець*, *громадівець*, *жириновець*, *морозівець*, *рухівець*, *симоненківець*, *тимошенківець*, *чорноволівець*. Подібні утворення мають значення "послідовник, прибічник кого-небудь" або "особа за приналежністю до організації, закладу, партії чи іншого політичного угруповання, ідеологічного, суспільно-політичного, мистецького напрямку, вчення, газети, журналу, спортивного товариства, спецпідрозділу тощо". Наприклад: *Вдало обрана тактична схема вже після першого туру дозволила морозівцям та симоненківцям вирватись у лідери. Їхні ж конкуренти – номенклатурники, чорноволівці, націоналісти, реформатори й гриньовці безнадійно відстали, а горинівці, павличківці й команда Лариси Скорик навіть покинули вищу лігу* (Україна молода, 06. 01. 95).

Активізувалися утворення з суфіксом **-щин-**, що позначають суспільне явище або сукупність певних рис чи ознак, які мають зв'язок з конкретною людиною: *маніловщина*, *мешковщина*, *таранувківщина*, *чародесівщина*. Наприклад: *Маніловщина. Генерал Манілов – про начебто наших найманців у Чечні* (Україна молода, 01. 07. 00). *Отака "чародесівщина", боюсь, може породити чимало гірких плодів нехтування законів у нашому суспільстві* (Літературна Україна, 27. 05. 93).

Серед запозичених суфіксів на позначення осіб досить продуктивні форманти **-ист-**, **-іст-**, що переважно мають значення "особи, яка характеризується властивістю, поглядом, ідейним спрямуванням, сферою занять, що названі мотивуючим словом": *ельциніст* (прихильник Єльцина), *звідист* (прихильник Звіада Гамсахурдія), *кучміст* (прихильник Кучми), *резервіст* (особа, яка належить до резерву), *службіст* (особа, яка належить до служби безпеки). Наприклад: *Відтак, відповідно до плану "кучмістів" децю менший відсоток передбачався у Городецькому № 120 та Турківському № 125 округах, де Леоніда Даниловича мали підтримати відповідно 63,99 та 61,51 відсотка галичан* (Вечірній Київ, 03. 11. 99).

Мова преси засвідчує масове утворення okazіональних одиниць – назв різного роду процесів. Так, активізувалися okazіоналізми і з суфіксом **-аціј**, **-изаціј**, **-ізаціј** на означення опредмечених дій, процесів, явищ, властивостей тощо. Серед подібних лексем досліджуваного періоду можна виділити лексику суспільно-політичного та економічного характеру: *афганізація*, *балканізація*, *бартеризація*, *ірландизація*, *кабелізація*, *кишенізація*, *тризубація*, *фінляндизація*. Наприклад: *"Кабелізація" третього тисячоліття – перспективний бізнес, але не пускають "колючі дроти"...* (Україна молода, 20. 07. 00).

Оказіоналізми-іменники утворюються і за допомогою непродуктивних та малопродуктивних суфіксів і суфіксоїдів, зокрема таких, як **-изм, -ізм: клітонізм, кучмізм, лідерчукізм, скелетизм; -іад: гетьманиада, крейсериада, кучміада; -гейт Гонгадзегейт, Мороз-гейт, Юхимгейт; -ість: канадськість, люксовість, львівськість, французькість; -ан: злагодяни, рутяни; -ик: фестивалістика; -фоб: галичинофоб**. Подібні оказіоналізми завдяки своїй одиничності і нечастотності вживання надають особливої експресивності мові газети. Вони спрямовані на руйнування стереотипного сприйняття. Наприклад: *Мода на аскетизм, точніше "скелетизм" жіночої фігури прийшла на подіум на початку 90-х* (Україна молода, 22. 07. 00). *Отже, офіційне слідство передчасно було б називати "Мороз-гейтом"* (Вечірній Київ, 17. 12. 94).

Особливе місце у сфері оказіонального словотворення займає композиція. Творення складних слів є одним з основних засобів номінації. Це пояснюється тим, що складні слова становлять найбільш економний засіб передачі інформації. Складні іменники-оказіоналізми виникають переважно на основі вільних словосполучень. Вони утворюються як чистим основоскладанням, так і в поєднанні з суфіксацією: **загальнонароднообраність, кучмовоз, молододоукраїнець, олігархонарк, пустоїндексація, саловінішування, самолютьчиця**.

Поява оказіональних композитів є свідченням пошуку влучних засобів вираження, які надають тексту емоційності та експресивності, зумовлених поєднанням у складних словах одночасно декількох змістів. Прихований смисл включається при цьому в саму морфологічну структуру композита. Стилестична маркованість подібних утворень зростає за рахунок контексту. Наприклад: *Борис Клименко слушно вважає, що Київ як "мать городов русских" мусить стати і батьком всеукраїнського саловінішування* (Україна молода, 15. 08. 00).

Мова преси кінця ХХ століття засвідчує, що досить активним способом словотворення є словоскладання. Як відомо, цей спосіб поділяється на зрощення та юкстапозицію. Слід зауважити, що зрощення може бути чистим і в поєднанні з суфіксацією: **комувнизівець, міжсобойчик, пан-сам-склепав, свій-у-дошку-хлопець**. Наприклад: *Автобуси "Пан-сам-склепав" залишаться в минулому* (Україна молода, 17. 02. 95). *Розумник Макс, симпатяга Макс, свій-у-дошку-хлопець Макс* (День, 10. 07. 98).

Оказіоналізми, утворені зрощенням, можуть виникати не лише від українських слів, а й від слів та компонентів іншомовного походження: **гіпер-супер-екстра-архівідкриття, інфравуха, кіноідол, кінохалтура, мегавибори, міні-бізнесмен, мініолігарх, міні-футболіст, телеодкровення**. Наприклад: *Не бачу жодної премії (Нобелівська тут і в підметки не годиться), жодної держави, якою можна було б достойно вшанувати ваше гіпер-супер-екстра-архівідкриття* (Літературна Україна, 23. 03. 95).

Помітне явище в оказіональному словотворенні займає юкстапозиція. Експресивність подібних складних іменників-оказіоналізмів виникає завдяки конденсованому і місткому вираженню думки: **бліц-лікнеп, капюшон-пуп'янок, міні-шоу-передача, реформатор-кучмономіст, секс-бізнес, секс-марафон, шоу-бій**. Подібні оказіональні утворення відображають авторську позицію, а тому є стилістично маркованими, напр.: *...Наш власкор із Криму розкриває, здається, всі таємниці не лише виробництва шляхетних кримських хмільних напоїв, але й проводить блиц-лікнеп з дегустації, вибору та культури споживання шампанського та інших вин* (День, 31. 12. 99). *Як би там не розгорталися події на полі шоу-бою, Софія Ротару є незаперечним лідером пісні* (Україна молода, 01. 01. 95).

У мові преси функціонують оказіональні утворення з препозитивними скороченими компонентами прикметникового походження, наприклад: **артбуфет, екородина, енерголеді, нац'євнух, політбол, попсонечко, телеодкровення, телетуфта**. Такі оказіоналізми відображають світовідчуття та світобачення журналістів. Частина їх має прозору й зрозумілу семантику. Наприклад: *Найікантніше ж те, що рейтинги подібних "заповідних" програм свідчать явно, невідворотно і безапеляційно: глядач не дивився і не дивиться подібну телетуфту* (День, 18. 09. 98). Переважна ж більшість таких новотворів має неоднорідну

семантичну мотивацію. Їх значення є вторинним і зумовлене контекстом. Наприклад: *Як виявилось, перший приїзд "енерголеді" Юлії Тимошенко до Сум був спровокований губернатором Володимиром Щербанем* (Україна молода, 25. 07. 00).

Нечисленними серед okazіоналізмів є префіксальні та префіксоїдні утворення. Оскільки період 90-х років ХХ століття є епохою переоцінки моральних та ідеологічних цінностей, тому досить закономірною стали активність префіксів зі значенням заперечення, зокрема, **анти-, не-: антикомунізм, антикрила, антиолігарх, неангел, некороль, непатріот**. Наприклад: *...Фракції "Батьківщина" та Рух від Костенка збирають докупи всіх "антиолігархів" (а серед таких у парламенті існує навіть конкуренція!) й організують альтернативне засідання, голосують "з руки" або "з папірця", обирають Голову...* (Україна молода, 07. 07. 00). Не менш активним є префікс **супер-**, який вживається на означення вишого ступеня градації якості іменників: **суперклуб, суперпоединок, суперсамець, суперфінал, суперудар**. Його функціонування зумовлене мовними смаками епохи, зокрема, прагненням висловитися неординарно, по-новому, влучно й дотепно. Наприклад: *Мачо іспанською означає самець. Уже адаптований сучасний варіант – це чоловік, у якого все супер, тобто суперсамець* (Україна молода, 01. 08. 00). Особливою продуктивністю відзначається префіксоїд **екс-: екс-збірник, екс-кандидат, екс-комуніст, екс-наркоман, екс-Роксолана, екс-соціаліст, екс-Союз**. Наприклад: *У святі кіно на азовському узбережжі, що тривало з 4-го по 9 серпня, крім екс-Роксолани, взяли участь Ельдар Рязанов, Леонід Куравльов, Сергій Жигунов, Іван Гаврилюк, Руслана Писанка та багато інших відомих акторів і режисерів українського і російського кіно* (Україна молода, 11. 08. 00).

Okazіоналізми з використанням інших префіксів і префіксоїдів, зокрема, **без-, недо-, пост-**, є поодинокими: **безгромадянство, безгрошів'я, безкучміст, недопочуття, посткомуніст, постчорнобиль**.

Серед прикметників найпродуктивнішим є тип присвійних прикметників зі значенням "приналежний тому, хто названий мотивуючою основою", утворених за допомогою суфікса **-ськ-: вітренківський, кравчуківський, лукашенківський, путінський, хасбулатівський, ющенківський**. Слід відзначити, що подібні утворення є okazіональними тому, що в їх семантиці відбулися певні перетворення, викликані прагненням передати ознаку через ставлення до тієї чи іншої особи, яка має яскраві, виразні риси, властивості, прояви натури. Тому в подібних прикметниках виникає відтінок певної якості. Наприклад: *Свою долю участі в результатах виборів до російського парламенту вніс і Президент Б. Єльцин, який, змагаючись із хасбулатовським парламентом усіма доступними і не завжди демократичними методами та шукаючи у двобої з ним підтримки широких низів, сам розпалював великоросійський патріотизм – шовінізм* (Українське слово, 22. 12. 93).

Одиничними є утворення прикметників на основі абрєвіатури: **НКВСівський, СНДівський**. Наприклад: *Слід гадати, що з об'єктивних причин він не зміг розкрити всього принизливого механізму НКВСівського "промацування" людей, котрі після всього пережитого ще й проголошувалися зрадниками...* (Літературна Україна, 16. 01. 97).

Серед прикметників спостерігається велика кількість okazіоналізмів, утворених композицією. Це назви найрізноманітніших ознак, якостей, властивостей зображуваних явищ, подій, процесів: **біллоклінтонівський** (секс-скандал), **бронекобасний** (цех), **гіперсупер-архі-екстрагеніальний** (фахівець), **допінгосприятливий** (вид спорту), **євроліговий** (поединок), **лже-чорнобильський** (круїз), **новолеонідівський** (період), **романтично-голодний** (студент), **сталінсько-сжовська** (чистка), **статутослухняни** (організація). Подібні утворення набувають унікального характеру через семантичні особливості мотивуючої основи, напр.: *Не пасе задніх і радгосп "Липини", де керівником Микола Святковський. У нього теж є "бронекобасний" цех, а ще – підрозділ для виготовлення делікатесів, яким позаздрять і столичні ресторани на Хрещатику* (Молодь України, 15. 05. 97). *Разом зі своїм заступником С. Зоріним побував пан Міщенко й у безплатному лже-*

чорнобильському круїзі, що його "засвітив" народний депутат Г. Омельченко (Україна молода, 14. 02. 95).

У сфері дієслівного okazіонального словотворення спостерігається багатство okazіоналізмів з суфіксом *-и-*: *карнавалити, парадити, референдити, фестивалити*. У межах цього словотвірного типу спостерігається поява дериватів зі значенням "робити дію, характерну для того, що названо мотивуючою основою". Наприклад: *Голівуд фестивалить* (Україна молода, 05. 08. 00). *І все ж таки недарма "референдили"!* (Україна молода, 14. 07. 00). Продуктивність подібних дієслів зумовлена не тільки їх експресивно-стилістичними властивостями, але й лаконізмом, оскільки в літературній мові подібні дії передаються описовими конструкціями.

Okazіональні дієслова утворюються також за допомогою суфікса *-ува-*: *бізнесувати, зіркувати, ностальгувати, прем'єрствувати*; суфікса *-ну-*: *бульварнути, футбольнути*. Наприклад: *Як завжди "зіркували" вже згадані метри української естради, співом вітаючи Ірину з днем народження самої співачки і її першого компакт* (Україна молода, 14. 04. 95). *Газета "Бульвар" ... поспіль бульварнула п'ять сторінок одкровень Валерії Врублевської* (За вільну Україну, 13. 10. 00).

Мовленнєва практика демонструє також приклади найрізноманітніших дієслів, створених префіксально-суфіксальним способом творення: *вифантазувати, загербувати, зазімкувати, затероризувати, окрайслерити*. Наприклад: *Черкащина загербувала. Черкаська обласна рада затвердила герб і прапор області* (Україна молода, 21. 07. 00). Словотворчість журналістів представлена окремими дієсловами, утвореними префіксально-суфіксально-постфіксальним способом: *замериканитися, розкохатися*. Наприклад: *Усі революції кримінальні, й головний кримінал у сучасному кіно сьогодні полягає в тому, що з успіхом "замериканитися" можна нині й залишаючись у себе вдома* (День, 02. 12. 98).

Okazіональні дієслова завжди експресивні, оригінальні. Вони створюють не лише яскравий словесний образ, а й характеризуються високою інформативністю, яка зумовлена їх структурними особливостями, з одного боку, та введенням екстралінгвальної інформації, що передається мотивуючою основою, – з іншого.

Адвербіальні okazіональні утворення представлені невеликою кількістю слів. В основному прислівники творяться префіксально-суфіксальним способом: *по-кучмівськи, по-лукашенківському, по-нашенському, по-фокінськи*. Загальною ознакою дериватів подібного типу є розвиток у них якісного значення, яке може підкреслюватися в контексті: ... *Саме Серов був одним із прихильників російсько-білоруської інтеграції по-лукашенківському, саме він створював статут російсько-білоруського союзу, що роздратував навіть Єльцина* (День, 04. 03. 98).

Інші частини мови представлені невеликою кількістю утворень. Наприклад, засвідчено такі випадки вживання дієприкметників: *доквартирований, стресонутий, фашиствующий*, дієприслівників: *заначуючи, відкучкувавшись*, займенників: *архівій, экс-наший*. Наприклад: *Керівників ВР (мова йде про Мороза й Ткаченка) рятує те, що наш народ любить наш парламент, причому (на відміну від деяких экс-наших країн) досить-таки нормальною любов'ю* (Україна молода, 07. 04. 95).

Отже, у статті була зроблена спроба аналізу okazіональної лексики на сучасному етапі розвитку мови, який характеризується значними суспільними перетвореннями. Істотне значення для актуалізації okazіоналізмів мають нові соціальні умови, породжені демократизацією суспільного життя, що сприяло формуванню нових мовних смаків суспільства. Відмова від мовних стереотипів та штампів, прагнення показати дійсність такою, якою вона є, привело до появи великої кількості okazіоналізмів. Мова преси 90-х років ХХ століття засвідчує активне використання словотвірного потенціалу сучасної української мови для створення okazіональних лексичних одиниць, що дає можливість якнайточніше представити навколишній світ, висловити своє ставлення до певних осіб, явищ, фактів та подій.

Стаття дає можливість стверджувати, що в мові преси 90-х років ХХ століття серед okazіоналізмів у кількісному відношенні переважають іменники та прикметники, дещо рідше трапляються дієслова. Помітно активізувалися okazіональні утворення як з питомо українськими суфіксами, так і з запозиченими, як-от: **-ець, -івець, -аціј, -изаціј, -ізаціј, -ист, -іст, -и-**. Слід також зазначити, що особливе місце серед способів творення okazіональних слів займають композиція, зрощення та юкстапозиція. Ці дериваційні процеси є переконливим свідченням розширення словотвірних можливостей української мови.

Проблема утворення okazіоналізмів є лише частиною загального питання про перспективи розвитку словотвірної системи української мови, оскільки можливість розвитку лексики простежується особливо у процесі розгляду способів творення нових слів. Одним з питань, які потрібно з'ясувати у майбутньому, є вплив взаємовідношень між різними типами нових слів, зокрема okazіоналізмів, на розвиток лексичної та словотвірної системи української мови і мови в цілому. Для цього слід теоретично узагальнити процеси індивідуального словотворення, а це стане можливим лише тоді, коли буде зроблено аналіз індивідуально-авторських утворень сучасних письменників, публіцистів та журналістів у синхронному зіставленні їх з подібними явищами в різних стилях сучасної української мови.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується матеріал, який демонструє структурно-словотвірні особливості okazіоналізмів у мові преси 90-х років ХХ століття, розглядаються семантичні перетворення okazіональних одиниць, дається їх частиномовна характеристика.

The article analyses the data demonstrating structural word-formative qualities of occasionalisms in the language of print mass-media in 90es of the XX century, as well as examines semantical transformations of the occasional units and gives their subword characteristics.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дегтярь И. Г. О функции окказионализмов в художественном тексте // Коммуникативная и поэтическая функции художественного текста. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та. 1982. – С. 108 – 112.
2. Лыков А. Г. Русское окказиональное слово: Автореф. дис ... д-ра филол. наук. – М., 1972. – 23 с.

Мирослава Фабіан (Ужгород)

СЛОВО ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ЕТИКЕТУ

Серед мовних засобів вираження етикету в сучасній українській мові одне з провідних місць належить слову – найбільш відрегульованому елементу мовної системи. Відображення культури поведінки, як і всіх діянь людини, закріплюється в слові. Через Слово людина пізнає те, що недоступне було (або й залишається таким!) у безпосередньому сприйманні. За допомогою слова проникаємо в думки і почуття, що хвилювали людей за тисячоліття до нас. Словом можемо звернутися до далеких нащадків та передати їм найсокровенніше. Будь-яке слово не є відокремленим, а входить у лексичну систему мови як її складник, завдяки чому виявляється своєрідність семантичної структури слів у мовах, а відповідні семантичні одиниці займають неоднакове положення в різних семантичних системах. Слово може бути уживанішим в одній мові, а в іншій мати вузьке або навіть термінологічне значення.

Слова на позначення етикету в сучасній українській літературній мові, як і слова взагалі, тісно пов'язані із специфікою лексико-семантичної системи мови. Вони можуть мати різні типи лексичних значень, лексико-семантичні варіанти, можуть розширювати або звужувати своє значення, робити його конкретнішим чи абстрактнішим.

Аналізуючи семантику іменників на позначення етикету в сучасній українській мові, виявляємо, що у процесі визначення значення слова, недостатньо вказати на явище дійсності,

на той предмет (у широкому розумінні), який це слово позначає, а необхідно з'ясувати ступінь співвіднесеності значення слова з іншими значеннями. Власне сама можливість позначення словом того чи іншого явища дійсності обумовлена його виділенням, тобто тим чи іншим співвіднесенням цього явища з деякими іншими явищами дійсності. Словникові тлумачення слів якраз і базуються на певному співвідношенні відображуваних словами предметів об'єктивної реальності з іншими предметами. При цьому виділяються ті суттєві відмінності, які відмежовують це значення від інших співвідносних з ним значень. Отже, елементи значення етикетних слів виступають диференційними семантичними ознаками, виділеними внаслідок "співвиміру" певним чином зіставлюваних одна з одною одиниць лексики, і відіграють важливу роль у формуванні етикетної лексики сучасної української літературної мови.

Так, іменники *пошанівок*, *пошановок* входять до семантики іменника *пошана* в значеннях *почуття поваги; ритуал шанування; на честь кого-, чого-небудь*. Слово *пошана*, вказуючи на *зовнішній вияв почуття поваги до кого-, чого-небудь; почесні*, вживається у словосполученнях, які конкретизують його семантику: *бути в пошані, мати пошану, користуватися пошаною*, тобто викликати до себе почуття поваги, а *завоювати (здобути, заслужити, придбати) пошану* – стати поважним, добитися своєю працею, поведінкою загальної поваги; вирази *з пошани, на (у,в) знак пошани, віддавати пошану, дошка пошани* передають семантику зовнішніх ознак вияву поваги до кого-, чого-небудь. Етикет у вигляді шанобливого вітання знаходимо в традиційній кінцівці листів, телеграм тощо: *з великою (глибокою, повною) пошаною, моя (наша) пошана* і т.п. Зазначені етикетні вирази притаманні людині, яка проявляє високі морально-етичні почуття, є високоосвіченою, з пошаною ставиться до оточуючих, виявляє шану, захоплюється ким-, чим-небудь і в нашому мовному матеріалі представлена іменниками *обожнювач, шанувальник* та *шанувальниця*.

Іменники *ореол* й *данина* об'єднуються значеннями *атмосфера слави, успіху, пошани навколо кого-, чого-небудь, вияв уваги, пошани до кого-, чого-небудь і зв'язок з науковою діяльністю людини; яскраве біле сяйво навколо сонця, місяця, яскравих зірок; ореол місяця*. Слово *данина* характеризує ще й *найдавнішу форму оподаткування населення, яка в різних історичних умовах виступала у вигляді прямого державного податку, військової контрибуції або феодалної ренти*.

Досліджувані лексичні одиниці мають і відмінні одне від одного значення: *ореол* вказує на *променисте коло, сяйво навколо голови бога, святого на іконах, культових картинах, скульптурах; німб, славу, а данина* позначає *належну частку, долю, пайку і неминучу або мимовільну поступку перед чим-небудь*.

Лише в значенні *надзвичайно шанобливе, благоговійне, доброзичливе, привітне ставлення* іменники *поклоніння* та *ласка* збігаються. Інші їхні лексичні значення передаються такими формулами тлумачення: дія за значенням дієслова *поклонятися* *культовий обряд, який відправляють перед чим-небудь (зображенням божества, якоюсь святинєю); релігійне служіння кому-, чому-небудь (поклоніння) та милування, пестощі як вияв ніжності й любові; милість благодіяння, послуга, увага до кого-небудь (ласка)*.

У досліджуваній групі етикетної лексики виділяються іменники, які тією чи іншою мірою пов'язані з релігією, етикетними культовими обрядами, а також з місцем служіння божеству та людиною, що займає певне становище в суспільному житті. Іменник *патріарх* характеризується лексичними значеннями, які розкривають функції та місце особи в суспільстві:

- 1) глава роду за родового ладу;
- 2) найстарша, найбільш поважна людина в якому-небудь колективі;
- 3) людина, яка є старшою і найвидатнішою в якій-небудь галузі діяльності;
- 4) найвищий титул переважно в православній церкві, а також особа, що має цей титул.

Іменники *храм* і *культ* указують на діяльність служителя церкви та місце проведення різного роду обрядових церемоній: *храм* позначає будівлю, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; *релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події*; місце, яке викликає почуття глибокої пошани; галузь, сферу високих духовних цінностей. Останнє розкривається за допомогою вживання іменника *храм* у сполученнях зі словами "мистецтво" і "наука": *храмом мистецтва* називають місце служіння мистецтву (театр, музей і т.ін.), а *храмом науки* – місце роботи науковців (інститут, університет тощо).

Слово *культ* характеризується семантикою *ритуалу вшанування; релігійного служіння божеству, релігійної обрядовості; поклоніння кому-, чому-небудь, шанування когось, чогось*. Служителями культу називають духовництво. Під виразами *створити культ, робити культ із чого-небудь* розуміють *робити кого-, що-небудь предметом захоплення, шанування*. Разом із цим семантика іменника *культ* набуває й дещо негативного забарвлення, вказуючи на культ особи як *сліпе поклоніння комусь, безмірне звеличення, обоженнювання кого-небудь*. Іменник *святинище* виступає синонімом слова *храм*, і це дає йому підставу входити до лексичної семантики останнього у значенні *місце, яке викликає почуття глибокої пошани, побожності*.

Розкриття ідентичних значень, спільних для слів однієї тематичної групи, виявляється об'єктивним та лінгвістично обґрунтованим у випадку звернення до екстралінгвістичних факторів, а не лише шляхом проведення суто мовного аналізу. Щоб установити спільні для цих слів формальні ознаки, паралельні їх змісту, розкриваємо їхню позамовну сутність. Без цього можна лише припускати семантичну близькість досліджуваних слів. Отже, іменники *храм* і *святинище* вважаємо рівноцінними еквівалентами, що можуть взаємозамінюватися, вказуючи та характеризуючи місце, яке викликає почуття глибокої пошани, набожності. Наявність слів на позначення культової обрядовості, релігійного поклоніння у складі досліджуваного фрагмента лексики сучасної української мови свідчить про багатоаспектність самого явища етикету, що знаходить своє відображення і у віросповіданні людей, їх індивідуальних специфічних уявленнях про навколишній світ.

Лексичні значення слова *вітання* позначають вербальні та невербальні способи передачі ввічливого ставлення до людей, причому в семантиці досліджуваного етикетного іменника поєднуються як форми, так і шляхи реалізації етикетних норм, а саме:

- 1) *слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливості;*
- 2) *вияв приязні, прихильного ставлення до когось;*
- 3) *усне або письмове поздоровлення чи побажання здоров'я, успіхів і т.ін.;*
- 4) *пригощання, частування когось чим-небудь.*

У складі етикетної лексики сучасної української мови знаходимо іменник *золото*, який на перший погляд не має безпосереднього семантичного зв'язку з етикетною лексикою, але його четверте значення позначає *щось дуже цінне, гарне або кого-небудь вартото, гідного поваги, а також ласкаве звертання до такої особи*. Перші три значення слова *золото* підкреслюють специфічні й загальні умови використання золота як *хімічного елемента, благородного металу жовтого кольору, гнучкого, тягучого і ковкого; золотих речей, дорогого золототканого одягу, спеціальної золотистого кольору фарби, яка застосовується в поліграфії, позолочених шовкових ниток для гаптування, тканин; золотих монет, грошей, великого багатства, розкоші*. Білим золотом називають бавовну, а чорним – нафту та кам'яне вугілля.

Проаналізувавши окремих фрагмент мовного матеріалу, переконаємося, що лексичні значення різних етикетних слів вступають у своєрідні відношення, виходячи за вузькі рамки свого тлумачення і підіймаючись до рівнів інших груп слів. За цією семантичною закономірністю формування етикетної лексики в сучасній українській мові лексичні значення окремого слова, утворюючи одне ціле, характеризуються системними відношеннями як елементи певних лексичних значень. Тому важливим завданням вважаємо

виявлення в системі мови цих відношень і з'ясування способів регулювання класифікації лексичних значень окремих слів.

У досліджуваному словниковому складі сучасної української мови безпосередньо відображаються усі зміни, якими характеризується розвиток суспільно-виробничих відносин етикету науки, культури та інших галузей людської діяльності. В центрі уваги перебував людина, на позначення якої використовуються, крім зазначених, іменники *прихильник*, *прибічник* та *послідовник*. Наявність лексичної одиниці *прибічник* у формулах тлумачення цих іменників робить можливим їх об'єднання в один синонімічний ряд, оскільки до нього можуть входити слова як в основному своєму значенні, так і другорядному.

Відношення між одиницями синонімічного ряду багатоаспектні: кожне слово має свій змістовий відтінок, а одне із слів – більш загальне значення. Справедливість цього положення підтверджується формулами тлумачення іменників на позначення особи: *прихильник* характеризує *того, хто підтримує, захищає кого-, що-небудь, стоїть на чьомусь боці, хто схвалює, обстоює що-небудь, позитивно ставиться до чогось, поділяє чийсь погляд, дотримується якого-небудь учення, приязно, доброзичливо, із симпатією ставиться до кого-небудь і є пристрасним любителем, шанувальником кого-небудь. Прибічником* називають *того, хто підтримує, захищає кого-, що-небудь, поділяє чийсь погляд*. Раніше цим словом характеризували *наближену, довірену особу*. Говорячи про *прибічника* в зневажливому тоні, мають на увазі *постяку*. *Послідовник* – це така людина, яка *наслідує чийсь приклад і є прибічником якого-небудь учення, чийхось теорій або поглядів, розвиваючи їх своїми працями, діяльністю тощо*. Унаслідок активної цілеспрямованої діяльності на благо суспільства й за умови дотримання етикетних норм людина досягає визнання, авторитету, схвалення, пошестей тощо.

У процесі дослідження багатозначних іменників на позначення засобів вираження етикету в сучасній українській літературній мові спостерігаємо, що завдяки полісемії одне і те саме слово в багатьох випадках виявляється зв'язаним з цілим рядом інших слів, інколи навіть семантично різних, а це веде до таких наслідків: множинності зв'язків, які перетинаються; накладання лексичних значень одне на одне, що спричиняє труднощі в групуванні етикетних слів, з одного боку, та системності лексики, рухомості словникового складу і його співвіднесеності з позамовною дійсністю, з іншого.

РЕЗЮМЕ

У статті дається аналіз окремого фрагмента етикетної лексики в сучасній українській мові. Автор досліджує специфіку семантики іменників на позначення етикету, їх місце та роль в лексико-семантичній системі української мови.

The article presents the analysis of a separate etiquette lexis fragment in modern Ukrainian. The author studies the semantic peculiarities of the nouns denoting etiquette, their place and role in the lexico-semantic system of the Ukrainian language.

Уляна Штанденко (Київ)

СЛОВОТВІР ДІЕСЛІВ З СУФІКСОМ -А- (-JA-) У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV – XVIII СТ. (ВІДАД'ЄКТИВНІ ДЕРИВАТИ)

Дієслова з суфіксом *-а- (-ja-)*, продуковані від прикметникових основ, сягають своїми коренями праслов'янської доби, проте багато дериватів із цим формантом були утворені також у кожній зі слов'янських мов зокрема. Як зауважує А.Мейє, "відіменні деривати теперішнього часу сформувалися в різні типи, у яких елементи первісних іменних основ з часом стали додатковими характерними ознаками дієслів" [Мейє, 1951: 182].

Відад'єктивні дієслова цього типу у староукраїнський період XIV – XVIII ст. значно збагатилися новими дериватами порівняно з періодом XI – XIII ст. З-поміж дериватів цього підтипу, що функціонували у давньоукраїнських пам'ятках, збереглися лексеми *буяти*, *величати*, *ровнати*, а деривати *истовати* "говорити істину", *нищати* "убожіти" та *ристати* "бігти, швидко ходити" уже вийшли з ужитку, тобто стали архаїзмами [Бісовецька, 1999: 12]. Варто також зазначити, що відад'єктивні дієслова з суфіксом **-а-** (**-ја-**) у досліджуваній період XIV – XVIII ст. кількісно поступалися перед відсубстантивними. Проте у сучасній українській мові деад'єктиви на **-а(ти)** значно переважають над відіменниковими утвореннями з цим формантом. Таку розбіжність пояснюють великою кількістю інхотативних дериватів, утворених від основ прикметників вищого ступеня, які функціонують у сучасній українській мові.

Відприкметникові дієслова, що творяться за допомогою суфікса **-а-**, мають словотвірне значення "набувати ознаки". Виявлені в писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV – XVIII ст. деад'єктиви поділяємо на два підтипи утворень: 1) відприкметникові дієслова на означення процесу зростання міри вияву ознаки, мотивуючими основами яких є компаративи (вищий ступінь порівняння прикметників) та 2) відприкметникові похідні, утворені від звичайного ступеня прикметників, яким властива сема процесуальності "набувати стану або перебувати у стані".

Відсутність відкомпаративних форм у пам'ятках давньоукраїнської мови і в словниковому складі сучасної російської мови дає підстави розглядати їх як такі, що зародилися на ґрунті власне української мови і стали продуктивним зразком для введення прикметників до системи українського дієслова. Як правило, "відкомпаративні утворення з суфіксом **-а-**, вказують на зростаючий вияв ознаки, що виражена прикметниковою основою і не поширюється за межі суб'єкта. Із такого змісту випливає їхнє неперехідне значення" [Юрчук, 1959: 44]. Наприклад: **вышшый** "вищий" – **повышатися**, **вывышати** "підіймати, підносити": што бы промежи насъ бра(ц)ство *повышалося* (ССУМ II, 160), господь богъ его самого *вывыша(л)* (СУМ XVI – XVII V, 127), **горшый** "гірший" – **погоршати** "згіршувати": съблазняю: *погоршаю*, зри блазню (Бер., 125); **льпшый** "кращий" – **польпшати** "покрещуватися": плъзую: *польпшаю*, пожито(к) чиню (Бер., 86); **легшый** "легший" – **розлегъчати** "робити легшим": въперяю, розу(м)>къ *нерозлегъчаю* албо то(н)кв ро(з)мышляю (Зиз., 34); **хужый** "гірший" – **вхуждатися** "гіршати", **охуждати** "ганити": малитися: *вхуждатися* (Бер., 62), а что б ты сказал, ежели б я тебя *охуждала* и похулила? (Бай., 148);

Оскільки у досліджуваній період відкомпаративні деривати ще не були усталеним словотвірним типом, у текстах XIV – XVIII ст. вони зазвичай фіксувалися у префіксальній формі, напр.: *вывышшати*, *погоршшати*, *польпшшати*, *розлегъчшати*, *вхуждшати* тощо. У сучасній українській мові спостерігаємо тенденцію до витіснення формотворчого суфікса **-а-** у префіксальних видових деад'єктивів таким же суфіксом **-ува-**. У багатьох випадках утворення з **-ува-** є літературними, тоді як деривати з суфіксом **-а-** діалектними чи розмовними, напр.: *зменшувати* – *зменшати*, *знижувати* – *знижати* [Возний, 1962: 43]. Із погляду структури мотивуючі основи відкомпаративних деад'єктивів у більшості випадків однорідні – ними зазвичай виступає проста форма вищого ступеня порівняння прикметників з суфіксом **-ьш-** (**-ьиш-**). У деяких випадках виявлені відкомпаративні деривати творилися від інших основ. Так, наприклад, деривати *горшшати*, *льпшшати*, *хуждшати* утворено від суплетивних форм прикметників *поганый* – *горшый*, *добрый* – *льпшый*, *плохой* – *хужый*. Розглянуті дієслова як у староукраїнській, так і в сучасній українській мові зберігають прозорі етимологічні зв'язки з мотивуючими основами і постійно поповнюються новоутвореннями, оскільки від кожного компаратива за допомогою суфікса **-а-** може утворитися нове дієслово. У сучасній українській мові побутують деривати *вищати*, *гіршати*, *легшати*, *ліпшати* [СУМ]. Слід зауважити, що відкомпаративні дієслова з суфіксом **-а-** характерні лише для українського словотвору, оскільки у російській мові цим дериватам

відповідають утворення на **-еть**, словосполучення зі стрижневим словом *становиться* (*становиться более таким-то*) або префіксально-суфіксальні форми з постфіксом **-ся**, напр.: *белеть, становиться более белым; умнеть, становиться более умным* тощо.

Поява дериватів з формантом **-а-**, за допомогою якого творилися специфічно українські форми дієслів від вищого ступеня порівняння якісних прикметників, пов'язана з розвитком лексико-семантичної категорії якості в українському дієслові. На думку В.М. Русанівського, особливо у XVIII ст. з'являється велика кількість відприкметникових утворень, які передавали наростання певної ознаки, напр.: *гладшати, погладшати, польтишати* [Русанівський, 1971: 162]. Варто відзначити, що у сучасній українській літературній мові розглянутий підтип дериватів, утворених за участю суфікса **-а-** від прикметників вищого ступеня порівняння, виявився досить продуктивними, напр.: *бадьорішати, коротшати, мілішати, свіжішати, сумнішати, тьмянішати* тощо [СУМ].

До другого підтипу дієслів з суфіксом **-а- (-ја-)** належать деад'єктиви, утворені від звичайного ступеня прикметників. Такі утворення у значній кількості були відомі не лише у староукраїнській мові XIV – XVIII ст., а й у давньоукраїнський період XI – XIII ст. [Бісовецька, 1999: 12]. Проте у сучасній українській мові безпрефіксні дієслова на **-а(ти)**, утворені від основ звичайного ступеня прикметників, є замкнутою групою дієслів і засвідчені незначною кількістю фактів. Непродуктивність дієслів цього типу в сучасній українській мові можна пояснити, по-перше, тим, що багато утворень, які раніше вживалися з суфіксом **-а-**, сьогодні функціонують з іншими суфіксами (*хворати – хворіти, сліпляти – сліпити, горжати – гордіти, гордити* тощо); по-друге, деяким староукраїнським безпрефіксним дієсловам у сучасній українській мові відповідають префіксальні чи префіксально-суфіксальні форми (*виш(и)ати (-ся) – підвищуватися*); по-третє, відприкметникові дієслова зазначеного типу у староукраїнський період XIV – XVIII ст. часто вступали у співвідношення зі спільнокореновими дериватами, що мають суфікси **-и-, -і-, -ну-**, які у сучасній українській мові з часом витіснили деад'єктиви з формантом **-а-** (*дорожити, дичьти, сльпнути*).

Зафіксовані у досліджуваних текстах деад'єктиви з суфіксом **-а- (-ја-)**, що утворені від прикметникових основ звичайного ступеня, мають загальне значення "робити щодо якості, властивості таким, як на це вказує мотивуюча основа деривата". Наприклад: **буи** "дикий, буйний" – **буяти** "бушувати, сваволити": и вискочивши, *буяти*, шаліти и бісоватися почаль (СУМ XVI – XVII III, 104), разсверіпіваюся: розбуюю, *буяю*, бествую (Бер., 106); **великий** "знатний, шанований" – **величати** "возвеличувати": *величаю* – велблю (СС, 101); **ветхий** "старий, давній, древній" – **ветшати** "старіти; псуватися": *obsolesco, is, ветшаю*, старьюся (Слав., 286), Каменная церковъ ... начала *ветшать* (XVIII, ІСУЯ I, 226); **дикый** "агресивний" – **дичати** "буяти": Сверхъпъствую, исверхъпью, *дичаю* (Зиз., 106), разсверхъпваю: *дичаю*, бествюся, роздичую, бествлю (Бер., 106); **ровный** – **ровняти** "робити рівним": *ровняю* – соравняю, подобляю (СС, 152), *complano, as, рівняю* (Слав., 132); **сльпый** "незрячий" – **сльпляти** "робити сліпим": *combino, as, сльпляю*, спояю (Слав., 130);

Слід зазначити, що в деад'єктивів *величати, ветшати, дичати*, чергування задньоязикових із шиплячими пояснюється рядом фонетичних процесів, що відбувалися ще у праслов'янській мові. Суфікс **-а-** у таких дериватів утворений із голосного переднього ряду **-ь-** (< ***-ē-**), що спочатку стояв після задньоязикових [ʒ], [k], [x]. Більшість дериватів цього підтипу у досліджуваних пам'ятках староукраїнської мови XIV – XVIII ст. функціонували також з іншими співвідносними суфіксами, напр.: *величити, величествовати, дичьти, сльпити*. Незначна кількість виявлених деад'єктивів все ж таки збереглася в сучасній українській мові, деякі з них використовуються в іншому фонетичному оформленні, напр.: *буяти, величати, рівняти*, замість *дичати* маємо *дичіти* та *дичавіти* [СУМ].

Зазначимо, що розглянутий підтип не став зразком для введення прикметникових основ до дієслівної системи української мови. Дієслівне значення "робити предмет таким, як

визначено основою прикметника" виражається дериватами структурно-семантичного словотвірного типу з суфіксом *-и-*, пор. *зрівняти і утеплити, принизити* [Юрчук, 1959: 45].

РЕЗЮМЕ

*Статтю присвячено питанням виникнення, розвитку і функціонування відад'єктивних дієслів з суфіксом **-а-** (**-ja-**) у староукраїнській мові XIV – XVIII ст. На основі семантики мотивуючих слів зроблено структурно-семантичну класифікацію дериватів кожного словотвірного типу, визначено морфологічні засоби, які використано у словотворенні відад'єктивних дієслів, простежено їхню долю в сучасній українській мові.*

*This article is devoted to design the issues of development and functioning of deadjektiv verbs with suffix **-a-** (**-ja-**) in written relics of the old ukrainian language of the XIV – XVIII the centuries. On the base of semantics of underlying words the structural-semantic classification of the derivatives of each word-building type was made, the morphological means used in the deadjektiv verbs found out and the life of these verbs in modern Ukrainian was observed.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Бісовецька Л.А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI – XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 18 с.
2. Возний Т.М. Відіменні дієслівні утворення на *-а(ти)* у давньоруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. 1962. – Кн. 5. – С. 35-46.
3. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – 491с.
4. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка. 1971. – 315 с.
5. Юрчук Л.А. Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР. 1959. – 99 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бай. – Байки в українській літературі XVII – XVIII ст. – К.: АН УРСР. 1963. – 200с.; **Бер.** – Лексикон славенороський Памви Беринди. – К.: Вид-во АН УРСР. 1961. – 271с.; **Зиз.** – Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороская. – К.: Наукова думка, 1964. – 202с.; **ІСУЯ** – Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Харків – Київ: Держвидав України, 1930 – 1932. – Т.1. – 947с.; **Слав.** – Славинецький Є. Лексиконь латинський. – К.: Наукова думка. 1973. – 540с.; **СС** – Синоніма славенороская. Лексис Лаврентія Зизанія. – К.: Наукова думка, 1964. – 202с.; **ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К.: Наукова думка. 1977 – 1978; **СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980; **СУМ XVI – XVII** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1 – 7. – Львів. 1994 – 2000.

Наталія Шульжук (Рівне)

ОСНОВНІ ПИТАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДІАЛОГУ

Дослідження українського діалогічного літературного мовлення і закономірностей його розвитку становить одну з провідних наукових проблем сучасного мовознавства.

Інтерес до проблем діалогічного мовлення пояснюється тим, що мовна комунікація набула величезного значення в сучасному суспільстві. Усне мовлення, незважаючи на постійне зростання ролі таких невід'ємних складників суспільного життя, як преса, книгодрукування, залишається визначальним у процесі щоденного спілкування членів мовного колективу, у зв'язку з чим постає проблема, пов'язана зі специфікою вивчення діалогу та його визначенням як поняття в різних галузях науки.

У лінгвістичній літературі діалог та монолог звичайно протиставляються. Однак чіткої межі між ними немає. Існує ряд перехідних типів між монологом та діалогом. Так, розгорнуте повідомлення, що являє собою відповідь на першу репліку, перетворюється в монолог. І взагалі будь-яка невимушена розповідь, представлена у вигляді монологу, породжується в розмовному мовленні будь-якою реплікою співбесідника або, навпаки, породжує її.

Що ж таке діалог? Л.П. Якубинський розглядає монолог та діалог як "форми мовного висловлення", "форми мовних взаємодій" ("діалогічна форма мовного спілкування", "монологічна форма мовного висловлення") [Якубинский, 1923]. "Особливою формою мовного спілкування", "основною формою розмовного функціонально-стилістичного різновиду загальнонародної мови" вважає діалог Т.Г.Винокур [Винокур, 1955:97]. Заслугує на увагу думка Г.М.Чумакова, який визначив діалог як "форму реалізації висловлення" [Чумаков, 1957].

Існують й інші думки з цього приводу. Так, наприклад, Н.Ю.Шведова визначає діалог не як форму мовлення, а як його різновид, як "обмін висловленнями" [Шведова, 1956].

Діалог по-різному трактують психологи. Так, Г.М.Кучинський визначає його як "взаємодію суб'єктів за допомогою мови", "взаємодію властивих суб'єктам різних смислових позицій" [Кучинский, 1983:19].

О.С.Ахманова серед ознак, що відрізняють діалог від монологу, називає "більш складну синтаксичну побудову і намір ширше охопити тематичний зміст, порівняно з тим, що характеризує обмін репліками в діалозі" [Ахманова, 1966:132]. Аналогічні думки висловлюються й іншими лінгвістами. Ця теза залишається правильною, якщо не виходити за межі побутового мовлення у формі діалогу, а готовий лінгвістичний матеріал монологу обмежити літературно унормованою мовою, що ґрунтується на основі мовлення писемного. Тому діалогічність принципово не пов'язана із нездатністю цієї форми мовлення охоплювати великий обсяг інформації, який міг би втілюватися у складних синтаксичних побудовах.

Вищезгадане різноголосся у визначенні діалогу пов'язане передусім з тим, що подібні визначення, звичайно, даються з розрахунком на "крайній випадок", який для діалогу пов'язується із швидкою розмовою на будь-які теми, для якої характерні "порівняно швидкий обмін мовленням, коли кожен компонент обміну є реплікою і одна репліка великою мірою зумовлена іншою; обмін відбувається поза будь-яким попереднім обдумуванням..., репліки є у вищій мірі короткими" [Якубинский, 1923:118-119]. Звичайно, подібні тлумачення діалогу не враховують, що фактично у мовленні такі "крайні випадки" не є типовими, вони не враховують і того, що в межах діалогу можуть розвиватися монологічні елементи так само, як і в межах монологу – діалогічні. Подібне переплетення монологу та діалогу ускладнює принцип їх прямолінійного протиставлення одне одному. І все ж уявлення про діалог як про найприроднішу форму мовлення дуже поширене серед лінгвістів.

Лінгвістичні дослідження монологічних та діалогічних видів мовлення, показуючи відсутність дивергентних відношень між ними, примушують з обережністю поставитись до тези про те, що психологічна зумовленість породження висловлення в діалогічному мовленні суттєво інша, ніж у монологічному" [Леонтьев, 1979:28].

Кожна з цих форм реалізації чужого висловлення має свої особливості, свої сфери застосування, але і діалог, і монолог зумовлюються однаковими факторами (психологічними, соціальними, лінгвістичними, інтелектуальними, емоційними тощо), і діалог, і монолог проходять однакові (або дуже близькі) етапи породження мовлення.

Як бачимо, діалогічне мовлення, що є основною формою розмовного функціонально-стилістичного різновиду загальнонародної мови, є яскравим виявом комунікативної функції мови, бо саме в діалогічному мовленні повідомлення оформлюється в безперервне взаємне спілкування членів людського колективу. Для того, щоб лише визначити коло особливостей, що відрізняють діалогічне мовлення від інших різновидів мовлення, необхідно встановити причини, які зумовлюють можливість існування таких особливостей, і, отже, дати загальну характеристику діалогу як особливої форми мовного спілкування.

Діалогічне мовлення являє собою частину загальної комунікативної системи, якою є мова. Мова як засіб спілкування між людьми може використовуватись для передачі інформації "різної якості і різної кількості" [Чахоян, 1979:6] залежно від цільової настанови мовця, від спрямованості інформації і від умов її передачі.

Мовне спілкування людей забезпечує реалізацію взаємодії людей у суспільстві. Напевно, тому Я. Яноушек визначив діалог як "специфічну форму мовного контакту, що ґрунтується на передачі інформації шляхом соціальної поведінки та соціального зв'язку між людьми" [Девкин, 1981:5].

Передача інформації в діалозі йде відразу кількома каналами: словесним, інтонаційним, міміко-жестикуляційним, ситуативно-предметним, тому діалогічне мовлення – явище синкретичне.

Екстралінгвістична зумовленість мовленнєвого акту складається з багатьох чинників: об'єктивних (візуального, темпорального, ступеня офіційності, типовості ситуації, національної специфіки, впливу обраної для розмови теми тощо) та суб'єктивних (вік, освіта, ерудиція, професійна та соціальна кваліфікація, зацікавленість та обсяг знань про предмет розмови, особливості психічного порядку, індивідуальні особливості мовлення тощо). Досить детально аналіз цих чинників подається в спеціальній лінгвістичній літературі [Девкин, 1981:6-10].

Звичайно, діалог може бути побутовим, характерним для розмовного мовлення, і офіційним (науковий диспут, бесіда на політичні теми, переговори дипломатів і под.), тобто відрізнятися функціонально-стилістично. Нас цікавить передусім діалог неофіційний, в якому особливо часто та яскраво виявляється невідповідність між фактичною інформативністю (змістовим аспектом) та вираженими мовними засобами. Зміст, звичайно, повніший, ніж цього можна було б чекати від вербалізованих засобів, бо неповнота формального складу діалогу компенсується супутніми комунікативно-вагомими джерелами інформації (уже згаданими пара- та екстралінгвістичними).

Отже, теорія діалогу досить різнобічна, її формують складники різних параметрів. Проблема діалогу має не лише лінгвістичний аспект. Але якими б різними не були причини, що породжують інтерес до діалогічного мовлення представників різних спеціальностей, якими б різними не були власне лінгвістичні підходи до діалогу, вони мають дещо спільне, визначене синкретичною природою самого діалогу. Тому симбіоз, утворюваний результатами досліджень проблем діалогічного мовлення різними науками, сприятиме всебічному аналізу цього складного та специфічного явища в суто лінгвістичному аспекті.

Уже в перших працях, що торкалися лінгвістичної проблеми діалогу, дослідники враховували положення про те, що мовлення – один із видів людської діяльності. Основи теорії діалогу у мовознавстві радянського періоду були закладені в працях Л.В.Щерби, Л.П.Якубинського, Є.Д.Поліванова, В.В.Виноградова [детальніше див.: Валюсинская, 1979:299-313].

Крім вищезазначених положень роботи Л.В.Якубинського, слід відзначити, що автор докладно розглядає вплив немовленнєвих факторів на мовну специфіку діалогічного мовлення, аналізує особливості сприйняття інформації при безпосередньому спілкуванні. Але Л.П.Якубинський не ставив за мету аналіз конкретних граматичних явищ діалогу, хоча його праця накреслила шляхи подальших досліджень у цьому напрямку.

Великий інтерес до діалогу виявляється з кінця 40 – початку 50-х років [Борисюк, 1977; Шведова, 1956]. З того часу питання діалогу інтенсивно розробляється на матеріалі різних мов: російської [Йотов, 1977; Гельгардт, 1971; Чумаков, 1957]; німецької [Девкин, 1981]; англійської [Чахоян, 1979]. Чималий досвід у вивченні діалогу має й українське мовознавство [РНК, 1968; УРНК, 1974].

Діалогічне мовлення у 60-70-ті стало об'єктом кількох дисертаційних досліджень [Трофимова, 1964; Скребнев, 1972].

Специфіка діалогу, різноаспектне його вивчення залишаються актуальними й сьогодні, але в останні два десятиліття помітного внеску в цій царині не зроблено. У 80-90-ті роки з питань діалогічного мовлення з'явилося лише трохи більше десятка публікацій та кілька дисертаційних робіт.

Як бачимо, великий дослідницький матеріал, присвячений діалогу, свідчить про складність та багатоаспектність цього явища, бо діалог є формою мовного спілкування, сферою виявлення мовної діяльності людини і – ширше – формою існування мови. Аспекти уваги до діалогу тісно пов'язані між собою, про що свідчить й консолідація наук нелінгвістичного циклу в питаннях специфіки діалогічного мовлення.

Оскільки в діалозі інформація йде відразу кількома каналами, то зрозуміло, що синкретизм мовлення викликає й різноаспектні характеристики діалогу. Уніфіковані типології діалогів поки немає, тому в багатьох працях часто називаються різні критерії, що покладені в основу класифікації типів діалогу (композиційний [ТПЛОРР, 1968:330]; семантичний [Соловьєва, 1965]; композиційно-семантичний [Борисюк, 1977]; комунікативний [Шаройко, 1969]; жанровий [Гельгардт, 1971]; функціональний [Йотов, 1977] тощо).

Під впливом ідеї актуального членування висловлення поділяє діалоги на модальні та предметні Н.Д.Арутюнова [Арутюнова, 1970].

Найзагальнішу диференціацію діалогів подає Г.М.Кучинський, який поділив велику кількість діалогів на внутрішні і зовнішні [Кучинский, 1983]. Перший тип діалогу виділяє більшість дослідників проблем діалогічного мовлення, хоча називають його по-різному: "потік свідомості" або "внутрішній діалог" [Гельгардт, 1971]; "діалогізований монолог" [Баранник, 1961]; "ліричний діалог" [Борисюк, 1977]; "невласне-прямий діалог" [Капанадзе, 1970]; "псевдодіалог" [Якубинский, 1923]; автодіалог [Гельгардт, 1971].

Специфіка описуваного явища досить детально представлена в дослідженнях багатьох лінгвістів.

Як бачимо, класифікацій типів діалогів існує достатньо. Ми не ставимо за мету звести їх до уніфікованої типології, а лише на підставі існуючих класифікацій зробимо припущення, що тип діалогу, безперечно, впливає на структуру його реплік. Не будемо випускати з поля зору й той факт, що існують діалоги, в яких власне відповіді на питання або іншу репліку-стимул може не бути, хоча такий обмін репліками не порушує адекватного сприйняття інформації. Роль репліки може виконувати й, наприклад, жест або міміка. А є й такі діалоги, частотність їх невелика, що складаються з нормальних реплік, які змінюють одна одну, але їх семантика показує, що учасники діалогу розмовляють не розуміючи і не слухаючи один одного. Нарешті, треба враховувати й такі складні різновиди сучасного діалогу, які формуються в рамках свого антиподу – монологу (це явище схоже із внутрішнім діалогом). Звертала увагу на подібні діалоги Н.Ю.Шведова [Шведова, 1964].

Отже, теорія діалогу виходить за рамки мовознавства. Увага до діалогу виявляється скрізь, де є інтерес до людських стосунків, тому що з діалогом ми пов'язуємо уявлення про комунікацію, взаємодію, контакт.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено аналіз лінгвістичних досліджень діалогічних видів мовлення, визначено коло особливостей, що відрізняють діалогічне мовлення від інших різновидів мовлення, подано загальну характеристику діалогу як особливої форми мовного спілкування, вказано також на синкретичну природу діалогу і розглянуто основні класифікаційні типи діалогів.

In that article the author considers:

- the analysis of linguistic researches;*
- dialogical types of the verbal speaking.*

Also, the article determines all kinds of peculiarities, which differ dialogical verbal speaking from other types. In that context, we can find the total characteristic of the dialog as a form of verbal communication, syncretic nature of the dialog. Main classification's types of the dialog is considered by the author too.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Некоторые типы диалогических реакций и "почему" реплики в русском языке // Филологические науки: Науч. докл. высш. шк. – 1970. – №3. – С. 44 – 58.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 132 с.
3. Баранник Д.Х., Гай Г.М. Драматичний діалог: Питання мовної композиції. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 156 с.
4. Борисюк І.В. Взаємовідношення раціонально-експресивного та комунікативного рівнів у питальному висловленні // Мовознавство. – 1977. – №1. – С. 60 – 67.
5. Валюсинская З.В. Вопросы изучения диалога в работах советских лингвистов // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 299 – 313.
6. Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 342 – 355.
7. Гельгардт Р.Р. Рассуждение о монологах и диалогах (к общей теории высказывания) // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. – Калинин: Калининск. гос. пед. ин-т, 1971. – Вып. 1. – Т. 11. – С. 28 – 154.
8. Девкин В.Д. Диалог. Немецкая разговорная речь в сопоставлении с русской. – М.: Высш. шк., 1981. – 160 с.
9. Йотов Цветан Драганов. Некоторые структурно-функциональные характеристики диалога (на материале современного русского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1977. – 26 с.
10. Капанадзе Л.А., Красильникова Е.В. Роль жеста в разговорной речи // Русская разговорная речь. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1970. – С. 235 – 241.
11. Кучинський Г.М. Диалог и мышление. – Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1983. – 190 с.
12. Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 18 – 37.
13. Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного побутового мовлення: Тези доповідей. – К.: Рад. шк., 1968. – 143 с.
14. Скребинев Ю.М. Общелингвистические проблемы описания разговорной речи: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1972. – 45 с.
15. Соловьева А.К. О некоторых общих вопросах диалога // Вопросы языкознания. – 1965. – №6. – С. 103-111.
16. Теория и практика лингвистического описания разговорной речи: Тезисы докладов к республиканской науч. конф. (июнь 1968). – Горький: Изд-во Горьк. гос. пед. ин-та ин. яз. – 345 с.
17. Трофимова Э.А. Приемы выражения взаимосвязи реплик диалогической речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 21 с.
18. Українська республіканська наукова конференція з проблем синтаксису українського сучасного усного літературного мовлення: Матеріали конференції. – Вінниця: Вінницьк. пед. ін-т ім. М.Островського, 1974. – 147 с.
19. Чахоян Л.П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1979. – 166 с.
20. Чумаков Г.М. Монолог и диалог // Научные записки Славянского пед. ин-та. Серия историко-филологическая. – Славянск, 1957. – Т. 11. – Вып. 2. – С. 141 – 169.
21. Шаройко О.И. Структура простого предложения в диалогической речи: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. – Одесса, 1969. – 23 с.
22. Шведова Н.Ю. К изучению русской диалогической речи // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 67 – 82.
23. Шведова Н.Ю. О некоторых активных процессах в современном русском синтаксисе // Вопросы языкознания. – 1964. – № 2. – С. 3 – 19.
24. Якубинский Л.П. О диалогической речи. Русская речь // Труды фонетического института практического изучения языков: Сб. статей под ред. Л.В. Щербы. – Петроград: Изд-во фонет. ин-та практич. изучения языков, 1923. – Вып. 1. – С. 96 – 195.

СКЛАДАННЯ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ НЕГАТИВНООЦІННИХ ЛЕКСЕМ

Українська мова багата на засоби емоційного вираження. Це зумовлено особливостями українського менталітету, адже мова – невіддільна риса культури народу. Українці не просто називають предмети та явища навколишнього світу, а й оцінюють їх. Це засвідчують численні, яскраво виражені оцінні лексеми, утворені від різних частин мови на означення реалій, які оточують людину в повсякденному житті. Серед них назви рослин, тварин, житла, предметів побуту, знарядь праці, одягу, родинних стосунків, частин тіла людей і тварин, явищ природи, назви, які передають особливості внутрішнього світу людини тощо.

У вираженні словотвірної оцінності в українській мові провідну роль відіграє афіксація (суфіксація і префіксація) та складання. Найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб творення оцінних лексем, який передбачає використання великої кількості суфіксів, здатних виражати суб'єктивно-оцінні значення – позитивні чи негативні. У ролі твірних основ можуть виступати основи різних частин мови.

Про те, що українська мова багата на словотвірні засоби вираження оцінності, свідчить її порівняльний аналіз з іншими європейськими мовами. Як зауважує О.Л.Безсонова, "суфіксальні оцінні назви більш продуктивні в українській мові порівняно з англійською, французькою, навіть російською мовами і мають у цілому емоційний характер, що пов'язано з великою кількістю оцінних суфіксів та їхнім емоційним забарвленням у структурі даної мови. В англійській та французькій мовах суфікси утворення мають насамперед раціональний характер, оскільки ці суфікси нейтральні щодо вираження оцінки і позбавлені самостійного оцінного значення" [Безсонова, 1995: 8].

Порівняно із суфіксальним способом менш продуктивна оцінна іменникова префіксація. Найуживанішими оцінними префіксами є *над-*, *архі-*, *супер-* тощо. Реальні та okazіональні слова, утворені префіксальним способом, передусім виражають негативну і дещо рідше – позитивну оцінку.

Більш продуктивний у творенні оцінних слів спосіб складання.

Чимало оцінних одиниць виникло внаслідок складання, що стало, як відомо, одним з основних способів творення іменників та прикметників, пор.: *блюдолиз*, *бракороб*, *вертихвістка*, *голодренець*, *дармоїд*, *живолуп*, *зірвиголова*, *лиходій*, *пустодзвін*, *скорохват*; *голомозий*, *дубоголовий*, *скороспечений*; *воловодитися*, *лихословити*; *сяк-так*. Не всі вони однаково передають експресивність. Виразніші ті з них, що репрезентують вищий ступінь емоційної оцінки, – зневажливо-грубі, вульгарні та лайливі слова.

В.А.Чабаненко зауважує: "Емоційно-оцінні композити становлять особливий функціонально-стилістичний прошарок української загальнонародної лексики, причому лексики системно організованої. Про системну організованість цих дериватів свідчить те, що вони можуть:

а) вступати між собою в синонімічні та антонімічні зв'язки: *живодер* – *живоїд* – *живолуп*, *пустобрех* – *пустодзвін* – *пустомеля* – *пустомолот*; *людинолюб* – *людиноненависник*; *дурноголовий* – *ясноголовий*;

б) утворювати варіантні пари і ряди (*блюдолиз* – *лизоблюд*; *голоштан* – *голоштанець* – *голоштанник* – *голоштанько*)" [Чабаненко, 1984: 17].

Як одиниці семантично і поняттєво компактні складні емоційно-оцінні утворення виконують експресивно-характерологічну функцію в живому розмовному, а також у художньому й публіцистичному мовленні. Напр.: *Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не знаєш!* (І.Франко); *Розвелася ціла порода пустомолотів, закутих в панцир інструкцій* (О.Гончар); *Людоджери з Рейну завалили собою нашу Україну, як обвалом* (О.Довженко).

Велика кількість типів складних слів зумовлена багатством семантичної та стилістичної сполучуваності їхніх компонентів. Оцінність таких складних одиниць виникає внаслідок зіткнення різних за семантикою та структурою, контрастних за стильовим призначенням, але близьких за функцією компонентів. Найбільш продуктивними серед оцінних складних утворень виступають такі:

1. Поєднання компонента *само-* з назвами, нейтральними стосовно оцінності: *самореклама, самовозвеличення, самоемігрант, самостворення* і под. Такі складні слова виражають іронічну оцінку якості, ознаки, дії особи. Напр.: *Демократія породила колосальну кількість самостворень, самовозвеличень* (З газети).

2. Поєднання іношомовних кореневих морфем *електро-, кіно-, фото-, радіо-, авто-, авіа-* з питомими українськими словами. Оцінність цих новотворів є наслідком об'єднання різностильових компонентів: *телерабство, кінопристрасті, кінопірати, телеманія, радіодрібниці* і под. Такі утворення мають здебільшого оказіональний характер. Напр.: *Я не хочу дивитися місцеві телевізійні канали, бо на 75 – 80% вони також російські. Таке антиукраїнське телерабство не потрібне нікому* (А.Погрібний).

3. Поєднання різностильових компонентів за моделлю "усічене слово + ціле слово". Негативна оцінність у них створюється незвичайністю структурно-семантичного поєднання деяких компонентів, зокрема таких, як *спец-, політ-, соц-* і под. (продуктивністю цей спосіб творення відзначався у 20-30 роки ХХ століття). Як правило, такі слова оказіональні, що надає їм оцінного значення: *політмолотьба, соцмодерн, спецзавдання, культзагиб* тощо. Напр.: *Усі на політмолотьбу!* (З газети); *Нерозуміння політичної обстановки призводило до так званих культзагибів* (Із журналу).

3. Поєднання нейтральних з погляду оцінності слів з опорними компонентами *-боязнь, -манія*, які надають іронічності, сарказму всьому деривату: *книгобоязнь, наказоманія, словобоязнь* та ін. Напр.: *Така невиправдана книгобоязнь несе в собі неграмотність, отупляє людину, зводить її мислення до примітива* (О.Сербенська).

4. Поєднання нейтральних з погляду оцінності слів з компонентами (переважно негативного змісту) на зразок *горе-, ніби-*: *горобудівник, нібивчений* і под. Напр.: *Споруди, які створювалися видатними архітекторами ще кілька століть тому, прекрасно витримують випробування часом, а сучасні будівлі, збудовані нашими горобудівниками, вимагають постійної уваги до себе* (З газети).

6. Складні слова, що становлять поєднання дієслівного та іменного компонентів: *книгогриз, зубоскал, пустомолот, зірвіголова* і под. Є випадки, коли складання поєднується з матеріально вираженою суфіксацією: *користолюбець*. Напр.: *Та твій дядько такий пустомолот, якого світ ще не бачив!* (С. Черкасенко); *Ці Панчуки – зірвіголови: сватають дівчат на врем'я, за земельку* (Г.Косинка).

У таких складних іменниках перший і другий компоненти поєднані голосними: *добродійник, серцеїд, кровопивець*.

Менш продуктивними є складні слова, першим компонентом яких виступають прикметник чи прислівник: *чорнороб, борзописець*. Напр.: *Сестричко, може, візьми мене до себе? Чорноробом буду, візьми лише* (М.Левицький).

Для сучасної української мови типовими стали утворення з двох слів або основ, тому три-, чотири-, п'ятикомпонентні композити сприймаються як дещо штучні, незвичні й помірно оцінні: *Заливається майдан людсько-коров'ячо-волячо-кінсько-овечою масою* (Остап Вишня).

Отже, складання є досить продуктивним способом творення в основному негативнооцінних лексем. Це явище зумовлене насамперед багатством семантичної та стилістичної сполучуваності компонентів.

РЕЗЮМЕ

Українська мова багата на засоби емоційного вираження. Це зумовлено особливостями українського менталітету, адже мова – невіддільна риса культури народу.

В українській мові категорія суб'єктивної оцінки – це категорія переважно словотвірного типу, тому що всі різновиди її значення реалізують словотвірчі засоби. Провідну роль у вираженні словотвірної оцінності (як позитивної, так і негативної) відіграє афіксація. Найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб творення оцінних лексем. Певне місце серед засобів категоризації оцінки посідає спосіб осново- та словоскладання. Це явище зумовлене насамперед багатством семантичної та стилістичної сполучуваності компонентів. Таким способом широко утворюються негативнооцінні okazіональні лексеми.

Suffixation in the most characteristic phenomenon in the Ukrainian language for the purpose of expressing the word-creating category of evaluation. However, suffixation and word-composing also may express the meaning of assessment. Word-composing is more often a way of creating assessing lexems.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Безсонова О.Л. Оценка как семантический компонент лексического значения слова (на материале существительных – наименований лица в английском, французском и украинском языках): Дис. канд. филол. наук. – Донецк, 1995. – 184 с.
3. Городенська К.Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору // Наукові записки Вінницького державного університету ім. М.Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. – Вінниця, 2000. – № 2. – Вип.2. – С. 6-9.
4. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984. – 168с.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

Василь Васильович Німчук – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української мови НАН України – плідно працює в багатьох галузях лінгвоукраїністики та славістики. Відомий мовознавець досліджує давньоруську та старослов'янську мови, історію, діалекти та ономастику української мови, історію української літературної мови, історію української лінгвістики, українську глотогенезу, проблеми української мови як конфесійної, українсько-південнослов'янської паралелі тощо. В.В.Німчук одним із перших в Україні почав займатися вивченням лексичної та граматичної дериватології на синхронному та діахронному зрізах. У 2002 р. опублікував монографію *“Нариси з історії українського словотворення (суфікс – иця)”* (у співавторстві з П.І.Білоусенком).

Тривалий час В.В. Німчук досліджує пам'ятки української мови: опублікував у серії *“Пам'ятки української мови”* 7 томів індивідуально, 3 томи у співавторстві (1961–2001). Низку пам'яток надрукував у журналах та наукових збірниках, виступив відповідальним редактором 12 томів із зазначеної серії; готує до друку *“Хрестоматію з історії української мови (X–XIII ст.)”*.

В.В.Німчук перший у наш час порушив проблему української мови як мови священної (сакральної), опублікував про неї ряд статей і готує окрему монографію. Багато сил учений віддав студіям з історії українського мовознавства, опублікувавши з цієї проблеми дві монографії – *“Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською”* та *“Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.”*. В.В.Німчук зробив внесок у теорію історіографічної етнічної лінгвістики, у розвиток української ономастики. Він є одним із засновників Української ономастичної комісії, упорядкував ономастичну термінологію ще в період, коли студії над онімією України лише почали розгортатися.

Науковий доробок В.В.Німчука налічує 350 позицій, серед яких 11 окремих книжок та 11 колективних монографій. Праці В.В.Німчука відзначаються актуальністю проблематики, глибиною, вираженістю та науковою сумлінністю.

В.В.Німчук є дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка, членом Української ономастичної комісії, головним редактором журналу *“Українська мова”*, головою спеціалізованої вченої ради при Інституті української мови НАН України.

В.В.Німчук сам особисто і наукові співробітники очолюваного ним Інституту надають велику допомогу кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського.

Тож вітаючи Василя Васильовича з 70-річчям, кафедра української мови бажає йому й надалі натхнення і творчого неспокою. З роси і води Вам, пане Добротворцю!

Проф. Іваницька Н.Л.,
завідувач кафедри української мови ВДПУ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Азарова Л. Є.**, докт. філол. наук, доцент, завідувач кафедри мовознавства Вінницького державного технічного університету.
2. **Білозор О. І.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
3. **Богатько В. В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
4. **Вокальчук Г. М.**, канд. філол. наук, докторант кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
5. **Гапонова В. М.** – канд. пед. наук, доцент, начальник кафедри англійської мови Національної Академії Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького.
6. **Грущенко Л. В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
7. **Дудик М. П.**, аспірант кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.
8. **Дудик П. С.**, докт. філол. наук, професор кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
9. **Завальнюк І. Я.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
10. **Злей І. В.**, аспірант кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.
11. **Іваницька Н.Б.**, канд. філол. наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
12. **Іваницька Н. Л.**, докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
13. **Ілік Т.І.**, аспірант кафедри української мови Донецького національного університету.
14. **Каленич В. М.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
15. **Кирилюк М. А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.
16. **Коваль Л. М.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
17. **Литвиненко Н. П.**, канд.філол. наук, доцент кафедри україністики Національного медичного університету ім.О.О.Богомольця, докторант Інститут української мови НАН України.
18. **Марич С. М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства та філософії Національного транспортного університету.
19. **Мерінов В. В.**, викладач кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.
20. **Навчук Г. В.**, старший викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинської державної медичної академії.
21. **Нарушевич О. В.**, асистент кафедри новітньої літератури та журналістики Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.
22. **Осадчук М. Л.**, канд.філол. наук, професор, завідувач кафедри філології Вінницького інституту регіональної економіки та управління.
23. **Павликівська Н. М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

24. **Павлушенко О. А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
25. **Півень В. Ф.**, аспірант кафедри українознавства юридичної академії МВС України.
26. **Прокопчук Л. В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
27. **Ричагівська Ю. Є.**, аспірант кафедр української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
28. **Савчук Т. В.**, аспірант кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
29. **Сегін Л. В.**, аспірант кафедри класичної філології і зарубіжної літератури Донецького національного університету.
30. **Ситар Г. В.**, аспірант кафедри української мови Донецького національного університету.
31. **Сімонок В. П.**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.
32. **Супрун Л. В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
33. **Теклюк В. Я.**, канд. пед. наук, доцент, декан філологічного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
34. **Ткач А. В.**, викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинської державної медичної академії.
35. **Ткач П. Б.**, аспірант кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.
36. **Ткаченко Є. М.**, старший викладач кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету Донецької області.
37. **Турчак О. М.**, викладач кафедри історії та політології Дніпропетровського університету економіки та права.
38. **Фабіан М. П.**, докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов Ужгородського національного університету.
39. **Шинкарук В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Чернівецького національного університету.
40. **Штанденко У. М.**, молодший науковий співробітник відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України.
41. **Шульжук Н. В.**, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

ЗМІСТ

Азарова Лариса	<i>Студії композитів у російському мовознавстві</i>	3
Білозор Олена	<i>З історії вивчення інтонації питальних речень</i>	6
Богатько Валентина	<i>Еліптичні речення як різновид неповних структур</i>	11
Вокальчук Галина	<i>До питання про історію дослідження оказіональних лексичних новотворів в українському мовознавстві</i>	14
Грущенко Лариса	<i>Жаргон, арго, сленг: деякі критерії розмежування</i>	18
Дубиковська Любов	<i>Узагальнено-особові значення форм особової парадигми</i>	23
Дудик Максим	<i>Пасивна лексика, її складові</i>	25
Дудик Петро	<i>Стилістика мов (мовлення) і культура мови (мовлення)</i>	29
Завальнюк Інна	<i>Непрямі номінації осіб констатуючого характеру в українській мові</i>	33
Злей Ірина	<i>Основні параметри "фронтальних" змін у суспільно-політичній лексиці 90-их років ХХ ст.</i>	37
Іваницька Наталя	<i>Автосемантизм дієслова і семантико-синтаксична структура речення</i>	41
Іваницька Ніна	<i>Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу</i>	46
Лик Тарас	<i>Український комп'ютерний сленг: сучасний стан і перспективи розвитку</i>	51
Каленич Володимир	<i>До питання про елементарність двоскладного речення</i>	56
Кирилюк Марія	<i>Мінімальні синтагми німецьких антропонімічних прикметників та їх синтаксична дистрибуція (у зіставленні з українською мовою)</i>	59

Коваль Людмила	<i>Лексико-семантичні особливості інформативно недостатніх іменників</i>	63
Ковальчук Наталя	<i>Проблема граматичних варіантів у сучасному мовознавстві</i>	70
Литвиненко Ніна	<i>Інтеграційний характер терміна "мовна особистість"</i>	72
Марич Сергій	<i>Синтаксична естетика художнього тексту Михайла Стельмаха</i>	77
Мерінов В'ячеслав	<i>Граматична синонімія в іменників-неістот (на матеріалі іменників, об'єднаних семою "їжа")</i>	81
Навчук Галина Шинкарук Василь	<i>Окличні речення як об'єкт багатоаспектного дослідження</i>	85
Нарушевич Оксана	<i>Структурно-семантична організація і комунікативно-прагматична спрямованість спонукальних конструкцій в українському науковому мовленні</i>	90
Осадчук Марія	<i>Лексико-семантична характеристика іношомовних запозичень</i>	96
Осадчук Марія Гапонова Валентина	<i>Взаємозв'язки мови і культури</i>	99
Павликівська Наталя	<i>Ономастикон повісті "Товаришки" Олени Пчілки</i>	104
Павлушенко Ольга	<i>Семантичні й контекстуальні вияви лексичної та фразової синонімії у поезіях Ліни Костенко</i>	108
Півень Володимир	<i>Евфонічні засоби поезії Святослава Гординського</i>	113
Прокопчук Людмила	<i>Прикметникова основа в порівняльних конструкціях</i>	116
Ричагівська Юлія	<i>Кількісні характеристики складних багатокомпонентних речень поетичного мовлення</i>	121
Савчук Тетяна	<i>До питання об'єктивності критеріїв виділення релятивних дієслів української мови</i>	124
Сегін Людомир	<i>Типологія словотвірних значень від дієслів</i>	

	<i>динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах (субстантивна зона)</i>	129
Ситар Ганна	<i>Дієслівні речення з предикатами об'єднання в українській мові</i>	134
Сімонок Валентина	<i>Запозичені суспільно-політичні терміни у складі лексики української мови</i>	139
Супрун Людмила	<i>Лінгвостилістична характеристика наукового і публіцистичного персонажів</i>	142
Теклюк Варвара	<i>Фразеологізми із складною синтаксичною структурою</i>	147
Ткач Алла	<i>До питання про словотвірну варіативність у термінології (на матеріалі медичних термінів)</i>	151
Ткач Поліна	<i>Конструкції зі сполучником а то як засіб формування значення преференційності</i>	154
Ткаченко Євген	<i>Питання про ономастичні й трансомастичні процеси у працях східнослов'янських мовознавців (у зв'язку із слобожанською топонімією)</i>	157
Турчак Олена	<i>Структурно-семантичні особливості okazіоналізмів у мові преси 90-х років ХХ століття</i>	163
Фабіан Мирослава	<i>Слово як засіб вираження етикету</i>	169
Штанденко Уляна	<i>Словотвір дієслів з суфіксом -а- (-ја-) у староукраїнській мові ХІV-ХVІІІ ст. (відад'єктивні деривати)</i>	172
Шульжук Наталія	<i>Основні питання лінгвістичної теорії діалогу</i>	175
Шутак Лариса	<i>Складання як засіб творення негативнооцінних лексем</i>	179
Вітаємо ювілярів:		
<i>Василь Васильович Німчук</i>		182
Відомості про авторів		183
Зміст		185

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Наукові записки. Серія: Філологія. 2003. Випуск 5.
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць.**

Підписано до друку 14. 01. 2003 р. Формат 60X80 / 18.

Папір друкарський. Замовлення № 223. Тираж 300 примірників.

Видавничий відділ ВДПУ. 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32.